KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MİMARLIK ANABİLİM DALI

ARKEOLOJİK VARLIKLARIN ANLAM KATMANLAŞMASI: GEÇ ANTİK DÖNEM'DE APHRODISIAS ANTİK TİYATROSU ÜZERİNDEN BİR OKUMA

DOKTORA TEZİ

Beyza ATALAY YILDIRIM

NİSAN 2025
TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MİMARLIK ANABİLİM DALI

ARKEOLOJİK VARLIKLARIN ANLAM KATMANLAŞMASI: GEÇ ANTİK DÖNEM'DE APHRODISIAS ANTİK TİYATROSU ÜZERİNDEN BİR OKUMA

Beyza ATALAY YILDIRIM
ORCID : - - -

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsünce
"DOKTOR (MİMARLIK)"
Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 08 / 04 /2025
Tezin Savunma Tarihi : 28 / 04 /2025

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Hamiyet ÖZEN
ORCID : - - -

Trabzon 2025

ÖNSÖZ

“Arkeolojik Varlıkların Anlam Katmanlaşması: Geç Antik Dönem’de Aphrodisias Antik Kenti Tiyatrosu Üzerinden Bir Okuma ” isimli bu tez Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Doktora Programı’nda hazırlanmıştır.

Tez çalışmam boyunca hiçbir desteğini esirgemeyen ve bu süreçte kıymetli bilgileriyle ve tecrübesiyle yolumu aydınlatan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Hamiyet ÖZEN’e, hoşgörüsü ve sabrı için öncelikle teşekkür ederim. Yapıcı eleştirileri ve önerileri ile tezime büyük katkıları bulunan tez izleme komitesindeki değerli hocalarım, Dr. Öğr. Üyesi Aysun AYDIN SANCAROĞLU’na ve Dr. Öğr. Gör. Nilgün KİPER ÖĞÜT’e; tezin sonlanmasında emeği geçen kıymetli savunma jürisi üyesi hocalarım Prof. Dr. Figen KIVILCIM ÇORAKBAŞ’a ve Prof. Dr. A. Oğuz ALP’e teşekkürlerimi sunarım.

Bu çalışmanın, örneklem alanı olarak seçtiğim Aphrodisias Antik Kenti Tiyatrosu’nu çalışmama izin veren, Aphrodisias Antik Kenti Kazı Başkanı Sayın Prof. Dr. R. R. R. SMITH’e ve Kazı Başkan Yardımcısı Sayın Serra SOMERSAN’a; tez sürecinde desteklerini esirgemeyen Mersin Üniversitesi Arkeoloji Bölümü’nden, değerli Prof. Dr. Deniz KAPLAN’a ve Dr. Öğr. Üyesi Ulus TEPEBAŞ’a teşekkürlerimi sunarım. Eğitim öğretim hayatımda katkısı olan tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma minnetlerimi sunarım. Fakat kıymetli arkadaşım Selin OKTAN’a sonsuz desteği için ayrıca teşekkür ediyorum.

Son olarak, yaşamım boyunca tüm tercihlerimde arkamda duran, her deneyimimde yanımda olan annem Fatmana ATALAY’a ve babam Halil İbrahim ATALAY’a, ablam Müzeyyen Atalay UZUN’a sonsuz minnettarım. Teşekkürlerimin en büyüğünü ise, hem akademik hem de duygusal olarak verdiği sonsuz destekten ve gösterdiği sabırdan ötürü kıymetli ve sevgili hayat arkadaşım Şener YILDIRIM’a ve beni tezimle paylaşma sabrını gösteren kendisi minik, kalbi büyük oğlum Evren Atalay YILDIRIM’a sunarım.

Bu tez çalışmasının sonraki çalışmalara katkı sağlamasını temenni ederim.

Evren’e…

Beyza ATALAY YILDIRIM

Trabzon 2025

TEZ ETİK BEYANNAMESİ

Doktora Tezi olarak sunduğum "Arkeolojik Varlıkların Anlam Katmanlaşması: Geç Antik Dönem'de Aphrodisias Antik Tiyatrosu Üzerinden Bir Okuma" başlıklı bu çalışmayı baştan sona kadar danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Hamiyet ÖZEN'in sorumluluğunda tamamladığımı, verileri/örnekleri kendim topladığımı, deneyleri/analizleri ilgili laboratuvarlarda yaptığımı/yaptırdığımı, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 28/04/2025

Beyza ATALAY YILDIRIM

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖNSÖZ III
TEZ ETİK BEYANNAMESİ IV
İÇİNDEKİLER V
ÖZET VII
SUMMARY VIII
ŞEKİLLER DİZİNİ IX
TABLOLAR DİZİNİ XII
SEMBOLLER VE KISALTMALAR DİZİNİ XIII
1. GENEL BİLGİLER 1
1.1. Giriş 1
1.2. Problemin Belirlenmesi 6
1.3. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı 9
1.4. Çalışmanın Yöntemi 13
1.5. Çalışma Alanının Belirlenmesi 18
1.6. Arkeolojik Mimari Varlığın Anlamı ve Korunması 22
1.7. Aphrodisias'ın Üstün Evrensel Değeri ve Anlamı 24
1.8. Kavramsal Çerçeve 30
1.8.1. Yorumbilim (Hermeneutik) 31
1.8.2. Mimari Varlığın Yorumbilimi 33
1.8.3. Arkeolojik Varlığın Yorumbilimi 36
2. YAPILAN ÇALIŞMALAR 45
2.1. Giriş 45
2.2. Geç Antik Dönem'de Kent Dinamikleri ve Kurgusu 45
2.2.1. Geç Antik Kenti Üzerine Farklı Yaklaşımlar 46
2.2.2. Geç Antik Dönem Kent Dinamikleri 52
2.2.3. Geç Antik Dönem'de Kent Kurgusu 59
2.3. Tiyatro Binalarının Kent Yaşantısındaki Yeri 64
2.3.1. Dionysos Şenlikleri ve Tiyatro İle İlişkisi 67
2.3.2. Antik Roma Bağlamında Tiyatro 73
2.3.3. Roma İmparatorluk Dönemi Tiyatro Mimarisi ve Sponsorluk/Hamilik 79

2.4. Tiyatro Örnekleri 85
2.5. Roma Bağlamından Geç Antik Dönem'e Geçiş : Aphrodisias Antik Kenti 93
2.5.1. Aphrodisias Antik Kenti Araştırma Tarihçesi 94
2.5.2. Aphrodisias Antik Kenti Tarihi 95
2.6. Aphrodisias'ta Geç Antik Dönem İnsanının Tiyatroyu Deneyimlemesi ve Tiyatro ile Etkileşimi 105
2.6.1. Yönetsel Aktörler 106
2.6.2. Dinsel Aktörler 113
2.7. Aphrodisias'ta Kentsel Formu Oluşturan Elemanlar 118
2.7.1. Geç Antik Dönem'e Kadar Kent Bileşenleri 118
2.7.2. Geç Antik Dönem'de Kent Bileşenleri 128
3. BULGULAR VE TARTIŞMA 139
3.1. Aphrodisias'ta Geç Antik Dönem İnsanının Tiyatro ile Etkileşimi Sonucunda Tiyatroya Yüklediği Değerler 139
3.2. Geç Antik Dönem'de Aphrodisias'ta Süreklilik 146
3.3. Tiyatroya Dair Görme Biçimleri ve Yüklenen Değerler 154
4. SONUÇLAR 156
5. ÖNERİLER 163
6. KAYNAKLAR 164
7. EKLER 181
ÖZGEÇMİŞ 185

Doktora Tezi

ÖZET

ARKEOLOJİK VARLIKLARIN ANLAM KATMANLAŞMASI: GEÇ ANTİK DÖNEM'DE APHRODISIAS ANTİK TİYATROSU ÜZERİNDEN BİR OKUMA

Beyza ATALAY YILDIRIM

Karadeniz Teknik Üniversitesi
Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Hamiyet ÖZEN
2025, 181 Sayfa, 3 Ek Sayfa

Arkeolojik varlıklar, zaman ve mekan içinde var oluşları gereği farklı anlamlara sahip olmaktadır. Yaşam süreçleri boyunca, gerek fiziksel gerekse anlamsal olarak tekrar inşa edilerek, dönüştürülerek ya da yıkılarak günümüze kadar varlıklarını devam ettirirler. Bu durum, onlara yeni anlamlar kazandırmakta ve bir katmanlaşmanın oluşmasına sebep olmaktadır. Arkeolojik varlığa ait anlam/ların ortaya çıkarılması, mimari korumanın yorumlama ve karar verme aşamasına önemli bir girdi sağlamakta ve kültürel mirasın bütüncül bir biçimde var kalmasını desteklemektedir. 'Arkeolojik Varlıkların Anlam Katmanlaşması: Geç Antik Dönem 'de Aphrodisias Antik Tiyatrosu Üzerinden Bir Okuma' başlığını taşıyan bu çalışma, Aphrodisias Antik Tiyatro'sunun, 4. ve 7. yüzyıllar arasındaki zaman diliminde, dönemin değişen ve dönüşen dinamikleri sonucunda, anlamındaki katmanlaşma sürecini konu almaktadır. Seçilen araştırma konusunun problemi/ problem alanı, geçmişe ait, çok anlamlı arkeolojik miras değeri yüklenen bir maddi kültürün, anlam katmanlarını mimari, metin ve kentsel formun dili aracılığıyla anlamak ve yorumlamak amacını taşımaktadır ve bunu 'yorumbilim' yaklaşımı taşıyan bir okuma modeli ile ortaya koymaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mimari koruma, Anlam katmanlaşması, Yorumbilim, Arkeolojik varlık, Aphrodisias tiyatrosu, Geç Antik Dönem

PhD. Thesis

SUMMARY

THE STRATIFICATION OF MEANING IN ARCHAEOLOGICAL ASSETS: A READING ON THE THEATER OF ANCIENT CITY OF APHRODISIAS IN THE LATE ANTIQUITY

Beyza ATALAY YILDIRIM

Karadeniz Technical University
The Graduate School of Natural and Applied Sciences
Architecture Graduate Program
Supervisor: Assist. Prof. Dr. Hamiyet ÖZEN
2025, 181 Pages, 3 Pages Appendix

Archaeological assets have different meanings due to their existence in time and space. Throughout their life cycle, they are rebuilt, transformed or demolished, both physically and semantically, and continue their existence until nowday. This situation gives them new meanings and leads to the formation of a stratification. Uncovering the meaning(s) of the archaeological asset provides an important input into the interpretation and decision-making phase of architectural conservation and supports the holistic survival of cultural heritage. 'The Stratification of Meaning in Archaeological Assets: A Reading on the Ancient Theater of the Ancient City of Aphrodisias in the Late Antiquity', this study focuses on the layering process in the meaning of the Ancient Theater of Aphrodisias between the 4th and 7th centuries, as a result of the changing and transforming dynamics of the period. The problem/problem area of the selected research topic aims to understand and interpret the layers of meaning of a material culture of the past, which has been attributed a very meaningful archaeological heritage value, through architecture, text and urban language, and tries to reveal this with a reading model that includes 'hermeneutic' approach.

Key Words: Architectural Conservation, Stratification of Meaning, Hermeneutics, Archaeological Assets, Theater of Aphrodisias, Late Antiquity

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa No

Şekil 1. Arkeolojik varlığın yaşam döngüsüne dair bir zaman çizelgesi 3
Şekil 2. Problemin zemini ve belirlenmesine yönelik akış şeması 8
Şekil 3. Anlam katmanlaşmasını okuma şeması 16
Şekil 4. Çalışmanın anlam katmanlaşmasını okuma modeli 18
Şekil 5. Aphrodisias Antik Kenti Hava Fotoğrafı (URL-1, 2023) 20
Şekil 6. Aphrodisias Antik Kenti tiyatrosu ve yakın çevresi (URL-2, 2023) 21
Şekil 7. Oturma Basamakları ve Sahne Binası (Atalay Yıldırım, 2023) 21
Şekil 8. Side Antik Kenti agorası ve dükkanlar (Öztekin, 2017) 62
Şekil 9. Sagalassos Antik Kenti agorası ve ticaret mekanları (Lavan, 2012) 62
Şekil 10. Aphrodisias Antik Kenti Tetrastoon (Lavan, 2006) 63
Şekil 11. Side Hamamı (sol üst), Aphrodisias Tiyatro Hamamı (sağ üst), Aphrodisias Sebasteion (alt orta) ticaret amaçlı kullanımları (Lavan, 2012) 63
Şekil 12. Bir duvar resmi üzerindeki bank betimi (Bieber, 1961) 77
Şekil 13. Pompeius tiyatrosu (URL-3, 2023) 77
Şekil 14. Pompeius tiyatrosu (aktaran Brockett, 2000; orijinali: Streit, Das Theater, 1903) 77
Şekil 15. Roma tiyatrosu mimari düzenini gösteren bir şema (Sear, 2006) 84
Şekil 16. Marellus Tiyatrosu (Saltuk, 1990) 84
Şekil 17. Ephesus tiyatrosu (Krinzinger & Ruggendorfer, 2017; orijinali: Heberdey vd. 1912) 87
Şekil 18. Ephesus antik kent planı (Daim ve Ladstätter, 2011) 87
Şekil 19. Efes Antik Tiyatrosu (Krinzinger ve Ruggendorfer, 2017) 88
Şekil 20. Side Antik Kenti Planı (Mansel, 1978) 89
Şekil 21. Güney paradostaki ve caveanın güney ucundaki şapel olarak nitelenen mekanlar (Yıldırım, 2013) 91
Şekil 22. Güney paradostaki şapel (?) sol; caveanın güney ucundaki şapel (?) (Yıldırım, 2013) 91
Şekil 23. Caveanın kuzey ucundaki şapel (?) (Yıldırım, 2013) 91
Şekil 24. Tiyatro galerisindeki şapel (Yıldırım, 2013) 92
Şekil 25. Menderes vadisi ve üzerindeki antik kentler (Ratte ve Commito, 2017) 96
Şekil 26. Dandalaz (Morsynos) vadisi ve üzerindeki antik kentler (Ratte, 2012) 96

Şekil 27. Aphrodisias Antik Kenti konumu (MSB Harita Genel Müdürlüğü Dijital Arşivinden (URL-4, 2024) üretilmiştir) 97
Şekil 28. Aphrodisias Antik Kenti yerleşimi topografik özellikleri (Ratte, 2012)..... 97
Şekil 29. Aphrodisias'ın yapı stoğuna dair dönem haritaları (Ratte (2008)'den, üretilmiştir) 99
Şekil 30. Aphrodite Tapınağı ve Kuzey Agora'yı gösteren hava fotoğrafı (URL-5, 2023) 100
Şekil 31. Tiyatro binası hava fotoğrafı (URL-6, 2023) 100
Şekil 32. Aphrodite Tapınağı (Atalay Yıldırım, 2023) 101
Şekil 33. Heykel Atölyeleri (URL-7, 2023; Atalay Yıldırım, 2023)..... 101
Şekil 34. Sebasteion İmparator Tapınağı güney portik ve avlu (Yılmaz, 2012) 101
Şekil 35. Güney Agora (Palmiyeli Park)'ın kuzey mekanları (Atalay Yıldırım, 2023) 102
Şekil 36. 4.yy'da Anadolu'daki imparatorluk eyalet sınırları ve Aphrodisias Antik Kenti'nin başkent olarak Karia eyaletindeki konumu (Mapping Past Societies'den (URL-8, 2023) üretilmiştir) 102
Şekil 37. Aphrodisias Geç Antik Dönem'de kent merkezinin durumu (Smith vd., 2022) 105
Şekil 38. Vitianus için dikilen yazıt (Roueché, 2004) 107
Şekil 39. Üst üste boyanmış metin katmanları içeren övgü yazıtları 5.-6. yy. (Roueché, 2004)..... 108
Şekil 40. Üst üste metin katmanları içeren övgü yazıtları 5.-6. yy.(Roueché, 2004) 109
Şekil 41. Onur koltukları ve orta eksenindeki 'özel koltuk' (Atalay Yıldırım, 2023) 110
Şekil 42. 'özel koltuk'un plan düzleminde konumu (De Chaisemartin, 2012) 110
Şekil 43. Geç 5. yüzyıla ait Pytheas'ın adının geçtiği oyun tahtası (Roueché, 2004) 113
Şekil 44. Arşiv duvarındaki mektup metni (Reynolds ,Roueché & Bodard 2007) 116
Şekil 45. Sol üst, sahne binasının ön duvarında yer alan dua metinlerinden bir tanesi(Roueché, 2004); Sağ üst, sol alt ve sağ alt, oturma basamaklarındaki haç işareti kazımaları (Reynolds J. M., Roueché C. & Bodard G., 2007) 117
Şekil 46. Sahne binasındaki odalardan birindeki St. Michael freskosu (Cormack, 1991) 118
Şekil 47. Prehistorik yerleşime dair Tiyatro Tepesi (Akropolis) ve Pekmez Tepesi (GoogleEarth görüntüsünden (URL-9, 2024) üretilmiştir)..... 120
Şekil 48. Aphrodisias Antik Kenti ızgara plan (Ratte, 2008)..... 121
Şekil 49. Geç Hellenistik Dönem'de kamusal yapıların konumlanması (Smith vd. (2022)'den üretilmiştir) 122

Şekil 50. Aphrodite Tapınağı'ndan Baba Dağı (Atalay Yıldırım, 2023) 123
Şekil 51. Tiyatronun Akropolis tepesinin konumlanışı (URL-10, 2023) 123
Şekil 52. Geç Hellenistik Dönem'de kent (Smith vd.,(2022)'den üretilmiştir) 124
Şekil 53. Erken İmparatorluk Dönemi'nde kent merkezi (Smith vd.,(2022)'den üretilmiştir) 126
Şekil 54. İmparatorluk Dönemi'nde kent merkezi (Smith vd.,(2022)'den üretilmiştir) 127
Şekil 55. İmparatorluk Dönemi'nde yollar ve kent merkezi (Smith vd.,(2022)'den üretilmiştir) 128
Şekil 56. Tetrapylon caddesi (Dalgıç ve Sokolicek, 2017); (1) Tetrapylon, (2) Sebasteion, (3) Güney Agora Girişi (Smith vd., (2022)'den üretilmiştir) 130
Şekil 57. Tetrapylon ve batı alınlığındaki silinen bitkisel formlu Aphrodite kabartması (Atalay Yıldırım, 2022) 131
Şekil 58. Sebasteion Kompleksine Tetrapylon Caddesinden anıtsal girişi ve doğu ucundaki tapınak platformu (Smith vd., 2022) (Solda), Sebasteion'un Geç Antik Dönem'de ticaret amaçlı kullanılan zemin kat mekanları (URL-11, 2024) 132
Şekil 59. Sebasteion'daki yontulmuş Aphrodite rölyefi (Jacops, 2019) 132
Şekil 60. Güney Agora (Kent Parkı/Palmiyeli park) Tetrapylon Caddesinden girişi (Solda), girişin rekonstrüksiyon çizimi (Sağda) (URL-12, 2024) 133
Şekil 61. Tetrastoonu gösteren hava fotoğrafı (URL-13, 2024) ve plan çizimi (Smith vd.,2022) 134
Şekil 62. Sağda, Tetrastoon'da bulunan 5.yüzyıl sonu 6.yüzyıl başına tarihlendirilen yazıtın konumu (Roueché, 2004); solda aynı yazıt kaidesinin heykelle birlikte tamamlanarak çizilmiş hali (Çizen: K. Gorkay, Smith (1999). 134
Şekil 63. Karia valisi Dulcitius'u onurlandıran yazıt (Roueché, 2004) 135
Şekil 64. Tiyatro Hamam Kompleksi hava fotoğrafı (URL-14, 2024) ve plan çizimi (Smith vd.,2022) 136
Şekil 65. Geç Antik Dönem'de kent merkezi ve odaklar (Smith vd. (2022)'den üretilmiştir) 137
Şekil 66. Geç Antik Dönem heykellerine ve yazıtlı kaidelerine dair kent planı (Smith (1999) kaynaklı kent planı üzerinden yazar tarafından üretilmiştir) 152
Şekil 67. Geç Antik Dönem'de tiyatro ve ilişkili olduğu yapıların mekânsal kimliklerini gösteren harita (Smith vd. (2022)'den üretilmiştir) 153
Şekil 68. Değerler ve Kentsel Dil üzerinden yapılan çıkarımların örtüşme çizelgesi 155

TABLOLAR DİZİNİ

Sayfa No

Tablo 1. Çalışmanın farklı disiplinlerle temas şeması 9

Tablo 2. Çalışmaya dair veri grubu 15

Tablo 3. Mimari Varlığın Yorumbilim yaklaşımı ile okunduğu örneklerden elde edilen kavramlar 36

Tablo 4. Arkeolojik varlığın yorumbilim yaklaşımı ile okunduğu örneklerden elde edilen kavramlar 43

Tablo 5. Geç Antik Dönem imar faaliyetlerini kronolojik gösteren tablo (Dalgıç ve Sokolicek, 2017 kaynağından yazar tarafından uyarlanmıştır) 138

Tablo 6. Tiyatro ile etkileşim biçimleri, çıkarımlar ve tiyatroya yüklenen değerler tablosu 144

Tablo 7. Hellenistik Dönem'den Geç Antik Dönem'e kadar kent bileşenleri 147

SEMBOLLER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz. : Bakınız

CJ : Codex Justinianus

CTh : Codex Theodosionus

Çev. : Çeviren

DMK : Dünya Miras Komitesi

DML : Dünya Miras Listesi

Ed. : Editör

ICOMOS : International Council on Monuments and Sites (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi)

IAph2007 : Inscriptions of Aphrodisias 2007

MÖ : Milattan önce

MS : Milattan sonra

MBS : Milli Savunma Bakanlığı

UNESCO : United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)

ÜED : Üstün Evrensel Değer

WHC : World Heritage Convention (Dünya Miras Sözleşmesi)

yy. : Yüzyıl

1. GENEL BİLGİLER

1.1. Giriş

Arkeolojik varlıklar, zaman ve mekan içinde var oluşları gereği farklı anlamlara sahip olmaktadır. Yaşam süreçleri boyunca, gerek fiziksel gerekse anlamsal olarak tekrar inşa edilerek, dönüştürülerek ya da yıkılarak günümüze kadar varlıklarını devam ettirirler. Bu durum, onlara yeni anlamlar kazandırmakta ve bir katmanlaşmanın oluşmasına sebep olmaktadır. 'Arkeolojik Varlıkların Anlam Katmanlaşması: Geç Antik Dönem'de Aphrodisias Antik Tiyatrosu Üzerinden Bir Okuma' başlığını taşıyan bu çalışma, Aphrodisias Antik Tiyatro'sunun, 4. ve 7. yüzyıllar arasındaki zaman diliminde, dönemin değişen ve dönüşen dinamikleri sonucunda, anlamındaki katmanlaşma sürecini konu almaktadır. Geçmişteki insan etkinliklerinin temel belgesi niteliğindeki arkeolojik miras, insan varlığının her tür izini ve etkinliğini kapsayarak yansıtmaktadır (ICOMOS, 1990). Bir binanın inşa edilişiyle başlayan yaşam döngüsü, zamanla bünyesinde barındırdığı özgün ya da devşirme malzemelerle birlikte; kullanımda olduğu süre boyunca yeniden işlev kazanma, ekleme, eksilme gibi yapısal değişikliklerle varlığını sürdürmektedir. Kullanım dışı kaldığı dönemlerde de üzerine yüklenen bazı değerlerle varolmaya devam etmektedir. Toprağın altında olduğu durumda bile; kazı çalışmaları aracılığıyla bir 'arkeolojik varlık' niteliği kazanıp tekrar ortaya çıkarak, gördüğü müdahalelerle yeniden kurgulanan bir yaşam döngüsüne sahip olmaktadır (Şekil 1). Hem yapısal hem de bağlamsal anlamda, var olduğu andan itibaren sahip olduğu 'anlam' yerini, yukarıda bahsedilen yaşam döngüsü kapsamında 'anlamlar' a bırakmaktadır. Arkeolojik mimari bir varlığın anlamı ve bu tez kapsamındaki katmanlaşması, mimari ürünün korunması kapsamında önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışma, koruma önerisi içeren bir pratiğe doğrudan referans vermeyi amaçlamamış olsa da, temelde arkeolojik mimari varlıkların korunması zemininden doğmuştur. Arkeolojik varlığın yaşam sürecinin ele alındığı özellikle restitüsyon aşamasında, bu varlığın anlam ve anlamları, koruma kararlarını etkileyen ve belirleyen bir öneme sahiptir. Dolayısıyla çalışma, koruma pratiğini merkeze koymaktan öte, onu besleyen ve ona öncelik, girdi ve perspektif oluşturan bir kimlik öngörmektedir ve arkeolojik varlığın anlamının anlamlara dönüşerek oluşan 'anlam katmanlaşması'na odaklanmaktadır.

Arkeolojik mimari varlığın, söz söyleyebilme, anlam kazanma, yorumlanma hali bu çalışmaya dair problemin çıkış noktasıdır. Coğrafyanın, toplumun sosyal yapılanmasının, kültürel alt yapısının, inanç sisteminin ve yaşantı biçiminin etkilediği ve aynı zamanda etkilendiği mimarinin, devingen bir yapısı vardır ve anlamsal varlığı sayesinde bir iletişim aracı olma niteliği de taşımaktadır. Topluma ve çevreye dair dinamikler doğrultusunda, mimari varlığın anlamı üzerinde gerçekleşen değişim ve dönüşüm, anlamsal bir tabakalaşmaya sebep olmaktadır. Bu yaklaşımdan hareketle, seçilen araştırma konusunun problemi/ problem alanı, geçmişe ait, çok anlamlı arkeolojik miras değeri yüklenen bir maddi kültürün, anlam katmanlarını mimari, metin ve kentsel formun dili aracılığıyla anlamak ve yorumlamak amacını taşımaktadır ve bunu ‘yorumbilim (hermeneutik)’e dayalı bir okuma yaklaşımı ile ortaya koymaya çalışmaktadır.

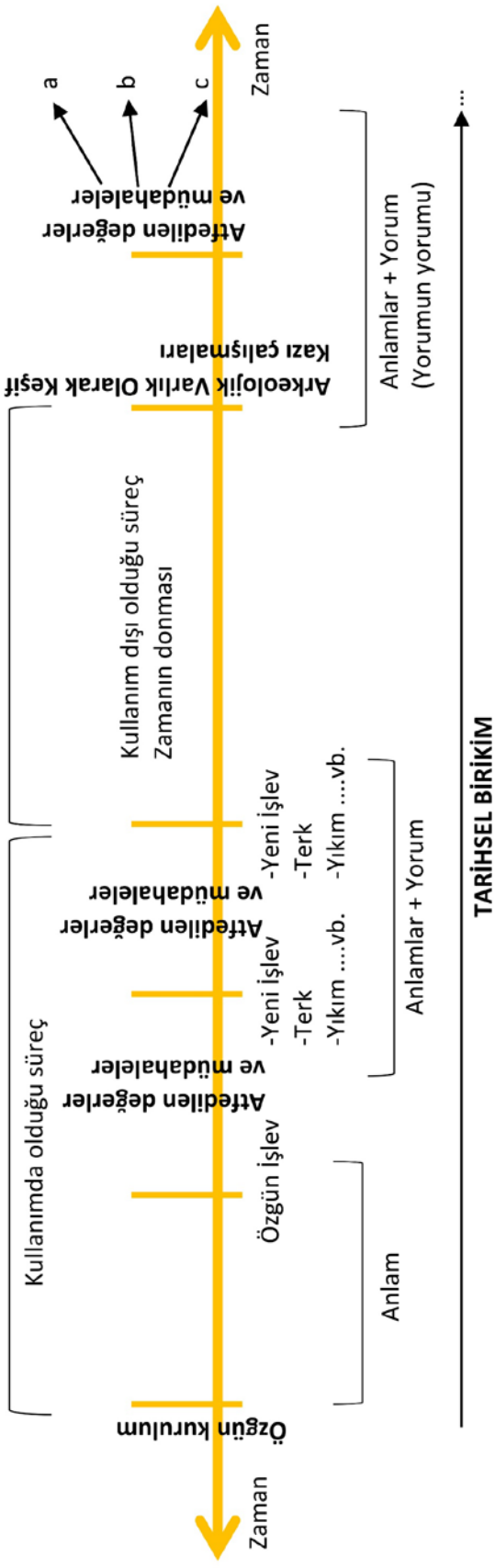

Şekil 1. Arkeolojik varlığın yaşam döngüsüne dair bir zaman çizelgesi

Bu tez, beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, Genel Bilgiler ana başlığı altında girişi, çalışmanın problemini, amacını ve kapsamını, yöntemini ve çalışma alanının belirlenmesi ve tanımlanmasını içeren alt başlıklardan oluşmuştur. Çalışmanın kavramsal çerçevesinin oluşturulduğu alt başlıkta, yorumbilim (hermeneutik) yöntemine dair bir literatür araştırması ve mimarlık ve arkeolojik varlıkların yorumlanmasında bu yöntemin uygulandığı örnek çalışmalara yer verilmiştir. Bu örneklerin analiz edilmesiyle birlikte, bu çalışmada uygulanacak yöntem modelini oluşturmak üzere, çalışmanın bağlamı süzgecinden geçirerek, amaçlı (bilinçli) bazı kavramlar öne çıkarılmıştır. Bunlar tablolar halinde sunulmuştur. Çalışma alanına dair, hem taranan literatürden hem de sahadan gelen verilerle birlikte, kavramlar sınıflandırılmış ve modelin strüktürünü oluşturmuştur. Kavramsal Çerçeve başlığının son alt başlıkları altında, arkeolojik varlıkların korunmasında yerin anlamına yönelik, evrensel ölçekte kabullere ve Aphrodisias Antik Kenti'nin 2017 yılında Dünya Miras Listesi'ne dahil olmasına ve sahip olduğu evrensel değerlere yer verilmiştir..

Çalışmanın ikinci bölümü olan Yapılan Çalışmalar, yedi alt başlıkta ele alınmıştır. Bölüm girişinin ardından, öncelikle Geç Antik Dönem kentini anlamak için, kronolojik bir sırayla Geç Antik Dönem araştırmalarında, Geç Antik Dönem kentine dair farklı yaklaşımlara yer verilmiştir. Sonrasında, Geç Antik Dönem' de kent dinamiklerin neler olduğuna, Roma İmparatorluk coğrafyasının doğu eyaletlerinde, imparatorluk kentlerinin Geç Antik Dönem kentlerine dönüşürken dinamiklerin nasıl değiştiğine ve bu dönüşümün kent kurgusundaki yansımalarının neler olduğuna yer verilmiştir. Kamusal alanlardaki değişim ve dönüşümlerin üzerinde durulmuştur. Kent dinamikleri ve dinamiklerin kent kurgusuna yansımaları, kentin dönüşmesinde mutlak etkisi bulunan, yüzyıllar boyunca yaşanan önemli toplumsal, siyasi, ekonomik ve doğal olaylarla birlikte yüzyıl bazlı kronolojik bir sıralama ile incelenmiştir. Üçüncü alt başlık, Geç Antik Dönem tiyatrosunu anlamak için, tiyatronun ortaya çıkışında eylemin ve mekanın oluşum süreçlerinde birbirleri üzerindeki etkileri, Antik Yunan çerçevesinde ele alınmıştır. Sonrasında tiyatroların eylemsel, biçimsel ve bağlamsal olarak, Hellen kültüründen Roma bağlamına geçişine yer verilmiştir. Bu bölümde, tiyatronun kent yaşantısındaki yeri, Roma bağlamı kapsamında analiz edilirken, tiyatronun kavramsal ve eylemsel olarak kökeni ve geçirdiği değişim, dönemin politik ve dinsel durumu, kült anlayışı ve toplumsal yapısı ile ilişkili biçimde ele alınmıştır ve bu değişimlerin tiyatrodaki mimari karşılıkları incelenmiştir. Dördüncü alt başlıkta, Aphrodisias Antik tiyatrosu özeline geçiş yapmadan önce, imparatorluk coğrafyasının doğu eyaletlerinde bulunan tiyatro binalarının kent içindeki fiziksel konumları

ve bunun tiyatronun kent için önemini ve anlamını nasıl etkilediğine yer verilmiştir. Tezin kapsamı ve bağlamı göz önünde bulundurularak, Anadolu'daki tüm tiyatrolar çalışmaya dahil edilmemiş ve çalışmanın problemi doğrultusunda, ulaşılabilir somut veriye sahip, çalışmanın konusunu besleyeceği ve derinleştireceği düşünülen bazı kentler seçilmiştir. Beşinci alt başlıkta, artık Roma bağlamından Geç Antik Dönem kentine geçiş yapılmıştır. Aphrodisias Antik Kenti'nin araştırma tarihçesine ve kentin coğrafi konumu ve tarihine ilişkin bölümlere yer verilmiştir. Varlığına dair bilinen en erken tarihten, 7. yüzyıl sonuna kadar sahip olduğu kentsel görünümü ve tarihsel gelişimi haritalar üzerinden incelenmiştir. Kentin kimliğini ve biçimini belirleyen kamusal mekanların inşa tarihlerinden Geç Antik Dönem'e kadar geçirdikleri değişim ve dönüşümler ve Geç Antik Dönem'de durumları betimleyici bir biçimde incelenmiştir. Altıncı alt başlıkta, Hellen ve imparatorluk kentlerinden Geç Antik kente kadar zaten var olan, Geç Antik Dönem'deki çoklu ve farklı statüdeki kullanıcıların, tiyatroyu deneyimleme ve tiyatroyla etkileşim biçimlerine yer verilmiştir. Tezin yöntemi doğrultusunda, 'aktörler' olarak ifade ettiği dönem insanının Aphrodisias tiyatrosunu kullanım şekilleri ve tiyatroyu görme biçimleri analiz edilmiştir. Geç Antik Dönem Kent Dinamikleri başlığında yer verilen dinamikler bağlamında mimari ve metinsel malzeme zemini üzerinde ele alınmıştır. Tiyatro yapısının kullanım biçimleri ve görme biçimleri analizleri sonucunda, tiyatroya verilen değerlere referans veren bir değerlendirme yapılmıştır. Yedinci ve bölümün son alt başlığı, Aphrodisias Tiyatrosu'nun, kentsel karakteri, çevresindeki yapılar, üzerinde bulunduğu ana aks ve bu aksı kimliklendiren diğer kentsel ögelerle birlikte, haritalar oluşturularak yapılan analizlerini içermektedir.

Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan kısımda, mimari, kent ve metin dili üzerinden yapılan analizlerin, sentezlerine yer verilmiştir. Daha önceki bölümde yer verilen deneyimleme ve etkileşim biçimlerinden çıkarımlarda bulunulmuş ve Aphrodisias tiyatrosuna verilen değerler oluşturulan tablo aracılığıyla sunulmuştur. Tezin, Geç Antik dönem kenti nedir? konusundaki farklı bakış açıları sonucunda benimsediği yaklaşımla, Geç Antik Dönem kentinde tiyatronun öneminin ve anlamının analiz edildiği başlıklarla çarpraz referanslar kurulmuştur. Bu doğrultuda, çalışmanın kentsel dili aracılığıyla yapılan analizlerin sonucunda, başta benimsenen sürekliliğe dair bulgular ortaya koyulmuştur. Sonrasında, Geç Antik Dönem insanının tiyatroya yüklediği değerlerle, tiyatro ve ilişkili olduğu açık ve kapalı kamusal mekanların dönüşümlerinden gelen mekansal veriler bir araya getirilmiştir. Giriş bölümünde, bir arkeolojik varlığın yaşam döngüsüne dair oluşturulan

çizelge, değerlerin ve mekansal verilerin örtüştürülmesinde aracı olarak kullanılmış ve Aphrodisias Tiyatrosu'nun yaşam döngüsüne dair yeni bir çizelge oluşturulmuştur.

Çalışmanın son kısmında, bulgular sonuçlandırılmıştır. Bu bölüm, ayrıca çok disiplinli çalışmalar arasında henüz yeterince ilgilenilmemiş bir konunun, ilk adımı olma niteliği taşıyan bu araştırmanın, sonraki aşamalarına dair, öneriler içermektedir.

1.2. Problemin Belirlenmesi

Değer ve anlamın, mimari koruma disiplinindeki temel yeri ve gerekliliği, kültürel varlıkların bütününde geçerli olduğu üzere, bu tez kapsamında ele alınan mimari arkeolojik kalıntıları[1] da içine almaktadır. Koruma eyleminin ve kuramının, temellerini oluşturduğu bilinen koruma değerleri, kültürel varlığa ait 'anlam/lar' ın sonucunda açığa çıkmaktadır. Yaşam süreci boyunca sahip oldukları anlam(lar), onlara yüklenecek değerin esasını oluşturması açısından oldukça önemlidir.

Arkeolojik varlığın, evrensel ölçekte korunmasına karar vermek ve buna ilişkin ona verilen değerler, günümüz aktörleri tarafından gerçekleştirilen bir eylem olarak ortaya çıkmaktadır. Koruma değeri yüklenen bu mimari arkeolojik varlıkların sürekliliğini sağlamak için, salt nesneyi merkeze alan bir koruma yaklaşımı yetersiz kalmaktadır (Doyduk,2010). Bununla birlikte, nesne odaklı bu bakış biçiminin, koruma amacının tam tersi sonuçlar doğurduğu da düşünülmektedir. Bu doğrultuda, sadece nesnenin kendisi değil anlamının da koruma kriterleri doğrultusunda ele alınması gerekmektedir.

Şekil 1.'deki arkeolojik varlığın yaşam döngüsüne dair zaman çizelgesinde gösterildiği gibi, var oluşundan itibaren, geçmişi ve günümüzü de kapsayan yaşam sürecinde, arkeolojik varlığa anlam ve değer yükleme işi, etkileşim içinde olduğu dönem aktörleri tarafından yapılagelmektedir. Bu devamlılık, giriş bölümünde de bahsedildiği üzere, arkeolojik varlığın sahip olduğu anlamın çoğullaşmasını sağlamaktadır. Değer ve anlam yükleme eyleminin devamlılığından bahsetmek mümkün olmakla beraber, arkeolojik mirasa günümüzde, çağdaş koruma yaklaşımları doğrultusunda yüklenen kültürel miras değerinin, bu çalışmada söz konusu olan geçmişteki dönem insanının verdiği değerlerden ayrı tutulduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu çalışmada problem, Geç Antik Dönem insanı

[1] 'Mimari arkeolojik' ifadesinin sonuna eklenen 'varlık, kalıntı, miras' kelimeleri, bu metin kapsamında anlamdaş kabul edilip, 'Mimari arkeolojik varlık', 'Mimari arkeolojik kalıntı', 'Mimari arkeolojik miras', metin içerisinde birbirlerinin yerine kullanılabilmektedir.

üzerinden bakmayı deneyerek, onun, bugün ‘arkeolojik miras’ olarak adlandırılan varlığa verdiği değerler ve doğrultusunda yüklediği anlamlar üzerine kurgulanmaktadır. Bu çalışmada çıkarımı yapılan değerler anlam katmanlaşmasının nasıl oluştuğu problemine hizmet etmektedir. Bu tez, arkeolojik varlığın anlamının, yaşam süreci boyunca belli bir zaman diliminde nasıl ve neden çoğaldığı problemi üzerine yoğunlaşmaktadır.

Herhangi bir arkeolojik mimari varlığın korunması kapsamında, sürecin çoğunlukla salt fiziksel özelliklere yoğunlaşarak sürdürülmesi, koruma teorisinde yeri olmasına karşın, pratiğinde ekseriyetle göz ardı edilen arkeolojik varlığın anlamının ya da anlamlarının ve bunların nasıl ve neden oluştuğunun bu disipline yönelik temel gereksinimler arasında yer alması ve buna ilişkin çalışmaların, konunun önemini vurgulayacak yeterlilikte olmaması bu çalışmanın motivasyonlarından birini oluşturmaktadır.

İnsani, toplumsal ve tarihsel alana ilişkin bilgilerin genel geçerlik özelliği, doğa bilimlerindeki kesinliğe ve netliğe ulaşma idealizminden farklı olarak, çok boyutlu yapısı gereğiyle tartışmalı bir durum almaktadır. İnsanı, tarihsel ve toplumsal bir yaşama çerçevesi içinde konu edinen bu bilgi alanlarının taşıdığı çok anlamlılık, yorumlama etkinliğini de beraberinde getirmektedir. Maddi kültür[2] olarak da ifade edilen, tarihsel ve toplumsal kapsamda, insan elinden çıkan ürünlerin işlevsel ve teknolojik niteliklerinin yanı sıra varlığıyla da bireyleri, toplulukları ve yaşanılan çevreyi değiştirme ve dönüştürme potansiyeline sahip olduğu bilinmektedir (Harman 2002; Olsen 2012). Bu nedenle, insan ve maddi kültür arasındaki karmaşık ilişkiyi salt işlevsel, estetik ya da teknolojik özellikleriyle değerlendirmenin yeterli olmadığı görüşü de (Duru ve Koparal, 2019), barındırdığı anlam ya da anlamlarla ele almanın önemini destekler niteliktedir.

Bu doğrultuda, yukarıda bahsedilen arkeolojik mirasın korunmasının sadece fiziksel yapılanması üzerinden yürütmenin yeterli olmayacağı, barındırdığı anlam/larla birlikte bütüncül bir tavrın gerekliliğine dair yaklaşım, arkeolojik varlıkların anlam katmanlaşmasının nasıl oluştuğu üzerine kurgulanan problemi desteklemiştir. Belirlenen bu problemin analizi de, mekânsal nitelik içeren mimari bir arkeolojik varlık olan Aphrodisias Antik Kenti Tiyatro Binası üzerinden yapılmıştır.

Binalar, sadece duvarlarla çevrilmiş kapalı hacimler değildir. İnsanın, belli niyetleri aracılığıyla üretilen mekanlardan oluşurlar. Lefevbre (1991)’nin de belirttiği üzere, mekan, coğrafi biçimin, yapılı çevrenin, yaşam rutinlerinin ve sembolik anlamların birbirine

[2] Metinde geçen ‘maddi kültür’ ifadesi, tez kapsamında, mimari arkeolojik varlık/kalıntı/miras ifadelerine karşılık gelmektedir.

bağlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Mekan, insan faaliyetlerinin gerçekleştiği bir hacim olmanın ötesinde, insani eylemlerin hem bir aracı hem de bir sonucu niteliği taşımaktadır. Mekanı, eylemin bir parçası olarak, barındırdığı olaylar ve vermek istediği mesajlarla bir bütün halinde ele almak gerekmektedir. Dolayısıyla, mekanın eylemler, olaylar ve mesajlar gibi içerdiği dinamikler doğrultusunda değişime ve dönüşüme açık olduğunu söylemek mümkündür. Yukarıda belirtilen, tezin problem alanını tarifleyen 'arkeolojik varlıkların anlam katmanlaşması', mekanın bu bahsedilen değişime ve dönüşüme açık tavrı sayesinde oluşmuştur.

Aktüre'nin (2015), yapımlarının kent/devlet aşamasında bir bilgi birikimini, örgütlenmeyi ve girişimi gerekli kılan üretimler olarak ifade ettiği antik tiyatro yapıları, varlıkları boyunca içinde bulundukları toplumun, ekonomik koşulların ve idari sistemin geçirdiği değişim ve dönüşümün bir sonuç ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu niteliğiyle, inşa edildiği andan itibaren çok anlamlı bir yapıya sahip olması kaçınılmaz görülmektedir. Sahip olduğu çok anlamlılık, antik tiyatro yapılarının bu çalışmanın araştırma konusu olmasına özellikle olanak sağlamıştır. Geç Antik Dönem'in, değişim ve dönüşüm açısından tarihsel eşik alanlarından olması, tiyatro yapılarına yaklaşım biçimlerinin çeşitliliğini arttırmaktadır ve bu da Geç Antik Dönem'in, bu çalışmanın anlam katmanlaşmasına dair önerdiği okuma denemesi için uygun bir zaman dilimi olduğunu göstermiştir. Çalışma mimarlık literatüründe, mimari koruma penceresinden baktığı genel yaklaşımını, mimari korumanın temelinde yatan değeri oluşturan anlam özelinde daraltarak ve anlama odaklanarak yer almayı ön görmüştür (Şekil 2).

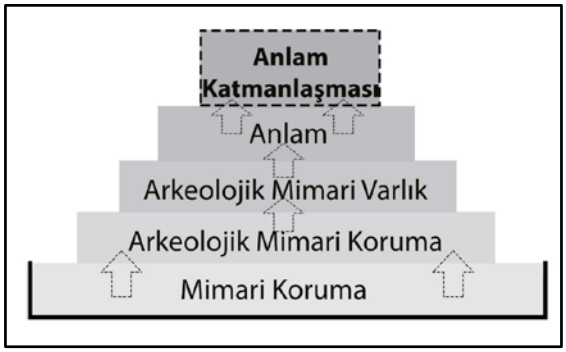

Şekil 2. Problemin zemini ve belirlenmesine yönelik akış şeması

Bu problem tanımı çerçevesinde, anlam katmanlaşmasının neden ve nasıl oluştuğuna yoğunlaşırken, çerçeveyi genişletmek yerine, daraltarak derinleştirmek bu çalışmanın yöntem yaklaşımını belirleyici olmuştur. Çalışma, çoğunlukla arkeoloji ve sanat tarihi disiplinine konu olan bir yapı türünü, fenomenolojik bir yaklaşım gayesiyle, tekil yapı ölçeğiyle beraber kentsel morfoloji üzerinden ele alarak, mimari bir başlangıç çalışması olmuştur (Tablo 1). Bugüne kadar, Anadolu'daki antik tiyatrolar üzerine yapılan çalışmaların çoğunlukla, dönem olarak Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar olması ve zaman açısından ötesine geçilmemiş olması, tartışmaların tiyatro binalarının yapısal görünürlüklerinden de kaynaklı olarak genellikle sadece fiziksel bağlamda yürütülmesi bu çalışmanın diğer motivasyon kaynakları arasında yer almıştır.

Tablo 1. Çalışmanın farklı disiplinlerle temas şeması

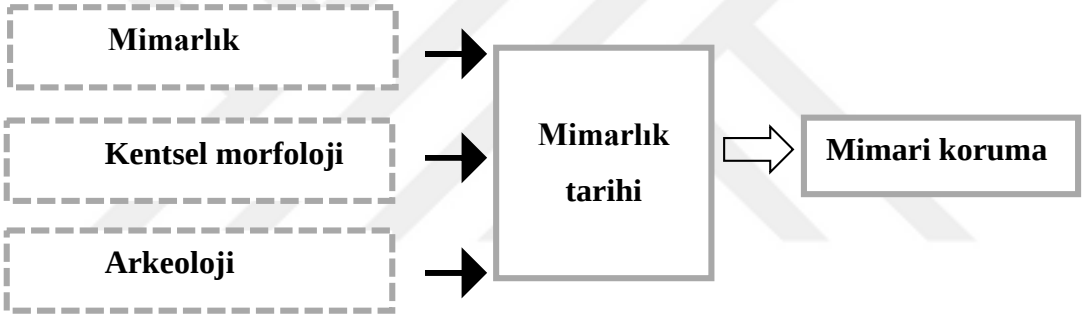

1.3. Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Bu çalışmanın amacı, arkeolojik varlıkların anlam katmanlaşmasının nasıl oluştuğunu Aphrodisias Antik Kenti Tiyatro binası üzerinden analiz etmek ve anlama ve yorumlama temelli bir yöntemle okuma denemesi yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda, Husserl'ın (1983), 'ifade edilmiş olanın nasıl anlaşıldığını, fenomenolojik bir problem' olarak görmesi, tez kapsamında hem arkeolojik değerin varlığına ve nasıl anlaşıldığına dair hem de yorumbilim (hermeneutik) yönteme dair oluşturulan araştırma sorusuna/sorularına öncülük ettiği düşünülmüştür. Bu çalışmanın, teorik çerçevesine temel olan, çalışmayı bu problem alanına ve yöntem araştırmalarına teşvik eden araştırma soruları, genelden özele olacak şekilde aşağıdaki gibi sıralanabilir.

- Arkeolojik mimari varlığın anlamı nasıl ve neden anlamlara dönüşmüştür?

- Arkeolojik mimari varlığın ifade biçiminin, anlaşılmasının, anlamlara dönüşmesinin ve anlam katmanlaşmasının, yorumbilim (hermeneutik) yaklaşımı ile okuması yapılabilir mi?
- Antik tiyatrolardaki değişim ve dönüşümü anlamak, Geç Antik Dönem insanının tiyatroya bakışını, önerilen yöntemle anlamak ve yorumlamak mümkün olabilir mi?
- Antik tiyatro kullanımı Geç Antik Dönem'deki siyasi, dini, ekonomik, toplumsal vb. açıdan değişen kent dinamiklerini yansıtıyor/gösteriyor mu?
- Bu okuma yönteminin antik tiyatro yapılarında ve seçilen örnek Geç Antik Dönem Aphrodisias Antik Kenti Tiyatro yapısı örneğinde sınanması mümkün müdür?

Çalışma, hem yönteme hem de konuya ilişkin oluşturan bu araştırma sorularına cevap ararken, toplanan tanımlayıcı ve ayrıntılı verilerden yola çıkarak yapılan analizlerle, niceliksel sonuçlara ulaşma iddiası içermemektedir. Bununla beraber, temel olarak; arkeolojik mimari bir varlık kapsamında, insan eylemlerinin, bu eylemlere dair ürünlerin, metinlerin ve diğer anlamlı her türlü materyalin ve bütün bunların var olmasına olanak sağlayan mekanın yorumlanmasına, katkı sağlayabilecek bir yöntem arayışı içerisindedir.

Yukarıdaki araştırma sorularının ve tez sürecinde oluşturulması muhtemel yeni soruların ve sorunların doğrultusunda; çalışma, teorik ve pratik olarak iki zemin üzerinde ilerlemiştir. Yorumlama yaklaşımlı, bir yeniden okuma denemesi niteliğinde olmasından kaynaklı olarak; teorikten pratiğe doğru (çalışma alanı odaklı) akışların olduğu ya da zaman zaman pratiğin teoriği beslediği bir süreç planlanmıştır.

Mimarinin sunduğu farklı çeşitlerde okuma olanağından yola çıkarak, çalışma kapsamındaki okumalar mimari, kentsel ve metinsel bir kaynak zemini üzerinden yapılmıştır. Arkeolojik varlıkların kendi dönemlerine ait metinler, ilk ve sonraki anlamlarına dair yapılan yorumlar için kullanılan araçlar arasında yer almıştır. Bu doğrultuda döneme ait ilgili yazıtlar, Theodosius Codex'inin (5.yy.) ilgili kısımları, dönemin önemli antik yazarları tarafından üretilmiş metinler -Prokopius'un oluşturduğu metinler (6. yy.)- arkeolojik kalıntının, var olduğu andaki ve değişen, dönüşen anlamını yorumlamada, bu çalışma kapsamında kullanılan araştırma malzemeleri arasında yer almıştır.

Araştırmanın mimari kaynak zeminini ise yapının kendisi oluşturmuştur. Bir binanın, bir metni okur gibi tarihi bir belge olarak okunabilmesi, okuyana ve yorumlayana onu üreten toplum hakkında bilgi aktarması açısından oldukça önemlidir (Osterhout, 2000). Kentsel

formun ifade ettikleri ise, tekil yapı ölçeğini aşarak, tiyatronun bağlantılı olduğu açık ve kapalı kamusal mekanların oluşturduğu bir zemin üzerinden analiz edilmiştir.

Aytaş (2013), anlama ve yorumlama eyleminin metinler üzerinden yapıldığını ve 'metin'in (text), genellikle eskiden yazılı eser ve ifadeler için kullanıldığını ifade ederken, Gadamer (2002) sonraları sözlü ifadeler, sanat eserleri, mimari eserler, müzik parçaları gibi insanın tüm ifade biçimleri için kullanılır olduğunu belirtmektedir. Lefebvre (1991) ise, 'mekân bir metin veya mesaj olarak adlandırılabilir mi?' sorusuyla mimarlığı bir 'architextures' olarak düşünmeyi önermektedir. Bu durum, Ricoeur'un (1971) mimarlığın bir metin olarak okunabilir olduğunu, ancak niyet ve anlamın yorumlayan tarafından tartışmaya açık halde bulunduğunu belirttiği ifadesiyle güçlenmektedir.

Erken dönem inanışının (pagan kültürün), ekonomisinin ve sosyal yapısının, Geç Antik Dönem'de geçirdiği değişim ve dönüşüm (hıristiyanlaşma ile gelen farklı bir toplum yaşantısı, din, siyaset, sosyalleşme... vb.) ve beraberinde gelen mekânsal yaklaşımlar o dönemin bir önceki üzerinden yorumunun bir ürünüdür. Çalışmanın yaklaşım araştırması ve yöntem seçimine dair araştırmalar doğrultusunda, Geç Antik Dönem'de, kısmi farklı kullanımlarla ya da aynı işlevle varlığına devam edenlerin yanında kullanımı son bulmuş fakat fiziksel olarak mevcut olan antik tiyatro yapılarının dönüşüm halleri, çalışmanın temel yaklaşımını biçimlendirmiş ve çalışma alanının seçiminde önemli bir etken niteliği taşımıştır.

Antik dönem tiyatroları ve diğer performans alanlarına dair pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar, tiyatroları daha çok yapım tekniklerine ilişkin tipolojik bir biçimde ve performans bağlamında değerlendirmişlerdir. Mimari açıdan, çoğunlukla standart bir yapıya sahip olsalar bile, zaman içerisindeki kullanım biçimlerinin ve kullanım sürelerinin farklılaştığı bilinmektedir. Roma'nın doğusundaki tiyatrolar üzerine yapılan bölgesel çalışmalar genellikle imparatorluk dönemi ötesine geçmemiştir. Bununla birlikte, toplumsal, dini, ekonomik ve siyasi değişimleri de içeren geniş bir kapsamdan uzaktır. Çoğunlukla imparatorluk dönemi değişikliklerine ve imparatorluk bağlamında dönüşümüne odaklanılmıştır. Halbuki Cesare Brandi'nin (2005) de önerdiği üzere, mirasın hayatının her aşaması önemli, biriktirdikleri kıymetli ve araştırılmaya değerdir. Bunlara ek olarak, Geç Antik Dönem'e ilişkin araştırmalarda çoğunlukla tapınakların ve onlarla bağlantılı mekanların dönüşümlerine odaklanılmıştır, diğer yapıların dönüşümüne ilişkin çalışmalar sınırlı sayıdadır. Oysaki, tiyatrolar Yunan kentlerini tanımlayan önemli kent bileşenleri arasındadır ve tiyatroların Geç Antik Dönem'deki dönüşümleri araştırılmaya değerdir. Bu

nedenle, Geç Antik Dönem'i ele alan bir zaman sınırı içermesi ve Aphrodisias Antik Kenti Tiyatro binasını hem mimari hem de kentsel ölçekte, dönem dinamikleri ile ele alması, bu çalışmanın önemine ve özgünlüğüne vurgu yapan nitelikler arasında yer almaktadır.

Çalışma, Dilthey'nın (2011), her anlama eyleminin bir yeniden üretim olduğu ifadesinden de yola çıkarak, arkeolojik değerin bugüne kadar bünyesinde barındırdığı bu yeni üretimlerinin sorgulanması için bir deneme niteliği taşımaktadır. Çalışmanın kapsamı, mekan olarak Aphrodisias Antik Kenti Tiyatro binası ve yapının kentle ilişkisini sağlayan sütunlu cadde ile; zaman olarak ise, farklı kaynaklara göre sınırları geriye çekilmiş ve ötelenmiş olmakla beraber, bu tez kapsamında 4. ve 7. yüzyıllar arası olarak kabul edilen Geç Antik Dönem ile sınırlandırılmıştır. Geç Antik Dönem'e ilişkin farklı kronolojik yaklaşımlar mevcuttur. Anadolu (Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletleri) coğrafi olarak, bu dönemdeki değişim ve dönüşümlerden mutlak etkileneceği bir konuma sahiptir. Bu sebepten ötürü, farklı tarihsel sınırlandırmalara ilişkin bakış açılarına özet biçimde yer verilmiştir.

Eski Çağ ve Orta Çağ arasında bir geçiş dönemi olarak nitelendirilen, Geç Antik Dönem'e yaklaşım, Geç Antik Dönem'in tariflendirilmesi ve tarihlendirilmesi karmaşık bir niteliğe sahiptir. Bunun nedenlerinden ilki, belirli zamana kadar, Roma ve Hellenistik dönemin kıymetli olması ve bunlara ulaşmak için, Geç Antik ve Bizans verisinin yok edilmesinden ve de araştırmaya değer görülmemesinden kaynaklı olarak arkeolojik verinin yorumlanmasındaki farklılıklardır. Diğeri ise, dönemin kendi içinde, tarih ve coğrafya sınırlandırmalarındaki farklı ve tartışmalı yaklaşımların varlığıdır. Bu durum, olumsuz olmanın aksine, tezin teorik strüktürünü oluşturan yorumlama temelli yaklaşımına uygun bir zemin oluşturmuştur.

Geç Antik Dönem, ilk defa 20. yüzyılın başından olmak üzere günümüze kadar çalışmalarda Eskiçağ ve Ortaçağ dünyası arasında bir geçiş dönemi olarak tanımlanmaktadır. Çoğunlukla, Diocletianus'tan, Iustinianus'a (3. yüzyıl sonu-6. yüzyıl) veya 2.-8. yüzyıllar arasına, fakat bazı kaynaklarda 10. yüzyıla kadar uzatılmaktadır (Şimşek ve Kaçar, 2018). Edward Gibbon'un 1787'de yayımlanan Decline and the Fall of the Roman Empire adlı eseri, Geç Antik Dönem tartışmalarının, bilinen en önemli başlangıç veya çıkış noktası olarak belirtilmektedir (Kaçar, 2018). Alois Riegl'in 1889 ve 1901 tarihli eserlerinde, 4. ve 7. yüzyıllar arasındaki sanatın, klasik sanat ve Orta Çağ sanatından farklı olduğu yönündeki tespitiyle, Geç Antik Dönem'i 4. ve 7. yüzyıl arasına yerleştirdiği anlaşılmaktadır. İlk basımı 1964 tarihli The Later Roman Empire adlı eserinde A.H.M. Jones, Geç Antik Dönem'i 3.

yüzyıl ile 7. yüzyıl başlarına kadar uzatan araştırmacılar arasındadır (Cameron, 2008). 1971'de yayınlanmış, günümüzde de Geç Antik Dönem tartışmalarında önemli yeri olan The World of the Late Antiquity adlı kitabında, Peter Brown, Geç Antik Dönem'in sınırlarını 150 yıl daha genişletmektedir (Kaçar, 2008).

Yukarıda bahsedilen, Geç Antik Dönem'e dair farklı kronolojik yaklaşımların, bu tezin ana tartışma konusu olmamasıyla birlikte, Anadolu coğrafyasının, bu bahsedilen dönemde gerçekleşen değişim ve dönüşümden kaçınılmaz olarak etkileneceği bir konumda olması ve bu değişim ve dönüşüm sonucu ortaya çıkan ve tezin problemi olan 'anlam katmanlaşması' tartışmasının zenginleşmesine katkısından dolayı önemli olduğu düşünülmüştür. Bu tartışmalar ışığında, tez, zaman çerçevesini, 4. yüzyıl ve 7. yüzyıl arası olarak sınırlandırmıştır.

1.4. Çalışmanın Yöntemi

Bu başlık altında, çalışmanın aşamalarına ve bu aşamalarda kullanılan yönteme yer verilmiştir. Geç Antik Dönem'deki tiyatro yapılarının kullanım biçimleri ve onlara yüklenen değer, üzerindeki anlamın birikmesine ve çok anlamlı bir katmanın oluşmasına neden olmaktadır. Bu doğrultuda oluşan araştırma problemi, çalışmanın yöntemini, Geç Antik Dönem insanın tiyatro yapılarına verdiği değer ve anlamları anlamayı, bu süreçteki deneyimlerini mevcut somut veriler ışığında ve sınırında öğrenmeyi içeren yorum temelli bir yaklaşımda kurgulamaya yönlendirmiştir. Temelde, mimari arkeolojik varlık çerçevesinde, insan eylemlerinin ve bu eylemlere ilişkin ürünlerin, metinlerin ve diğer anlamlı her türlü materyalin, bütün bunların varlık bulmasına olanak sağlayan mekânın yorumlanmasına, katkı sağlayabilecek yöntemin, 'yorumbilim' şeklinde kabul gören 'hermeneutik' yaklaşımlı yöntem olarak uygunluğu ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın Geç Antik Dönem insanının verdiği anlamı ve anlamları problem edinmesi, o dönem insanının gözünden bakmayı gerekli kılmıştır ve bu da çalışmanın fenomenolojik bir araştırma yaklaşımı kazanmasını/içermesini desteklemiştir. İfade edilmiş olanın nasıl anlaşıldığının fenomenolojik bir problem olarak görülmesi (Husserl, 1983), tez kapsamında hem arkeolojik değerin varlığına ve nasıl anlaşıldığına hem de yorumbilim (hermeneutik) yönteme dair üst bir çerçeve niteliği taşımıştır. Geç Antik Dönem'de tiyatro ile deneyime sahip olan anlam yükleyicilerin geçmişte var olması/yaşamış olması, kullanılan verileri toplama yöntemine dair sınırların ve kapsamın belirleyicisi olmuştur. Çalışma

kapsamında yer alan aktörler ile derinlemesine görüşme yapmanın mümkün olmadığı bellidir. Dolayısıyla onların deneyimlerine referans verebilecek, tiyatro ile ilişkilerini temsil edebilecek malzemelerden veriler elde edilmiştir. Aktörlerin seçiminde, somut verilerin sunduğu çerçeve kullanılmıştır. Bu, daha önce belirtildiği gibi çalışmanın sınırlarını ve kapsamını belirlemenin yanında, bilginin derinliğini ve yoğunluğunu arttırmak açısından da önemli bir yere sahiptir. Hakkında somut ve net bilgilerin olmadığı aktörler çalışma kapsamında yer almamıştır. Bunlarla beraber, arkeolojik bir alanda -tez kapsamında Aphrodisias Antik Kenti'nde- kazıların devam etmesinden kaynaklı olarak, elde edilen verilerin zaman ilerledikçe artması ve zaman zaman bilgilerin güncellenmesi gerçekliği, bu tezden sonra yapılacak benzer çalışmalara, seçilen aktörlerin artabileceği ve malzeme zeminin genişleyebileceği bir esneklik alanı kazandırmıştır.

Çalışma, birbiriyle ilişkili ve birbirinin hem ardılı olan hem de zaman zaman çapraz bağlantılı üç veri grubuna dayanmaktadır (Tablo 2). İlki, tezin Geç Antik Dönem'de anlam katmanlaşması bağlamındaki mekânsal uygulamalarının, okuma modelinin belirlenmesi ve denenmesi için, mimari ve arkeolojik varlıkların yorum temelli bir yaklaşımla nasıl incelendiğine dair bibliyografik ve örnek çalışmaların analizini içeren bir incelemedir. İkincisi tezin birincil veri kaynağını oluşturan çalışma alanına dair bilgilerin derlenmesinde, kapsamını ve bağlamını belirlemek için Geç Antik Dönem'de mekânsal yaklaşımların ve uygulamaların kent ve yapı ölçeğinde bibliyografik bir biçimde ele alınması ve bazı antik kentler üzerinden örnek incelemesi olarak yer almıştır. Üçüncüsü seçilen çalışma alanına, mimari varlıklara ilişkin bilgi ve görseller toplamak amacıyla saha çalışmaları yapılmasıdır.

Bunlar doğrultusunda araştırma, yorumbilim yöntemin bu çalışmada nasıl deneneceğine dair, öncelikle genel bir bibliyografik inceleme ile başlamıştır. Antik dönemden günümüze kadar kadar din, felsefe, sosyoloji, psikoloji, filoloji, edebiyat, sanat gibi alanların çalışma konusu olan yorumbilim, topluma ve insana yönelik çalışmaların metodu olarak da kullanılmıştır. Bu çalışmada ise yorumbilim, mimari ve arkeolojik mimari ile ilişkilendirilmiş haliyle yer almıştır. Geç Antik Dönem'de, Aphrodisias Antik Tiyatro'sunun değişim ve dönüşüm sürecini ele alırken, araştırma aracı ve yöntemi olarak kullanılmak üzere, bu yöntemin olabilirliğini desteklemek adına daha önce yapılmış çalışmalar taranmıştır. Mimari ve arkeolojik alanlarda olmak üzere gruplandırılan örnekler analiz edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda, yorumbilim yöntemini kullanma biçimlerine yönelik, bu çalışmanın problemi kapsamında kullanılabilir olan kavramlar ön plana çıkarılmış ve çalışmanın yöntem modelinin oluşturulmasında kullanılmıştır. Bu örnekler

incelenirken, çalışmanın bağlamı doğrultusunda toplanan tanımlayıcı ve ayrıntılı verilerden yola çıkarak seçilen kavramlar, tiyatro binasındaki anlam katmanlaşmasının okuma biçimini oluşturmuştur.

Tezin birincil veri kaynağını oluşturan çalışma alanına dair bilgilerin derlenmesinde, kapsamını ve bağlamını belirlemek için, öncelikle Eski Çağ ve Orta Çağ dünyasındaki geçişin, makro ve mikro ölçekte bir mekanı olan Geç Antik Dönem kentinin bağlamının tartışıldığı farklı yaklaşımları içeren bibliyografik bir inceleme yapılmıştır. Geç Antik Dönem'de kent dinamikleri, imparatorluk coğrafyasının doğu eyaletlerinde, imparatorluk kentlerinin değişim ve dönüşüm aşamasında kent kurgusundaki yansımaları ve mekânsal yaklaşımların ve uygulamaların kent ve yapı ölçeğinde incelenmesine yer verilmiştir.

Araştırmanın, seçilen örnek alana ilişkin saha çalışmasından önce, alana dair yapılmış ulusal ve uluslararası yayınlar, lisansüstü tezler, kazı raporları, dönem eserleri gibi birincil ve ikincil yazılı ve görsel kaynaklar üzerinden bir literatür araştırması yapılmıştır. Saha çalışması kapsamında, yerinde gözlemler, mimari araştırma ve malzeme toplama (çizimler ve fotoğraflama, kazı başkanlığı ile görüşme) yapılmıştır. Tek yapı (antik tiyatro), ilişkili olduğu yapılar ve yollar olmak üzere çevre ölçeğinde gerçekleşmiştir. Geç Antik Dönem'in kent dinamiklerini anlamak amacıyla kentin bütününde gözlemler yapılmıştır. Bu üç farklı ölçekte gözleme dair fotoğraflar çekilmiş ve kent planı üzerinden ön analizler yapılmıştır.

Tablo 2. Çalışmaya dair veri grubu

1.	**KAVRAMSAL ÇERÇEVE** - Mimari ve arkeolojik varlıkların yorumbilim temelli bir yaklaşımla nasıl okunduğuna dair bibliyografik inceleme ve örnek çalışmalar - Problem kapsamında kullanılabilir olan kavramların ön plana çıkarılması
2.	**KAPSAMIN VE BAĞLAMIN BELİRLENMESİ** -Geç Antik Dönem'de mekânsal yaklaşımların ve uygulamaların kent ve yapı ölçeğinde bibliyografik bir biçimde ele alınması ve bazı antik kentler üzerinden örnek incelemesi -Antik tiyatroların tarihsel sürecinde kent yaşantısındaki yerine dair incelemeler
3.	**ÖRNEK ALAN: APHRODISISAS** - ulusal ve uluslararası yayınlar, lisansüstü tezler, kazı raporları, dönem eserleri gibi birincil ve ikincil yazılı ve görsel kaynaklar üzerinden literatür araştırması -Saha çalışması: Yerinde gözlemler, mimari araştırma ve malzeme toplama (çizimler ve fotoğraflama, kazı başkanlığı ile görüşme)

Saha çalışmasının ardından, alandan elde edilen somut veriler ışığında ve sınırında Aphrodisias antik tiyatrosunun anlam katmanlaşmasının, hangi diller aracılığıyla araştırılacağı son halini almıştır. Antik tiyatroya yüklenen anlamları okumaya, mimari dil, kentsel formun dili ve metin dili aracılık etmiştir (Şekil 3).

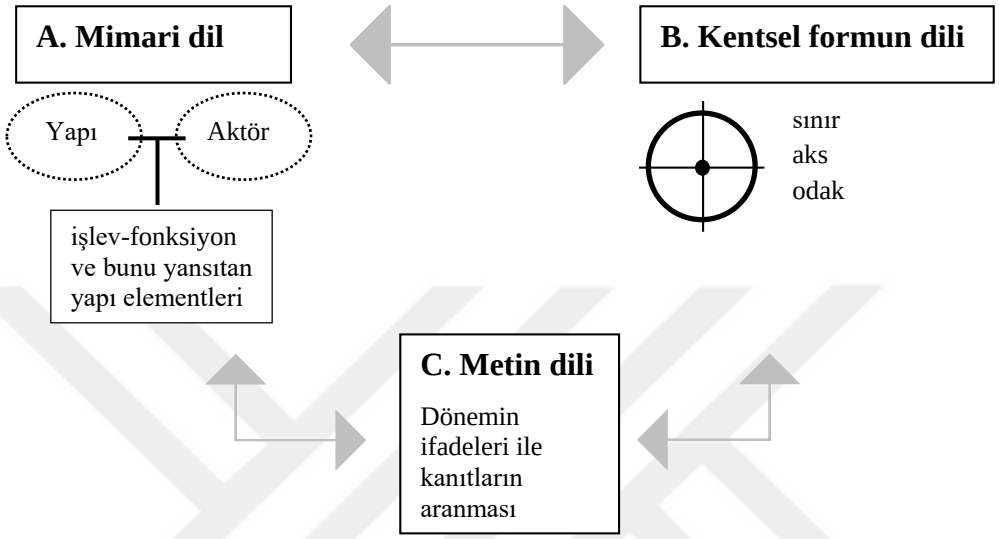

Şekil 3. Anlam katmanlaşmasını okuma şeması

Mimari dil üzerinden okuma, tiyatronun dönem insanı ile etkileşimini içeren, yapı ve yakın çevresi ölçeğinde bir inceleme olmuştur. Antik tiyatro yapıları, daha önce yapılan çalışmalarda, ölçeği ve kütlesel yapısıyla öne çıkan yapılardır ve çoğunlukla yapı ölçeğinde mimari gösterimleriyle ele alınmışlardır. Fakat, tiyatronun bir antik yerleşimin kent olması için gereken önemli bileşenlerden olması, bu çalışmada sadece tek yapı ölçeğinde ele almanın yeterli olmayacağını ortaya çıkarmıştır. Toplumsal ilişkilerin mekânsal bir temsili olarak tariflenen kent (Braudel (1990), özelin kamusaldan, kutsalın dünyevi olandan, toplum çekirdeğinin (aile) çevreden, eğlencenin çalışmadan ayrıldığı sınır hatlarının bir ağ oluşturarak kendi içlerinde kesişimlerini içermektedir ve bu kesişimler ve ağ kentin kendi yapısını oluşturmaktadır. M.Ö. 3000'li yıllarda eski Mısırlıların kullandıkları, harf yerine, sesleri ya da nesneleri temsil eden sembolleri içeren yazı sisteminde, 'kent' i ifade eden sembolün, bir çember içinde artı (çarpı?) olarak gösterilmesi dikkat çekicidir (Yılmaz, 2018; Sennet, 1999). Öyle ki, bu semboldeki çemberin kentin sınırını, dik kesişen iki doğrunun yolları ve merkezi imgelediği, kentin basit bir anlatımı olduğunu düşünmek mümkündür. Kentin ana bileşenlerinin kabulünün uzun bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Bu

çalışmada, antik tiyatronun anlamı ve anlamları, kentsel formun dilini oluşturan elementler aracılığıyla, Aphrodisias'ın, kent duvarı, yolları ve kent merkezi üzerinden incelenmiştir.

Yapının gerek tek yapı gerekse çevre ölçeğinde kullanıcılar tarafından deneyim anlarında, epigrafik verilerin (kentin çeşitli yerlerine dikilmiş onurlandırma yazıtlarının ve arşiv duvarı üzerindeki metinlerin), işlevle eş zamanlı olarak, mekana dair bilgi verdiği ve mekânsal temsil niteliği taşıdığı görülmüştür. Bu doğrultuda, metin dili, hem mimari dili ve hem de kentsel formun dilini kullanırken eş zamanlı olarak çalışmaya dahil olmuştur.

Tez Geç Antik Dönem'de anlam katmanlaşmasının nasıl oluştuğunu, yukarıda belirtilen malzeme, dil ve ölçek zemininde, zaten kullanılagelmiş yorumbilim yaklaşımlı bir yöntemin bu çalışmaya göre modellenmesiyle Aphrodisias antik tiyatrosuna odaklanmaktadır. Her olayın yerel olması ve dinamiklerin yerel ve bireysel bağlamlara bağlı olması kabulünden yola çıkarak, çalışmada Aphrodisias tiyatrosunun Anadolu'daki diğer tüm tiyatroları temsil edemeyeceğini belirtmek gerekli görülmüştür. Ortaklıkların varlığı kabul edilmiştir fakat genellemelerden çoğunlukla kaçınılmıştır.

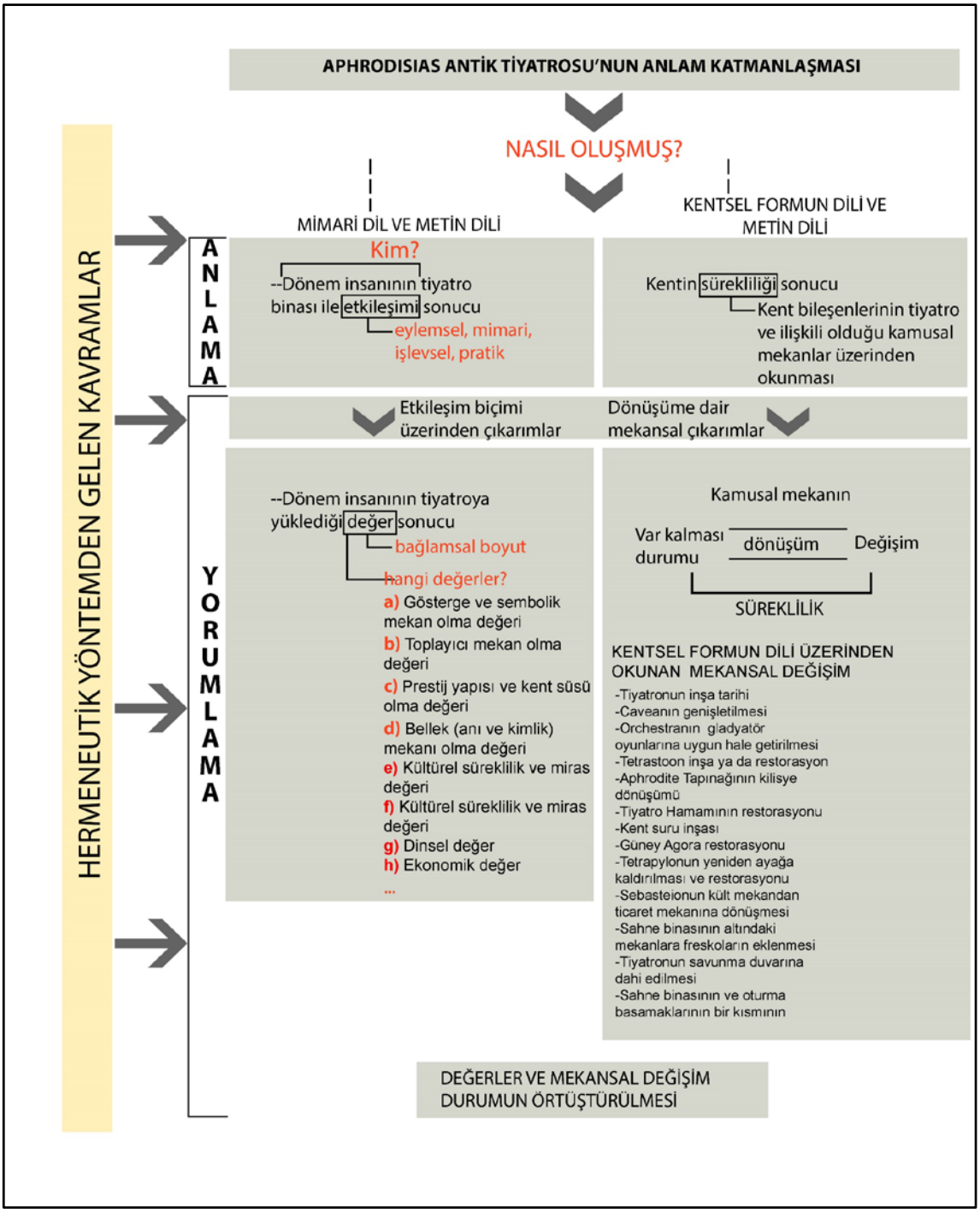

Şekil 4. Çalışmanın anlam katmanlaşmasını okuma modeli

1.5. Çalışma Alanının Belirlenmesi

İnanışın, ekonominin ve sosyal yapının değişim ve dönüşüm sürecine girdiği Geç Antik Dönem'de, sadece fiziksel varlığıyla değil aynı zamanda anlamsal varlığıyla toplum içinde iletişimsel bir sürece dahil olan mimarinin –ki bu mimari tez kapsamında tiyatro

binaları olarak karşımıza çıkmaktadır- anlam birikimini yorumlamanın kent bütününe bakmadan mümkün olmayacağı düşünülmüştür.

Uzun süreçli bir yerleşimin sürekliliğine sahip olması, eyalet başkenti olması sebebiyle yaklaşık 6.yüzyıla kadar klasik kent görünüşünü ve kentsel kurgusunu koruyabilmiş olması sebebiyle çalışma alanı olarak, Aphrodisias Antik Kenti Tiyatrosu seçilmiştir (Şekil 5, Şekil 6, Şekil 7). Mimari, arkeolojik ve metinsel verilerin çokluğu, çeşitliliği ve kültürel geçirgenliklerin ve esnekliklerin varlığı dolayısıyla Aphrodisias Antik Kenti Tiyatrosu'nun çalışmanın problemini, amaç, kapsamı ve yöntemi doğrultusunda tartışmasının uygunluğu ortaya çıkmıştır. Aphrodisias tiyatrosunun, Geç Antik Dönem'deki değişim, dönüşüm, süreklilik, yok oluş, bakım ve yıkım süreçlerinin ve seviyelerinin yere özgü olarak farklı olmasından ötürü, Anadolu'daki diğer bütün tiyatroları temsil edemeyeceğini belirtmek gerekmektedir. Dolayısıyla Aphrodisias Antik Kenti, tüm tiyatroları temsil ettiği için değil, bu çalışmanın 'anlam katmanlaşması' tartışmasına olanak sağladığı için çalışma alanı olarak seçilmiştir. Çalışma, bu tartışmayı somutlaştırmak adına, Aphrodisias Antik Tiyatro Binası'nı örneklemiştir. Tiyatronun kendisi ve kullanımıyla birlikte, ilişkili olduğu yapılar da çalışmanın çerçevesine dahil edilmiştir.

Amaç ve yöntem başlığı altında da belirtildiği üzere, bu çalışmanın çıkış noktası olan, arkeolojik mimari varlıkların yaşam süreçleri ve biriktirdikleri anlam katmanları, doğasından ötürü yorum barındıran bir okuma biçimini gerekli kılmıştır. Tezin kavramsal çerçeve bölümünde araştırma yöntemine dair başlıklar ele alınmıştır. Bazı mimari ve arkeolojik varlıkların yorumlanma yöntemi kullanılarak konu edinildiği örneklere yer verilmiştir. Örneklerde, farklı tarihselliğe ve farklı derecede anlam katmanlarına sahip olan araştırma nesnelerinin, farklı biçimde araçsallaştırılan yorumlama yöntemlerini görebilmek açısından, mimari ve arkeolojik varlıklara dair örnekler farklı başlıklar altında incelenmiştir.

Şekil 5. Aphrodisias Antik Kenti Hava Fotoğrafı (URL-1, 2023)

Şekil 6. Aphrodisias Antik Kenti tiyatrosu ve yakın çevresi (URL-2, 2023)

Şekil 7. Oturma Basamakları ve Sahne Binası (Atalay Yıldırım, 2023)

1.6. Arkeolojik Mimari Varlığın Anlamı ve Korunması

Bu başlık altında, çalışmanın araştırma konusu olan arkeolojik varlıkların anlam ve anlam katmanlaşmasının koruma disiplinine sağladığı girdiyi, korumadaki yerini ve önemini vurgulamıştır. Gerek kent gerekse tek yapı ölçeğinde anlamın ortaya çıkarılması ve yorumlanmasının, kültürel mirasın korunması için önemine yer verilmiştir. Arkeolojik varlığın anlamı ve korunması, kültürel mirasın anlamına ve korunmasına yönelik evrensel ölçekte alınan kararlar üzerinden ele alınmıştır.

Kent sakinleri tarafından kültürel, sosyal ve ekonomik bağlamda kentsel mekana dair tanımlanan işlev, sembol ve değerler kentin kimliğine dair izler taşımaktadır. Kentte yaşayanın, çevreye ya da tekil bir mekana karşı taşıdığı duygular, anılar ve inançlar onu görme biçimini etkilemektedir. Kentlinin yaşadığı çevreyi ve mekanı tanımlama biçimi mekanın kültürel kimlik bütünlüğünün oluşmasını sağlamaktadır. Kentlinin, mekanı tanımlama biçimi sonucu mekana yüklediği anlam, kentin ve mekanın kimliğinin sürekliliğini sağlayacak önemli etkenler arasında yer alır. Bu doğrultuda, önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi, mekana dair fiziksel niteliklerle birlikte kullanıcılar tarafından kentsel mekana yüklenen anlamın ve mekanın kullanım biçimlerinin de önemi ortaya çıkmaktadır.

Kent aktörlerinin kent ve mekanla ilişkileri, fiziksel mekanda bıraktığı izler, kullanım alışkanlıkları, ritüelleri, doğal çevre ve kentin morfolojisi mekana yüklenen anlamın göstergelerindendir. Bu durum aynı zamanda, dönem insanının, mekana yüklediği anlamı fark etmek ve ortaya çıkarmak için, kentin kimliğinin oluşmasını sağlayan sosyal, siyasi, ekonomik, dini ve kültürel koşulların da önemini ortaya koymaktadır. Mekan anlamının, mekanın fiziksel özellikleri kadar korumaya değer olduğu ve koruma kararları verirken, kültürel mirasın sürekliliğini sağlamakta önemli bir girdi olarak değerlendirilmesi gerekliliği uluslararası bazı tüzüklerle ve bildirgelerle evrensel ölçekte kabul edilmiştir.

2008 yılında, somut ve somut olmayan mirasın korunması yoluyla yerin ruhunu korumaya yönelik ilke ve tavsiyelerden oluşan ICOMOS Québec Bildirgesi yayınlanmıştır. Yerin Ruhu[3] kavramı ile yere anlam, değer, duygu ve gizem yükleyen maddi ve manevi öğelerin tümünün korunmasının gerekliliği ortaya koyulmuştur. Yerin ruhunun, hem somut (binalar, yerleşim yerleri, kentsel ya da kırsal peyzajlar, yollar, nesneler, vb.), hem de somut

[3] Yerin Ruhu *(Genious Loci)* Roma mitolojisinde bir yerin koruyucu ruhu anlamı taşımaktadır ve çoğunlukla bir yılan olarak tasvir edilmektedir. Günümüzde *genious loci,* yerin kendine özgü atmosferine karşılık gelmektedir (LeBlanc F., 2008)

olmayan (anılar, anlatılar, yazılı belgeler, festivaller, törenler, ritüeller, geleneksel bilgi, değerler, kokular, renkler, dokular, vb.) unsurlardan oluştuğunu ve bunların tümünün yeri yaratmaya ve ona bir ruh kazandırmaya katkı sağladığını savunmaktadır. Somut olmayanı somut olandan ayırarak, birbirinin zıttı olarak ele almak yerine, ikisinin sürekli bir etkileşimle birbirini biçimlendirdiğini vurgulamaktadır. Bildirge, yerin ruhunun, toplumların değişim ve devamlılık ihtiyaçlarına yanıt veren, sürekli yeniden inşa edilen bir süreç olduğunu, zaman içinde ve bir kültürden diğerine, onların bellek pratiklerine göre değişebileceğini, bir mekânın birden fazla ruha sahip olabileceğini ve farklı gruplar tarafından paylaşılabileceğini belirtmektedir (Québec Bildirgesi, 2008). Yerin ruhunun, yerin kendine özgü atmosferi anlamına gelen (LeBlanc (2008) kapsamı, yerin yaşam kültürünün, tarihsel geçmişinin, doğal niteliklerinin, topografik yapısının, morfolojik özelliklerini içermektedir (Uçar ve Rifaioğlu, 2011). Yerin ruhunun anlaşılması ve korunması, bu özelliklerin, yaşayan dinamik ve aynı zamanda kalıcı karakterine kapsamlı bir yaklaşım sunmaktadır. Fenomenolojik bir bağlamda ele alınan yerin ruhu kavramını, Norberg-Schulz (1980) analitik ya da bilimsel kavramlarla açıklanamayacak bir kavram olarak ifadelendirmiş ve yerin niteliksel elementlerinin yaşayanların deneyimleriyle anlamlandırmanın gerekliliğini savunmuştur (Deviren, 2001; Rifaioğlu ve Şahin Güçhan 2008). Yaşayanların yere yükledikleri anlam/ların tespit edilmesi ve koruma kararlarına önemli bir girdi olarak sunularak koruma kapsamına dahil edilmesi kültürel varlığın bütüncül bir biçimde süreklilik kazanması açısından önemi ortaya çıkmaktadır.

Anlamın korunmasına yönelik diğer bir kabul ise, ICOMOS tarafından 2008 yılında yayınlanan Kültürel Miras Alanlarının Algılanması ve Sunumu Tüzüğü (Ename Tüzüğü)'dür. Kültürel miras alanlarının anlamını, kabul görmüş bilimsel ve akademik yöntemlerin yanı sıra yaşayan kültürel geleneklerden de yararlanarak, belgelenmiş bir şekilde tanınması yoluyla çeşitli kitlelere iletmeyi; kültürel miras alanlarının doğal ve kültürel ortamlarında ve sosyal bağlamlarında somut ve somut olmayan değerlerini ve özgünlüğünü her türlü olumsuz etkilerinden korumayı amaçları arasına yerleştiren tüzüğün, anlamı koruma konusunda kapsamlı bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir (ICOMOS, 2008). Geçmişe dair bilgileri günümüze aktaran somut ve somut olmayan mirasın algılanması, korunması ve topluma sunulması konusunda ilkeler içermektedir. Miras alanlarının, yorumlanması ve sunulması bağlamını bu ilkeler üzerinden belirlemiştir. Bu ilkeler; 'Erişim ve Anlama', 'Bilgi Kaynakları', 'Yeri ve Bağlamı Koruma', 'Özgünlüğü Koruma', 'Sürdürülebilir Planlama', 'Kapsayıcılık / Katılımcılık', 'Araştırma, Eğitim ve

Değerlendirmenin Önemi' başlıklarıyla yer almaktadır (ICOMOS, 2008). Miras alanının hem yorumunu hem de sunumunu birlikte içeren bu ilkeler, miras alanını sadece fiziksel ve bilgi erişiminin sağlandığı, statik anıtların olduğu tek yönlü bir iletişim ortamından; çok çeşitli girdi ve katılımın dahil olduğu geçmiş hakkında öğrenme ve düşünme yerlerine dönüştürme potansiyeli barındırmaktadır. Geniş ve kapsayıcı bir diyalog ortamı için kaynak niteliği taşıması, tüzüğün yerin anlamına ilişkin vurgusunu desteklemektedir.

ICOMOS'un 2013 yılında yayınladığı Burra Tüzüğü'nde, anlam, bir yerin insanlara neyi ifade ettiğini, gösterdiğini, çağrıştırdığını belirten bir kavram olarak yer almıştır (ICOMOS, 2013). Tüzükte, korumanın mevcut dokuya, kullanıma, çağrışımlara ve anlamalara saygıya dayandığı vurgulanmakta ve yapılacak olan müdahalenin yerin anlamını ve geçmişe dair izlerini yok etmeyen bir yaklaşımla gerçekleşmesi gerektiğini belirtmektedir.

Yukarıda yer verilen, bazı evrensel kabullerin de gösterdiği üzere, mekana ait anlam/lar ın var kalması, mekanın kimliğinin ve özgünlüğünün sürdürülebilmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu doğrultuda, geçmiş dönemlerde yaşayan insanların yaşadıkları kente ve mekana yükledikleri anlamların da bu kapsamda önemli yer tutuğunu savunan bu çalışmada arkeolojik varlığın anlamı ve anlamlara dönüşme sürecini Geç Antik Dönem'de Aphrodisias insanının tiyatroya yüklediği anlamlar üzerinden ele alınmıştır.

1.7. Aphrodisias'ın Üstün Evrensel Değeri ve Anlamı

Bu başlık altında, Aphrodisias'ın insanlığın ortak mirası olarak üstün evrensel değeri ele alınmıştır.

Kültürel ve doğal miras alanlarının korunması kapsamında örgütlenmelerin 19. yüzyıl başlarından itibaren görüldüğü bilinmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın kültürel miras üzerindeki yıkıcı etkileri, uluslararası zeminde örgütlerin ve organizasyonların oluşturulmasını hızlandırarak, küresel ölçekte tüzükler ve sözleşmelerin imzalanması gerçekleşmiştir. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü UNESCO, kültürel mirasın korunması kapsamında oluşturulan örgütlenmeler arasında yer almaktadır ve küresel ölçekte yetkinliği ile kabul görmektedir.

UNESCO'nun 1972 yılında hazırladığı Dünya Kültür ve Doğa Mirasını Koruma Sözleşmesi, kültür ve doğa varlıklarının küresel ölçekte korunması ifadesini içermesi bakımından, koruma tarihi kapsamında bir dönüm noktası niteliği taşımaktadır (Eres ve

Yalman, 2016). UNESCO'nun kurgusunda, evrensel ölçekte kültür tarihinde yeri ve önemi büyük olan kültür varlıkları 'Dünya Mirası' olarak tanımlanarak, ilgili devlet tarafından korunmasına yönelik denetimler yapılmaktadır. Dünya Mirası Sözleşmesi, UNESCO tarafından, insanlığın ortak belleğinin belgesi olarak görülen kültür ve doğa varlıklarını, evrensel ölçekte korumayı amaç edinen ve Dünya Miras Listesi (DML) adı altında belirlenmesini sağlayan bir düzene sahiptir. DML'ye kültürel alanda aday olabilme şartlarını sağlamanın ilk esası, sözleşmede ifade edilen kültürel miras tanımına uyması gerektiğidir. Kültür ve doğa varlığının, DML'ye dahil olması için, sözleşmede ifade edilen 'üstün evrensel değer' (ÜED) niteliğine sahip olması temel bir esastır. Bu doğrultuda, kültür ve doğa varlığının üstün evrensel değere sahip olduğunun kabulü, Dünya Miras Komitesi (DMK) tarafından belirlenen kriterler doğrultusunda gerçekleşmektedir. Sözleşmede bu kriterler[4] (UNESCO, 2024: Madde 77) ;

'i. İnsanın yaratıcı dehasının bir başyapıtını temsil etmeli;

ii. Bir zaman zarfı içinde veya dünyanın bir kültürel alanında, mimarlık veya teknoloji, anıtsal sanatlar, şehir planlama veya peyzaj tasarımı alanlarındaki gelişmeler ile ilgili insani değerler arasında önemli bir alışverişi sergilemeli;

iii. Yaşayan veya ortadan yok olmuş bir kültürel geleneğe veya bir uygarlığa yönelik ünik veya en azından istisnai bir tanıklık üstlenmeli;

iv. İnsanlık tarihinde önemli bir aşamayı veya aşamaları gösteren bir yapı tipinin, mimari veya teknolojik bütünün veya peyzajın istisnai bir örneği olmalı;

v. Özellikle geri döndürülemez değişimin etkisi altında hassas hale geldiği zaman, bir kültürün (veya kültürlerin) veya insanın çevresiyle etkileşiminin temsilcisi olan geleneksel insan yerleşiminin, arazi kullanımının veya deniz kullanımının istisnai bir örneği olmalı;

vi. İstisnai evrensel öneme sahip olaylar veya yaşayan gelenekler ile fikirler ile veya inançlar ile sanatsal ve edebi eserler ile doğrudan veya somut bir biçimde ilgili olmalı (Komite bu kriterin tercihen diğer kriterler ile birlikte kullanılması gerektiğini kabul etmektedir.);

---

[4] UNESCO'nun Dünya Miras Sözleşme'sinde yer alan bu kriterler, Dünya Mirası konusundaki temel çalışma aracı olan 2024 tarihli, Dünya Mirası Sözleşmesinin Uygulanmasına Yönelik Operasyonel Kılavuz İlkeler'den alınmıştır.

vii.Üstün doğal bir fenomeni veya istisnai bir doğal güzelliğe ve estetik öneme sahip alanları içermeli;

viii.Yaşamın kaydı, yer şekillerinin oluşumunda devam eden önemli jeolojik süreçler veya önemli jeomorfik veya fizyografik özellikler dahil dünya tarihinin önemli aşamalarını temsil eden istisnai örnekler olmalı;

ix. Kara, tatlı su, kıyı ve deniz ekosistemlerinin ve bitki ve hayvan topluluklarının evrim ve gelişimindeki devam eden önemli ekolojik ve biyolojik süreçleri temsil eden istisnai örnekler olmalı;

x. Bilim veya koruma açısından istisnai evrensel değere sahip tehdit altındaki türleri ihtiva edenler dahil biyolojik çeşitliliğin yerinde korunması için en önemli ve dikkat çeken doğal habitatları içermelidir.'

olarak yer almaktadır.

UNESCO'nun Uygulama Rehberinde 1977 yılında taslak olarak yer alan kriterler, 1980 yılında resmi olarak kabul görmüş ve 2005 yılına kadar, içeriği kapsamında revizyonlara uğramıştır. İnsanlığın ortak mirasının, DML'de, tüm çeşitliliği ve karmaşıklığı ile yansıtılması gerekçesiyle, ICOMOS, 2004 yılında Dünya Mirası Komitesi'ne sunduğu, DML'nin temsiliyetine ilişkin, üstün evrensel değerin tanımlanması için temel referans olarak 6 maddelik bir tematik çerçeve hazırlanmıştır. Bu tematik çerçeve Jokilehto (2006) aşağıdaki gibi sıralanabilir;

1. Kültürel İlişkiler: Toplumdaki insan etkileşimlerini, kültürel ve sembolik ilişkileri, dilleri, gelenekleri, inançları, sanatsal, edebi ve bilimsel çalışmaları kapsamaktadır.

2.Kreatif İfadeler: Çoğunlukla sanatsal ve mimari değeri olan yapıları, mozaik, heykel, duvar resimleri gibi sanatsal üretimleri, estetik değeri ön plana çıkan yapı bütünü ve sitler bu grupta yer almaktadır.

3.Manevi İfadeler: İnanç sistemi ya da dinlere ilişkin yaklaşımların ifade edilebildiği alanları tanımlamaktadır.

4.İnsan Hareketleri: Göç ve göçebelik, kültürel, ticari rotalar, ulaşım sistemleri ile bağlantılı alanları kapsamaktadır.

5.Teknolojik Gelişmeler: Endüstriyel araçlar, enerjinin kullanımına ilişkin teknoloji, gök bilimleri… vb. ile ilgili alanları tanımlamaktadır.

6.Doğal Kaynakların Kullanımı: Tarım ve gıda üretimi, Madencilik ve taş ocağı ve üretim sistemleri ile ilgili miras alanlarını içine almaktadır.

Kültürel varlığın üstün evrensel değerinin anlaşılmasında, mirasın yukarıdaki ilgili tema ya da temalarla olan ilişkisinin belirtilmesi oldukça önemli bir yer tutmaktadır (Jokilehto, 2006). Kültür varlığının, DML'ye girebilmesi için, Dünya Miras Komitesi'nin belirlediği (i-vi) seçim kriterlerinden en az birini karşılamasının yanında, bütünlüğünün ve özgünlüğünün korunmuş olması ve miras alanının korunmasının sürdürülebilirliğini, izlenmesini ve denetlenmesini sağlayan bir yönetim planına sahip olması koşulu aranmaktadır.

Türkiye 1972 tarihli bu sözleşmeyi 1983 yılında imzalayarak resmen tanımıştır ve ilk olarak 1985 yılında Göreme, Divriği Ulucami ve İstanbul'un tarihi alanları Dünya Miras Listesi'ne dahil edilmiştir. Bugün itibariyle Türkiye'nin DML'de 21 miras alanı bulunmaktadır. Aphrodisias Antik Kenti, 2-12 Temmuz 2017 tarihlerinde Polonya'nın Krakow kentinde gerçekleştirilen 41. Dünya Miras Komitesi'nde Dünya Miras Listesi'ne dahil olmuştur. 2014 yılında hazırlanan Alan Yönetimi Planı kapsamında, Aphrodisias'taki değerlerin tespiti için yapılan çalışmalar sonucunda, alandaki değerler somut ve somut olmayan değerler olarak ortaya çıkarılmıştır. Alanın kimliğini kazanmasında etkin olan toplumsal, kültürel alışkanlıklar ve uygulamalardan doğan değerler, alandaki yaşama özgü hikayeler ve efsaneler, toplumun bütünlüğünü koruyan ve bunun bir temsili olarak ortaya çıkmış festivaller, dinsel ritüeller Aphrodisias'ın somut olmayan değerleri olarak ifade edilmiştir. Yönetim planı, alanın mekânsal ve toplumsal yapılanmasında rolü olan bu soyut değerler arasına günümüzde hala devam eden yöresel alışkanlıklar, gelenekler ve de belirgin yaşam biçimlerini de dahil etmiştir. Bu kapsamda, Aphrodite kültü ve ona ilişkin düzenlenen festivaller, kent yaşamını biçimlendiren inanış sistemleri ve bunların mitolojik hikayeleri, kentin belli dönemlerde değişen isimleri ve toplumsal yapısını oluşturan özellikler Aphrodisias'ın somut olmayan değerleri olarak nitelendirilmiştir.

Aphrodisias'ın somut değerlerini ise, günümüzde somut izleri görülebilen, tarihin belli bir zaman dilimindeki yaşam şeklini, toplumsal yapıyı ve dönemin teknik özelliklerini temsil eden, tarihsel bağlam sunan eserler olarak ifade etmiştir. Aphrodisias'a ayırt edici bir kimlik kazandıran heykel okulunu, kentteki anıtsal yapıları, heykelleri ve günlük yaşama ilişkin eşyaları kapsayan somut değerler, kentin doğal değerlerini ve kentsel kurgusunu da içine almaktadır. Aphrodisias'ın kültürel önemini ortaya çıkarmak için alandaki değerlere dair yapılan çalışmalar sonucunda, Aphrodisias'ın üstün evrensel değer niteliğini tanımlamak üzere, Dünya Miras Komitesi'nin belirlediği seçim kriterlerinden ii, iii, iv, vi numaralı kriterlerdeki özellikleri taşıdığı belirtilmiştir. Bunlar (UNESCO WHC, 2017);

‘ Kriter (ii): Aphrodisias'taki olağanüstü yontulmuş mermer üretimi yerel, Yunan ve Roma geleneklerini, temalarını ve ikonografisini harmanlamaktadır. Kentin her yerinde, büyük süslü mimari bloklardan gerçek boyutlardan daha büyük heykellere ve küçük taşınabilir adak figürlerine kadar etkileyici bir çeşitlilikte görülebilir. Hem saf beyaz hem de gri mermerlerin bulunduğu iyi ocakların yakınlığı, kentin mermer oymacılığı ve mermer oymacıları için önemli bir merkez olarak hızla gelişmesinde güçlü bir katalizör olmuştur. Afrodisli heykeltıraşların yetenekleri metropol Roma'da rağbet görmüştür; örneğin Hadrianus'un Tivoli'deki villasından günümüze ulaşan en iyi eserlerin bazılarında Afrodisli heykeltıraşların imzaları bulunmaktadır. Bu heykeltıraşlar MS 1. ve 5. yüzyıllar arasında İmparatorluğun sanat piyasasının önemli katılımcılarıydı.

Kriter (iii): Afrodisias, Roma dünyasındaki heykeltıraşlık çalışmalarında seçkin bir yere sahiptir. Taş ocakları ve heykel atölyeleri burayı, heykeltıraşlarının yaratıcılığı ve teknik becerileriyle ünlü önemli bir sanat merkezi haline getirmiştir. Afrodisias, Roma İmparatorluğu'nun bilinen ve sistematik olarak kazılmış çok az sayıdaki heykel atölyesinden birine sahiptir ve bu da mermer heykel üretiminin Roma dünyasının başka hiçbir yerinde olmadığı kadar iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Kriter (iv): Afrodisias, Küçük Asya'nın iç kesimlerindeki bir Greko-Romen kentinin yapılı çevresinin istisnai bir örneğidir. Anıtsal mermer yapılarının birçoğu mimari ve tasarım açısından benzersiz özelliklere sahiptir. Augustus ve Julio-Claudian imparatorlarına tapınmak için ayrıntılı bir kült kompleksi olan Sebasteion, Hellenistik, Roma ve Afrodisyas sanatsal geleneklerinin ayırt edici bir entegrasyonunu temsil etmektedir. Tiyatrodaki “Arşiv Duvarı”, şehrin İmparatorluk altındaki statüsüne ilişkin resmi imparatorluk belgelerinin iyi korunmuş bir koleksiyonudur. Tiyatro ayrıca aediculated cepheli bir sahne binasının erken bir örneğine sahiptir. Stadyum, “amphitheatral” olarak bilinen iki kavisli ucu ile alışılmadık bir mimari forma sahiptir ve antik dünyada bu türün en iyi korunmuş örneğidir. Afrodit Tapınağı'nın MS 500 civarında bir katedrale dönüştürülmesi, mühendisliği ve dönüştürücü etkisi bakımından tapınaktan kiliseye dönüşümler arasında benzersizdir. Afrodit Tapınağı'nın dış kısmının göze çarpan girişi olan

> Tetrapylon, özenli ve zarif bir şekilde oyulmuş mimari süslemeleriyle korunmuştur.
>
> Kriter (vi): Afrodisias antik dönemde, arkaik bir Anadolu bereket tanrıçası ile Hellen aşk ve güzellik tanrıçasının özelliklerini birleştiren bir Afrodit versiyonunun kült merkezi olarak ünlenmiştir. Afrodisias Afroditi, Afrodisias'ın yanı sıra Akdeniz'deki pek çok başka yerde bulunan mermer figürlerde de görülür. Kült imgesinin bu şekilde yaygınlaşması, kültün bölgesel ve bölgeler üstü öneminin güçlü bir kanıtıdır.'

Yukarıda Aphrodisias'ın DML'ye girmesi kapsamında hazırlanmış yönetim planında yer alan, Aphrodisias'ın hangi kriterler kapsamında üstün evrensel değer niteliği kazandığını gösterilmiştir (UNESCO WHC, 2017). Aphrodisias'a, üstün evrensel değer olarak kabulünü sağlayan bu kriteler, ICOMOS'un belirlediği, tematik çerçeve referans alınarak tematik bağlantıları ele alınmıştır. Buna göre, ilk olarak kriter (ii) kapsamında, toplumların sahip oldukları mimari ve anıtsal yapıların ve kent planlama gibi fiziksel özelliklerinin farklı toplumlar arasında gerçekleşen etkileşim sonucunda ayırt edilebilir yeni mimari, sanatsal ve teknolojik değerlerin ortaya çıkması ifadesi kriterin, tematik çerçevede 'kreatif ifadeler' temasına karşılık gelmektedir. Bu tema ise, sanatsal ve mimari değeri olan yapıları, mozaik, heykel, duvar resimleri gibi sanatsal üretimleri, estetik değeri ön plana çıkan yapı bütünü ve sitlere atıfta bulunmaktadır. Bir alan, sahip olduğu mimari, sanatsal ve teknolojik gelişmeleri ile diğer toplumlarla etkileşimini de ortaya atmış olmaktadır. Bu noktada, Aphrodisias kriter (ii) altında, ürettiği üstün nitelikli heykellerle, yerel Yunan-Roma geleneklerini, temaları ve ikonografiyi bir araya getirmesi, kentteki açık ve kapalı mekanların kabartmalar, heykeller ve taşınabilir objeler aracılığıyla süslenmesi açısından değerlendirilmiştir. Üstelik Aphrodisiaslı heykel ustalarının merkez Roma'da tanınması ve alandaki mermer ocaklarının yerel bir üslubun da gelişmesini sağlamasının yanında, kentin Akdeniz dünyasında duyulması kentin kriter (ii) ye uygunluğunu gösterir niteliktedir.

Kriter (iii) kapsamında (Yaşayan veya ortadan yok olmuş bir kültürel geleneğe veya bir uygarlığa yönelik ünik veya en azından istisnai bir tanıklık üstlenmeli) "yaşayan ya da ortadan yok olmuş bir kültürel geleneğe veya bir uygarlığa yönelik tanıklık" ifadesi ve DML'deki arkeolojik alanların çoğunlukla kriter (iii) üzerinden değerlendirilmesi, bu kriterin kreatif ifadelerden referans almış olduğunu desteklemektedir. Aphrodisias bu kriter

altında, kent araştırmalarında, Geç Hellenistik Dönem'den Geç Antik Dönem'e kadar veri sunabilmesi açısından önemli bir yere sahip olduğunu içeren ifadesiyle değerlendirilmiştir.

Kriter (iv)'de vurgu yapılan istisnai yapının ya da yapı bütününün insanlık tarihindeki belli bir dönemi ya da dönemleri temsil etmesi önemli bir noktadır. Tematik çerçevede kreatif ifadelere karşılık geldiği görülmektedir. Aphrodisias bu kriter altında, MÖ 2.yüzyıldan 7. yüzyıla kadar süreklilik gösteren kent kurgusunu vurgulayarak yer almıştır. Roma İmparatorluk Dönem'nin, Hıristiyanlığın yayılmasıyla gelişen dönemin izlerini, anıtsal yapıları aracılığıyla kendi özgün kentsel karakteri ile taşımış olması onun bu kritere uygunluğunu ortaya koymaktadır.

Kriter (vi)' te miras alanlarının sahip olduğu mitoloji, inanç, kültür, evrensel tarihi bir olay, gelenek gibi soyut değerler, yansımalarını barındıran somut değerlerle birlikte ele alınmaktadır. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, manevi ifadeler temasını referans alan kriter (iv) altında, Aphrodisias, Aphrodite kültünün merkezi olması ve bu külte ilişkin yerel Aphrodite sembollerinin bölgesel ve bölgeler arası varlığıyla değerlendirilmiştir.

1.8. Kavramsal Çerçeve

Geç Antik Dönem'deki tiyatro yapılarının kullanım biçimleri ve onlara atfedilen değer, üzerindeki anlamın birikmesine ve çok anlamlı bir katmanın oluşmasına neden olmaktadır. Buna göre, oluşan araştırma problemi, çalışmanın yöntemini, yorum temelli bir yaklaşım içermesine dair yönlendirmiştir. Bu doğrultuda, bir önceki başlık altında da belirtildiği üzere, Aphrodisias Antik Tiyatrosu örneği üzerinden, arkeolojik varlığın sahip olduğu anlamın nasıl anlamlara dönüştüğünü problem edinen bu çalışma, anlam katmanlaşmasını ele almak için, 'yorumbilim' şeklinde kabul gören 'hermeneutik' yaklaşımını yöntem olarak seçmiştir. Bu başlık altında, öncelikle yorumbilim (hermeneutik)'in kendisine, sonrasında mimari ve arkeolojik alanlarda kullanımlarına dair örneklere yer verilmiştir. Taranan örnek çalışmalardan, yorumbilim yöntemini kullanma biçimlerine yönelik, bu çalışmanın problemi kapsamında kullanılabilir olan kavramlar ön plana çıkarılmış ve çalışmanın yöntem modelinin oluşturulmasında kullanılmıştır.

Hazırlanan bu çalışmanın, mimarlık kapsamında ve bağlamında olması sebebiyle, metinde, yorumbilim (hermeneutik) kavramının, çoklukla dahil olduğu felsefe disiplini içerisindeki önemine, tarihine ve tanımlamalarına -çalışma sürecinde araştırılmış olmakla beraber- felsefi bir derinlikte yer verilmemiştir.

1.8.1. Yorumbilim (Hermeneutik)

‘Hermeneutik, bir başka dünyaya ait bir anlam bağlamını o an içinde yaşanılan dünyaya aktarma/çevirme etkinliği olmuştur.’

(Gadamer, 2003)

Antik dönemde hermeneutik, ‘tercüme etmek’, ‘açıklamak’, ‘söylemek’ anlamlarına karşılık olarak kullanılmış ve bu her üç durumda da ortak olarak, ‘anlaşılır hale getirme’ yi ve ‘yorumlama’ yı içermiştir (Palmer, 2008). Kullanıldığı süreç boyunca tüm anlama ve yorumlama niyetini taşıyan kavram, Türkçede, yorumbilim, anlambilim, yorumcu anlayış olarak karşılık bulmaktadır (Şenyiğit ve Tefek, 2019). MÖ 5.yüzyılda Platon ile başlayan ve Hellen kültürü ile şekillenen hermeneutik, bir sanat anlayışı olmasının yanında, aynı zamanda bilimsel bir düşünme yöntemi olarak kabul görmektedir (Özlem, 2003). Hukuksal ve dinsel metinlerin içeriğini anlamak amacıyla kullanılmaya başlamış olan hermeneutik, ilerleyen zamanlarda Rönesans Dönemi ile yaşanan gelişmelerle birlikte 20. yüzyıldan sonra, felsefe, sosyoloji, psikoloji, edebiyat, sanat ve mimari gibi farklı disiplinlerde kullanılmaya başlamıştır (Şenyiğit ve Tefek, 2019).

18. ve 19. yüzyıllarda, Schleiermacher ve Dilthey gibi filozofların, felsefe çalışmalarında yer almıştır. 1960’lı yıllarda Alman felsefeci Gadamer, çalışmalarında metot olarak hermeneutikten sıkça faydalanmıştır. Yorumbilim (hermeneutik), yorumu öncelikli kabul eden, yorumda tarihselliğin ve dilin rolünü tanıyan, sorgulamayı bir diyalog olarak gören, çok anlamlılığı reddetmeyen bir yaklaşımdır. (Akıncı ve Çelik, 2014). Bu yaklaşımla üretilmesi planlanan yeni okuma biçiminin, aynı zamanda Heidegger’in mekanı idealize etmeden, maddeleştirmeyen ve anlamayı deneyimlemeye bağlayan fenomenolojik bakış açısına da paralellik gösterdiği açıktır. Heidegger’e göre yorumbilim, yorumlamanın metodolojik ilkelerinin araştırılması anlamına gelmektedir. Heidegger ‘Dasein’ın[5] kendisini anlamak’ olarak nitelendirdiği yorumlamaya dayalı kendi yöntemine ‘yorumlayıcı’ ya da ‘hermeneutik’ fenomenoloji demektedir (Hisarlıgil, 2008). Heidegger’in insani bilimlerde

[5] Günlük Almanca’da insan varlığı olan ve kelime açılımı Orada-varlık olan Dasein, Heidegger tarafından kendisi, kendisi-olamayan ve dünya hakkında soru sorabilen Varlık olarak anlaşılarak, ifade edilmiştir. Dasein, ‘Varlık’ın anlamı nedir?’ sorusunu sorabilen tek Varlık’tır. İngilizce ve Türkçe literatürde, Heidegger’in kullandığı anlamda çevrilemediği için, Dasein olarak kullanılmaktadır (Hisarlıgil, 2008).

ürettiği çalışmalarının yöntemlerinden birini oluşturmasıyla hermeneutik, anlama modeline yorumlamayı ve açıklamayı da eklemiştir (Palmer, 2008).

Anlam sisteminin bir parçası olan dünyayı, fiziksel bir işleyiş olmasından öte insan düşüncesinin ve eyleminin bir sonucu olarak okumak gerekmektedir. Geçmişe ya da bugüne dair tüm anlamalar insan merkezli olup sürecin bir parçasıdır. Dönüşendir, değişendir ve dilseldir (Durmuş, 2014).

Bu noktada yorumbilim, anlamı yalnız yazılı metinler ya da konuşmaya yönelik ürünler üzerinden değil, insani her türlü yaratımlar üzerinden bir yeniden okumadır (Gadamer, 2003). Dilthey (2011) anlamayı, içsel gerçekliğin duyulara dışardan verilen bazı işaretler aracılığıyla bilinmesini sağlayan yöntemin kendisi olarak tanımlamaktadır. Anlamak için ihtiyaç duyulan bu dışsal işaretlerin 'ifadeler' olduğunu belirten Dilthey (1996), insanın her türlü anlamayı gerçekleştirmesinin, ipucu niteliği taşıyan bu ifadelerin varlığıyla olanaklı olacağını belirtmektedir. Bu nedenle, anlamayı anlamak için temel olarak anlaşılması gerekenin, 'ifadeler' olduğu ortaya çıkmaktadır (Rickman, 1960). İşaretin, bir ifade olduğunu anlamak için, öncelikle ifade içinde insana ilişkin niteliklerin neler olduğunu tanımak ve ifadenin ortak bir kültürel temele sahip olduğunu sorgulamak gerekmektedir (Dilthey, 1986). İnsana ait özellikleri tanımak, anlamayı gerçekleştiren için ancak kendi deneyimlerinden ve dünya ile kurduğu ilişkilerden yola çıkarak gerçekleşebilmektedir. İnsanın kendi deneyimlerinden hareket etmesi ise bulunduğu (doğduğu ve yaşadığı) kültürel alana işaret etmektedir (Acar Vanleene, 2012).

Bütün bunlar doğrultusunda, Eco'nun (1987), genellikle bir iletişim olgusuymuş gibi yaklaşılabileceğini ifade ettiği mimarlığın, insana ait deneyimlerin sonucu ortaya çıktığını, insani bir yaratım ve iletişim aracı olduğunu söylemek mümkündür. İnsana, topluma ve yere (coğrafyaya) dair bir ifadeler bütünüdür.

Yorumbilim, yukarıda belirtildiği gibi antik dönemden günümüze kadar din, felsefe, sosyoloji, psikoloji, filoloji, edebiyat, sanat gibi alanların çalışma konusu olmuştur. Topluma ve insana yönelik çalışmaların metodu olarak kullanılmıştır. Bu çalışmada ise yorumbilim, mimari ve arkeolojik mimari ile ilişkilendirilmiş haliyle yer almıştır. Geç Antik Dönem'de, Aphrodisias Antik Tiyatro'sunun değişim ve dönüşüm sürecini ele alırken, araştırma aracı ve yöntemi olarak kullanılmak üzere, bu yöntemin olabilirliğini desteklemek adına aşağıdaki başlıklar altında bazı örnekler üzerinde incelemelere yer verilmiştir. Örnekler, mimari ve arkeolojik alanlarda olmak üzere gruplandırılmıştır.

1.8.2. Mimari Varlığın Yorumbilimi

Bu başlık altında, yorumbilim yöntemi aracılığıyla mimarlık zemininde oluşturulmuş bazı örneklerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Mimari mekanlarda anlam, mekanlarla ilişkili çeşitli bireysel ve toplumsal deneyimler, durumlar ve faaliyetler aracılığıyla anlaşılmaktadır (Seamon, 2017). 'Hermeneutics and Architecture: Buildings-in-Themselves and Interpretive Trustworthiness (Hermeneutik ve Mimarlık: Binalar-Kendileri ve Yorumlayıcı Güvenilirlik)' başlıklı çalışmasında, Seamon (2017), yorumbilim kapsamı doğrultusunda, dikkat çekenin binadan öte, insan deneyimi ve mekan algısı olduğunu savunmaktadır. Mekanın anlamını, ne salt binanın kendisinde (fiziksel) ne de sadece bakanın zihninde aramak gerektiğini vurgulayan Seamon'ın bu ifadesi, bu çalışmanın önceki bölümlerinde de bahsedilen, bir kültür varlığının sadece işlevsel, estetik ya da teknolojik özellikleriyle değerlendirmenin yeterli olmadığı, barındırdığı anlam ya da anlamlarla ele almanın önemini destekler niteliktedir. Bu doğrultuda, anlamı da, hem binayı hem de bakanı kapsayan etkileşimli bir ilişkide –ritüelde- aramak gerekmektedir (Seamon, 2017). Mekan ve insan arasındaki bu etkileşimli ilişkinin deneyim aracılığıyla oluştuğunu savunan Savaşır (2020), 'İzmir Kemeraltı Kültürünü Haritalamak' başlığı altında gerçekleştirdiği çalışmasında, öznel yorumlama sürecinin önemini vurgulamaktadır. Deneyimin yanında, inanç sistemini, turizmi, endüstri üretimini, medyayı, eğitimi, her türlü planlama eylemini ve kısacası toplumsal gelişimi şekillendiren kültürün de, insanın 'yer' algısını etkilemeye ilişkin önemli bir rolünün olduğunu savunmaktadır. Toplumsal gerçekliklerin şeklini, ontolojik olarak insan deneyimleri ve toplumsal bağlamlar doğrultusunda kazanabileceğini ve epistemolojik olarak da tarihsel ve toplumsal bağlamlar arasından, katılımcıların öznel yorumları doğrultusunda bulunabileceğini belirtmektedir (Savaşır, 2020). Bu örnek çalışmaya göre, yorumlayıcı bir araştırmanın, etkileşim, deneyim ve kültür üzerine temellendiği sonucuna varmak mümkün olmaktadır. Mekanın, anlam kazanmasının işlevsel kurgusunun deneyimlenmesiyle mümkün olduğunu savunan bir diğer çalışma da, Akçay Paç (2020)'ın, 'Mimari Mekânı Anlam- Özne İlişkisi Üzerinden Kavrayışa Dair Bir Çözümleme' isimli doktora tezidir. Mimarlığın, yarattığı anlamla birlikte, insanın anlama etkinliğinin ilerlemesine de katkıda bulunduğunu ifade ederek, mekân aracılığıyla cisimleşen mimarlık nesnelerinin hafızayı geleceğe taşıyabilme halinin, yorumun ve anlamın süreklilik kazanmasına olanak sağladığını vurgulamaktadır. Bu durumun, özne-nesne ilişkisini, yaşayan bir hermeneutik ilişkiye

dönüştürdüğünü belirtmektedir. Özne-nesne ilişkisinin, tapınma mimarisi aracılığıyla ele alındığında, din çerçeveli fizik ve metafizik bağlam arasındaki geçişi sağlayan, diyalog biçimini almış etkilerin açığa çıktığını ifade etmektedir (Akçay Paç, 2020). Bu noktada, mekanın barındırdığı yaşantı doğrultusunda şekillendiği ve anlam kazandığı ön plana çıkmaktadır. Heidegger'in, bir binanın inşa edildiğinde, anlam sınırları belirlenmiş statik bir obje olarak değil, tam tersine yaşantı ile yeni anlamlar kazanan dinamik bir yapıya sahip olduğu düşüncesi (Sağocak, 1999) de, bunu destekler niteliktedir.

Yorumbilim yöntemiyle, mimari mekanların yanı sıra kentsel mekanların da okumasını yapmak mümkündür. Tefek G. T. (2020)'in, 'Kentsel Bellek Bileşenleri Üzerine Hermeneutik Okuma: Adana Atatürk Caddesi Örneği' başlığıyla ürettiği yüksek lisans tezi, buna örnek verilecek çalışmalar arasında yer almaktadır. Çalışmada, kentin kentli için bir deneyim alanı olduğu ifade edilmekte; deneyimleyenin, bulunduğu çevrenin ve mimari ürünlerin bilgisini algılama yoluyla edindiği ve zihninde oluşturduğu imgelerle onlar hakkında düşünceler üretmekte olduğu belirtilmektedir. Bu üretim aşaması, zamanın, toplumun, mekânın ve kişinin kendine göre değişebilmekte ve öznel bir yaklaşımla anlamlandırılmakta ve yorumbilim okuması yapılarak yorumlanmaktadır. Bu çalışmaya göre, kentin yorumbilim okuması, bu anlamların nedenlerini yorumlama yoluyla gerçekleşmektedir.

Yukarıda, şu ana kadar ele alınan çalışmalar, malzeme olarak doğrudan mekanın kendisinin kullanıldığı örneklerdir. Aşağıda, mimari mekanın metinsel zemin üzerinden kurgulandığı ve yorumlandığı örneklere yer verilmiştir.

Şenyiğit ve Tefek'in (2019), 'Mimariyi-Kenti Anlama ve Yorumlama Yaklaşımında Hermenötik Metin Okuma (Kafamda Bir Tuhaflık Romanının İrdelenmesi)' adıyla yürüttükleri çalışmada, yorumbilim (hermeneutik)i metnin yorumlama aşamasını, yorumlayanın yaşam deneyimlerinden bağımsız şekilde düşünülemeyeceğini savunmaktadır. Gadamer'in, anlama eylemi esnasındaki yorumlayıcı ve yorumlanan metnin ufuk karışımına[6] verdiği önem doğrultusunda, bu birleşmeyi mimarlık ve edebiyat kapsamında ele almaktadır.

İki disiplinin de, insana ilişkin bir ifade aracı ve yaşantının kültürel ve toplumsal bir yansıması olması gerçekliğiyle, anlamaya ve yorumlamaya açık olduğunu, okuyucu-kullanıcı deneyimini içerdiğini söylemek mümkündür (Şenyiğit ve Tefek, 2019). Çalışmada,

[6] 'Ufukların kaynaşması veya karışması'na ilişkin detaylı bilgi için Bkz. Gadamer, H.G. (1989) Truth and Method, Translation by Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall, New York. USA.

yorumbilim okuma yöntemi, mimarlık ve edebiyat disiplinleri ile ilişkilendirilmeye çalışılmış, mimari öğelerin yer aldığı yazar Orhan Pamuk'un Kafamda Bir Tuhaflık isimli romanı Gadamer'in hermeneutik okuma yöntemi kapsamında incelenmiş ve yöntemin uygulanabilirliği konusu tartışılmıştır. Eserde yer alan mekansal ve kentsel kavramlar çalışmada, ev, gecekondu, apartman, kentsel hafıza ve nostalji olarak dört ana bölüm halinde ele alınarak anlama ve yorumlamaya çalışılmıştır. Şenyiğit (2021), 'Ekfrasis ve Hermenötik Kavramını Araçsallaştırarak Mimarlık Eğitiminde Temsili Mekân Üretimi' başlıklı başka bir çalışmasında, mimari tasarım/ temsil kapsamında, edebiyattan yararlanarak yazılı metinin fiziksel mekâna dönüşümüne odaklanmaktadır. Yazınsal bir kavramın, bağlamsallığı üzerinden fiziksel bir mekana dönüşümü sırasında, kendine yeni bir yer bulması ve yeni yerinde edindiği anlamla birlikte kullanılması üzerine bir deneme niteliğindendir. Metinsel temsil ve temsili mekan üretimi arasında, ekfrasis ve yorumbilim okuma yöntemlerinin araç olarak kullanılması hedefiyle, Ayn Rand'ın "Hayatın Kaynağı" romanı içerisinde geçen mekânlar mimarlık öğrencileri tarafından yorumbilim okuması yapılarak temsili mekânlara dönüştürülmektedir. Yazarın mimarlık ortamına ilişkin söylemleri ile okuyan (mimarlık öğrencileri) arasında ufukların kaynaşması süreci oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmadan, mimarlığın, değişik zeminlerde ürettiği anlamların sanat, felsefe, edebiyat ve diğer bilim dalları ile kurduğu ilişkiler sonucunda oluşan yeni anlamlarla birlikte ifade biçimini çeşitlendirdiği ve bu doğrultuda, sürekli dinamik bir temsil ve söylem alanına sahip olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Yukarıda, özetlenerek yer verilen çalışmalar doğrultusunda, mimarlık kapsamında yorumbilim yöntemin, hem mimari hem metinsel hem de kentsel dil aracılığıyla mekânı anlamaya ve yorumlamaya olanak sağladığı görülmüştür. Örnekler, yöntemsel uygulanabilirliğin yanında, içerik olarak değerlendirildiğinde, mekânın var olmasını salt fiziksel yapısına değil barındırdığı anlam ya da anlamlara da bağlı olduğunu gösterir niteliktedir.

Tablo 3. Mimari Varlığın Yorumbilim yaklaşımı ile okunduğu örneklerden elde edilen kavramlar

	Örnek Yorumbilim Yaklaşımlı Çalışma	**Öne çıkarılan kavramlar**
Mekanın mimari üzerinden okunması	Seamon (2017)	-İnsan deneyimi -Mekan algısı -Etkileşimli ilişki
	Savaşır (2020)	-Deneyim -Etkileşim -Kültür -İnsanın yer algısı
	Akçay Paç (2020)	-Mekanın anlamı -İşlevsel kurgunun deneyimlenmesi -Özne-nesne ilişkisi -Diyalog -Mekanın barındırdığı yaşantı -Yaşantıyla gelen yeni anlamlar -Dinamik yapı
	Tefek (2020)	-Deneyim alanı -Çevrenin ve mimarinin bilgisini edinmek -Algılama -Zihinde oluşan imgeler -Anlamların nedenleri
Mekanın metinsel zemin üzerinden okunması	Şenyiğit ve Tefek (2019)	-Yaşam deneyimleri -Metin ve mimari -Metin ve mimarinin yaşantının kültürel ve toplumsal yansıması olması
	Şenyiğit (2021)	-Yazınsal kavramın fiziksel mekana dönüşümü -Kavramın yeni bir yer ve anlam edinmesi -Metinsel temsil -Temsili mekan -Dinamik bir temsil ve söylem alanı

1.8.3. Arkeolojik Varlığın Yorumbilimi

Antik dönemde var olmuş bir mimari varlığın, giriş bölümünde Şekil 1'deki arkeolojik varlığın yaşam döngüsüne dair zaman çizelgesinde de gösterildiği üzere, kullanım dışı

kaldığı ve zamanının donduğu aralıktan sonra, dışardan bakanın onu ‘fark ettiği an’dan itibaren, artık ‘arkeolojik varlık’ niteliği kazanmaktadır.

Arkeolojik varlığın, fiziksel ve bağlamsal olarak ifadesinin değişmesiyle, yeni anlamlar kazandığını savunan çalışmanın bu kısmında, arkeolojik varlığın yorumlanmasını konu edinen çalışmalara yer verilmiştir.

Matero’nun (2008) ‘arkeolojik alanlar keşfedilmez, oluşturulur[7]’ ifadesi, arkeolojik varlıkları yorumlayarak onlara değer verme işinin, onu okuyanın gerçekleştirdiği düşüncesini destekler niteliktedir. Arkeolojiyi yıkıcı bir eylem olarak ifade eden Hodder (2018) ise, kazı süresince nesneler ve bağlamlar arasındaki ilişkinin yıkıldığını/bozulduğunu ve bu nedenle keşfetme sürecinin yorumlardan ayrı tutulmamasının, ileride yapılacak yeniden yorumlama ve bilgilerin denetlenmesi işinin sınırlı kalmaması açısından önemli olduğunu belirtmektedir. Yorumlama eylemi sırasında, eldeki arkeolojik verilerin ötesinde bir kurgu yapma çabası ve zorunluluğu söz konusudur (Özbilen, 2020). Bugün toprak üstünde olanın geçmişi tümüyle yansıtmadığını ya da günümüz için değerli olan tek bir anıtın antik dönemde de birçok benzerinden daha önemli olmadığını düşünmek, maddi kültürün ötesinde yapılan kurgu biçiminin destekleyicisidir (Boardman, 2005).

Bir nesnenin sessizliğini yitirmesinin, bağlamının bilinmesiyle mümkün olduğunu iddia eden Hodder (2003), nesnenin sahip olduğu anlama dair ipuçlarının, bağlamı tarafından sağlandığını belirtmektedir. Bir mezarda, iskeletin boyun çevresinde bulunan buluntunun kolye olarak tanımlanması ve yerleşim yeri olmadığı halde gösterişli bağlamlarda bulunan nesnelerin dini törenlerle ilişkili olması gibi örnekler, nesnenin bağlamıyla birlikte yorumlanması gerekliliğini göstermektedir (Hodder, 2003). Aynı zamanda Hodder (2003) herhangi bir araç gerecin işlevini açıklığa kavuşturmanın, salt analiz yöntemiyle değil, o dönemin kullanıcılarının zihinlerindeki öznel anlamlar hakkında yorum yaparak mümkün olduğunu da belirtmektedir.

Tanyeri (2018), dönüştürülen binanın ikinci bir hayata başlamasının, onu yok olmaktan kurtarmakla beraber daha önceki kullanımından ve kimliğinden koparmak olarak da görülebileceğini belirtmektedir. Her yeniden kullanımın, işlevsel olarak, binayı ve bağlamını, tarihiyle bağlantısını yeniden şekillendirdiğini ifade ederek, yeniden kullanımı, ideolojik bağlamların değişimiyle temelden ilişkili bir devşirme biçimi olarak vurgulamaktadır.

---

[7] Çeviri bu tezin yazarına aittir. Özgün hali ‘Archaeological sites are made, not found’ şeklinde ifade edilmiştir.

Duru ve Özbaşaran (2014) tarafından ‘Mekan, Bağlam ve Arkeolog’ başlığıyla üretilmiş çalışma, kazı esnasında, bozulan bağlamın tekrar kurulması için, mekana dair tüm bileşenlerin kaydedilmesinin önemini vurgulamaktadır. Arkeoloji biliminin, mekan analizlerine dair uygulama sürecinin, tarih öncesi toplumların sosyal kurgularını anlamak için Chang’in mimari kalıntıları ‘ev sakinleri’ ile ilişkilendirdiği çalışmalarla başladığını belirtmektedir. Chang’in ve benzer yaklaşımdaki çalışmaların öncesinde arkeoloji, mekanın nasıl yapılandırıldığından çok, kullanım amacına yoğunlaşmaktadır. Mekanın var olmasını sağlayan birey ya da toplulukların izlerini taşıması ve onlara dair bilgiler içermesi açısından mimari kalıntıların, sadece fiziksel bir eleman olmadığı ve insani bir unsur olduğu yaklaşımı, arkeoloji bilimi için oldukça önemli bir gelişme olarak görülmektedir. Çalışmalarını bu yaklaşım üzerine gerçekleştiren Hodder (1982), geçmiş toplumların anlaşılmasında, istatiksel bir takım genellemelerin değil farklı bireysel hikayelerin birleştirilmesiyle oluşan bütünün önemini vurgulamaktadır.

Materyal kültür öncelikli bir bakış açısının, mekâna dair bilgi üretmek ve mekanı yorumlamak için yeterli olmayacağı yaklaşımı, mekanların sadece fiziksel kimlikleri ile değil içerdikleri anlam/ları sayesinde değerli oldukları düşüncesini bir kez daha vurgulamaktadır. Mimari kalıntıların metrik anlamlarının ötesinde, mekan ve yerleşimi oluşturan dinamiklerin de ele alınması gerekliliğinin, insan ve mekan etkileşimini anlamak açısından önemine vurgu yapılmaktadır. Mekan ve insan davranışı arasındaki etkileşimin önemini anlatmak için Bourdieu’nun (1977) verdiği örnekte, yenidoğan bir çocuğun mekan içerisinde gerçekleşen eylemleri, zamanla deneyimleriyle anlamaya çalıştığından bahsedilmektedir. Mekan içerisindeki dinamiği -‘erkek ve dişi’ veya ‘aydınlık ve karanlık’ kısımlarını - mekanda hareket ederken algılamaktadır. Yaşı ilerledikçe, bu öğrenme süreci ile mekan içinde oluşan/oluşturulan anlam doğrultusunda davranışlarını düzenlemektedir. Bunun sonucunda, mekan ve insan karşılıklı bir yaşam öyküsü oluşturmaktadır. Bu geçmiş deneyimlerin çeşitliliğinin anlaşılması, orada yaşayan toplumun sosyal organizasyonunu anlamak açısından önemlidir (Bourdieu,1977). Eylemin ve mekanın birbiri ile etkileşim halinde olduklarını söylemek ve birbirlerini ürettikleri sonucuna varmak mümkün olmaktadır.

Mısırlı’nın (2019), Bizans Dönemi Kent Morfolojisinin İncelenmesine Yönelik Bir Yöntem Önerisi başlığıyla ürettiği doktora tezinde, Bizans kentinin varlığını sürdürdüğü süreç boyunca geçirdiği dönüşümü ele alarak, kentsel ölçekte bir yorumlama çalışması yapmaktadır. Kent merkezlerinin daha yönetsel, sosyal ve ticari kimlikli olduğu Roma

Dönemi'nin arkasından, piskoposluk saraylarının kentsel merkezi tanımlayacağı yaklaşımıyla dinsel ve yönetsel bir karakter gösteren Bizans kentinin, bazı işlevlerini devam ettirirken, zamanla dönüşmüş, biçim değiştirmiş ve yeni işlevler kazanmış olduğu ifade edilmektedir (Mısırlı, 2019). Çalışmaya göre, 7. yüzyıl itibariyle kentte parçalanma görülmüş, kent zaman zaman küçülme yoluna gitmiş ve çeper bölgelere kaymıştır. Değişim ve dönüşüm kapsamında, kentte küçük ölçekli yerleşim kararları izlenmiş, açık kent organizasyonu yerini kapalı bir organizasyonuna bırakmış, kamusal merkezli bir kent yaklaşımı, özel odaklı kent yaklaşımına evrilmiştir. Değişen ve dönüşen kente dair, Bizans'ın farklı dönemlerinde nasıl bir dönüşüme uğradığı ve bu dönemde yeni bir dinle ortaya çıkan yeni işlevlerin yeniden şekillendirdiği anıtsal yapıların ve yaşamın kent kurgusu ile olan etkileşimi, ilişkisi yorumlama yöntemiyle tartışılmaktadır.

Erkmen (1998) tarafından hazırlanan, 'The Church of the Theodore Metochites: A Re-Reading of the Edifice As a Mnemonic Artefact (Theodoros Metokhites'in kilisesi (Kariye Camii): Yapının Bizans Hafızasının Bir Taşıyıcısı Olarak Yeniden Okunması)' başlıklı yüksek lisans tezi ise, Bizans kilisesini, 'hafıza', 'metinsellik' ve 'mekansal hafıza' kavramlarını araç edinerek, yapının kendi kültür bağlamı ve tarihselliği kapsamında okumaya çalışmaktadır. Yapının banisinin politik ve entelektüel kimliği, mekânsal kurgusunun imgesel değeri ve yapıya ait ikonaların yapının çeperi ile görsel ve mekânsal anlamda kurduğu ilişki ele alınmaktadır. Mimari ürünün içinde bulunduğu Bizans anlam dünyası içindeki yeri üzerine yorumlama yapılmaktadır.

Işık'ın (2008), 'Theory Practice: Socio-Political and Philosophical Dynamics in the Evoluation of the Grid-Plan in Ancient Greek Cities (Kuram ve Pratik: Antik Yunan Kentlerinde Izgara-plan Gelişiminin Sosyo-politik ve Felsefi Dinamikleri)' başlıklı yüksek lisans tezi, Antik Yunan kentlerindeki ızgara plan tipinin oluşmasında, dönemin sosyal, politik ve felsefi yaklaşımlarının etkisini incelemektedir. Bu yaklaşımların toplum yapısını şekillendirmedeki rolünü anlamak için, 'eşitlik, rasyonellik ve geometrik uyum' kavramalarını vurgulamaktadır. Izgara planın oluşumunu, Yunanlı olmayan fakat Yunanlılarla yakın ilişkisi bulunan kültürler; toplumdaki 'eşitlik' düşüncesiyle üretilen ızgara planın Yunan kent devletlerindeki politik güç arasındaki ilişkiler; evrendeki 'matemetiksel düzen', 'geometrik eşitlik' ve 'mükemmeliyet' gibi felsefi yaklaşımların kent planlaması üzerindeki fiziksel etkileri üzerinden tartışmaktadır.

Söğüş (2019), 'Kutsal Alanların Geç Antik Çağ' daki İkincil Yaşamları: Kiliseye Dönüşüm ve Ad Sanctos Gömüler' başlığıyla oluşturduğu çalışması, Küçük Asya'daki

kutsal alanların Geç Antik Dönem ’de geçirdiği dönüşümleri, Aphrodisias kentinde bulunan Afrodite Tapınağı üzerinden ele almaktadır. Pagan ve Hristiyanlık arasındaki düşünsel ve fiziksel karşılaşmaların olduğu bu dönemde birçok tapınağın kiliseye dönüştürüldüğü bilinmektedir. Pagan yapılarındaki bu dönüşüm eyleminde farklı tutumların söz konusu olduğu belirtilmektedir. Tapınakların yok edilmesinin kilisenin düzenlediği bir eylem olmadığı, genellikle yerel piskoposlar tarafından gerçekleştiği ve daha çok imparatorluğun doğusunda ve Afrika’da gerçekleştiği ifade edilmektedir.

Metin, Yunanistan ve Küçük Asya’da bulunan arkeolojik kalıntılar ışığında, Hristiyanların hoşgörüden uzak duygularla yok ettikleri kutsal alan sayısının oldukça az olduğunu belirtmektedir. Yıkımdan sonra kilise inşasının ise, bölgenin paganlar için değerini yitirdiği zaman gerçekleştiğini ifade etmektedir. Tapınaktan kiliseye dönüştürmenin, yok edilmek yerine yeniden kullanılması, bölgenin arınacağı inancı ve stratejik kolaylık sağlaması açısından, yapının sürdürülebilirliğine katkıda bulunacağı düşüncesine yer verilmektedir. Çalışma, bina veya kentsel ölçekte ve kültürel anlamda gerçekleşen bu dönüşüm anlık bir eylem olarak değil, yüz yıllar süren bir tartışma, karşılaşma ve yeni alışkanlıkların tanımlanmasını gerektiren bir süreç olarak gerçekleştiği yorumunu yapmaktadır.

Uzdurum’un (2017), ‘Şeyler, Değişen Zaman ve Arkeolog’ isimli çalışması, çok yönlü bilgi kuramının arkeoloji disiplinine dahil olmasıyla birlikte, materyal kültürü pasif bir nesne olarak görme yönündeki yaklaşımının, geçmiş toplumların iç dinamiklerini, değişim ve dönüşüm etkenlerini, kurgulanma biçimlerini anlamak ve yorumlamak aşamasında yeterli olmadığını ifade etmektedir. Okuması yapılan nesnelerin, öznenin dış dünya ile kurduğu ilişkilerden oluştuğu, dönüştüğü, diğer aktör ve eylemlerle bütünleşerek anlam kazandıklarını vurgulamaktadır. Bu aktörlerin ve eylemlerin çok fazla değişkenin bir araya gelmesi sonucunda oluştuğunu, nesne ile temasa geçtiği andan itibaren, özne (burada arkeolog) de bu değişkenlerden biri olarak geçmişe kendi zamanından dahil olduğunu belirtmektedir. Çalışma, Aşıklı Höyük’teki materyal kültür ögelerinden biri olarak ocakları ele almaktadır. Ocakların yüklendikleri işlevin ve anlamın zamanla derinleştiği, sosyal yapının sembolü, sosyal ilişkilerin ifadesi olan fiziksel araçlara dönüştüğünü belirtmektedir. 9. bin yılda bazen açık alanlarda bazen de barınaklarda kullanılan ocakların, 8. bin yılda işlevsel bir bütünlük kazanarak konutların içerisine taşındığı, bu durumun sadece işlevle sınırlı kalmayıp ocakların değişen mekan algısıyla eş bir anlam yüklendiği gerçeğini vurgulamaktadır. Çalışamaya göre, 9.bin yılda insan topluluğunun birlikteliğini pekiştiren

ocaklar, 8. bin yılda esas yaşam alanlarının belirleyici olduğu ev içerisindeyken ayırıcı (konut alanı), ev dışındayken (özel amaçlı yapılar alanı) ise özel günlerin anlamlandırıldığı toplu bir eylem, insanları bir arada tutan birleştirici bir rol üstlenmektedir. Metin, zamanla oluşan birleştirici ve ayırıcı bu anlamı, sakinlerin eski sosyal yapılarını koruma kaygısı çerçevesinde, sosyal kurallarının belirginleşmeye ve ortaklıklarının kurumsallaşmaya başladığı yönünden yorumlamaktadır.

Çalışma doğrultusunda, arkeoloji çalışmalarının temelini oluşturan, benzerlik ve farklılıkların ele alınış biçiminin, tipolojik sınıflandırmaların değerlendirilmesinde önemli rol oynadığı ifade edilmektedir. Aşıklı örneğine olduğu gibi, 8. bin yıl ocaklarının tipolojik dağılımına bakıldığında, bir tipteki ocağın yerleşmenin geneline, benzer konum ve büyüklükte inşa edildiği görülmektedir. Fakat aynı tip ocaklar, biçim, boyut ve konumları mekansal bağlamından ayrı düşünülmeden incelendiğinde, bunların farklı bir alanın, eylemin parçası olduklarından dolayı taşıdıkları anlamın da değiştiği anlaşılmaktadır (Uzdurum, 2017). Metin, Aşıklı sakinlerinin mekanı örgütleme biçimleri, günlük eylemlerini gerçekleştirme tarzları, zamanla değişen kararları ve çözüm önerileri materyal kültür öğesi olan ocaklar üzerinden kurgulanabileceğini göstermektedir. Bu kurgunun, zaman içerisinde değişen soruların, bu doğrultuda seçilen yöntemin ve yaklaşım biçiminin somutlaşmış hali olduğunu vurgulamaktadır. Zamanın nesne üzerindeki hakim gücünü ortaya çıkaran yaklaşımın, ocakları sadece işlevlerinin açıklandığı tekil nesne olmaktan çıkararak, bağlamsal olarak da sorgulanmasına kaynaklık eden bir malzemeye dönüştürdüğü gerçeğini savunmaktadır.

Mendelovici (1990), ‘Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries (Geç Antik Dönem ’de Hristiyanların Pagan Anıtlara Karşı Tutumları ve Geç Bizans Yüzyıllarına Mirasları)’ başlığıyla ürettiği metinde, Geç Antik Dönem’de Hıristiyanların da, pagan anıtlara karşı olumlu bir tutum içinde olduklarını ve bu tutumu sonraki yüzyıllarda Bizans'a aktardıklarını göstermeye çalışmaktadır. Metne göre, pagan anıtlarına yönelik düşmanlık, genel bir anlayış ve Hıristiyan devletinin veya kilisenin resmi olarak benimsediği bir politikası olmaktan çok uzaktır. Anıt eserin, korunmuş olmasını, ya yeni işlevi doğrultusunda dönüştürülmüş olmasına ya da estetik değeri sebebiyle dokunulmamış olmasına bağlamaktadır. Son zamanlarda bu konuda çalışanların, pagan ve Hıristiyan kültürün fiziksel olarak bir aradalığının ve karşılıklı etkileşimlerinin aralarındaki farklılıktan ve çatışmadan daha çok vurgulanmakta olduğunu belirtmektedir. Tapınakların, kamusal toplanma alanıyla olan

bağlantıları ve ticari, sosyal ve politik merkez olmaları sebebiyle dönemin Hıristiyan hükümdarların da, bakımı yapılması gereken yapılar olarak ilgilendikleri söylenmektedir. Bununla birlikte, tapınaklardaki heykellerin estetik değeri de, bazen tapınağın yok edilmesinin önüne geçmektedir. Metin son zamanlarda yapılan bazı çalışmaların sonucu olarak, pagan kutsal alanlarının yok edilmesinin imparatorluk politikasının bir amacı olmadığını vurgulamaktadır. Tapınaklara karşı müdahale tavırları kapsamında, tapınak malzemelerinin kilise yapımında kullanımı ve kiliselerin tapınakların üstüne inşa edilmesi eylemlerinin birbirinden ayrılması gereken yaklaşımlar olduğunu belirtmektedir. Metin, malzemenin yeniden kullanımını, büyük oranda pratik olması ve ekonomik sebeplere bağlamaktadır. Kilislerin tapınak alanına inşa edilmesini ise, kentte uygun yerin olmaması gibi mekansal sorunlardan kaynaklandığından bahsetmektedir.

Tablo 4. Arkeolojik varlığın yorumbilim yaklaşımı ile okunduğu örneklerden elde edilen kavramlar

	Örnek Yorumbilim Yaklaşımlı Çalışma	**Öne çıkarılan kavramlar**
Mekanın arkeolojik miras üzerinden okunması	Duru ve Özbaşaran (2014)	-Tarih öncesi toplumların sosyal kurgularını anlama -Mimari kalıntılar ve ev sakinleri ilişkisi -Mimari kalıntıların sadece fiziksel eleman olmaması -Mimari kalıntıların insani unsur olması -Mekan yerleşimi oluşturan dinamikler -İnsan ve mekan etkileşimi -Mekan içindeki eylemler -Deneyim -Mekan dinamiği -Mekanda hareket -Mekan ve insan yaşam öyküsü -Eylem ve mekanın etkileşimi
	Mısırlı (2019)	-Değişim -Dönüşüm -Kent merkezi -Yapı ve yaşamın kent kurgusu ile etkileşimi
	Erkmen (1998)	-Kültür bağlamı -Tarihselliği -Mekânsal kurgunun imgesel değeri -Mimari ürünün içinde bulunduğu Bizans anlam dünyası içindeki yeri
	Işık (2008)	-Kent planında dönemin yaklaşımlarının etkisi
	Söğüş (2019)	-Dönüşüm -Değerini yitirme -Kültürel dönüşüm
	Uzdurum (2017)	-Geçmiş toplumların iç dinamikleri -Değişim ve dönüşüm etkenleri -Kurgulanma biçimleri -Aktörler -Eylemler -Geçmişe kendi zamanından dahil olma -Değişen mekan algısıyla yeni anlam yükleme

Yer verilen bütün bu örnekler doğrultusunda, arkeolojik varlığı anlama ve yorumlamada, arkeolojik varlık üzerindeki bağlamsal örüntünün önemi ortaya çıkmakla beraber biriken anlam katmanlarının, oluşum biçimlerindeki etkenlerin çeşitliliği de göz

önüne serilmeye çalışılmıştır. İster mimari ölçekte olsun ister taşınabilir bir eser niteliğinde olsun, onun kullanıcıyla ilişkisinin, hangi bağlamda etkileşim kurduğunun ve kentsel kurgudaki yerinin, arkeolojik varlığın anlam yorumlanması aşamasında, büyük rol oynadığı sonucuna varılmıştır.

Yukarıda her iki başlık altında da, yorumbilim kavramı, mimari ve arkeolojik varlığın yorumlanması biçimleriyle ele alınmıştır. Ele alınan örnek çalışmalarla, herhangi bir mimari varlığın anlamı söz konusuyken, yorumlama yönteminin işlerliği ve olabilirliği gösterilmeye çalışılmıştır. Bu örnekler doğrultusunda, bu çalışmanın yöntemini temellendirecek kavramların ortaya çıktığı görülmüştür. Her iki başlık altında, ayrı ayrı çıkarılan kavramlar, bütün halinde Ekler bölümünde Ek Tablo.1'de sunulmuştur. Bu bölümde, elde edilen kavramlar, çalışmanın ilerleyen aşamalarının veri toplama ve onları analiz etme şeklini biçimlendirmiştir.

2. YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Giriş

Çalışmanın bu ana bölümünde, Geç Antik Dönem'de mekânsal yaklaşımlar ve uygulamalar, kent ve yapı ölçeğinde bibliyografik bir biçimde ele alınmış ve bazı antik kentler üzerinden örnekler incelenmiştir. Antik tiyatroların tarihsel sürecinde kent yaşantısındaki yerine dair incelemeler doğrultusunda, çalışmanın kapsamı ve bağlamı belirlenmiştir. Aphrodisias Antik tiyatrosu özeline geçiş yapmadan önce, imparatorluk coğrafyasının doğu eyaletlerinde bulunan tiyatro binalarının kent içindeki fiziksel konumları ve bunun tiyatronun kent için önemini ve anlamını nasıl etkilediğine yer verilmiştir. Aphrodisias Antik Kenti'nin araştırma tarihçesine ve kentin coğrafi konumu ve tarihine ilişkin bölümlere yer verilmiştir. Varlığına dair bilinen en erken tarihten, 7. yüzyıl sonuna kadar sahip olduğu kentsel görünümü ve tarihsel gelişimi haritalar üzerinden incelenmiştir. Altıncı alt başlıkta, Hellen ve imparatorluk kentlerinden Geç Antik kente kadar zaten var olan, Geç Antik Dönem'deki çoklu ve farklı statüdeki kullanıcıların, tiyatroyu deneyimleme ve tiyatroyla etkileşim biçimlerine yer verilmiş ve mimari ve metinsel malzeme zemini üzerinden ele alınmıştır ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bölüm son olarak, Aphrodisias Tiyatrosu'nun, kentsel karakteri, çevresindeki yapılar, üzerinde bulunduğu ana aks ve bu aksı kimliklendiren diğer kentsel ögelerle birlikte, haritalar oluşturularak yapılan analizleri içermektedir.

2.2. Geç Antik Dönem'de Kent Dinamikleri ve Kurgusu

Bu başlık altında, öncelikle Geç Antik Dönem'de kentlere dair dinamiklerin neler olduğuna, Roma İmparatorluk coğrafyasının doğu eyaletlerinde, imparatorluk kentlerinin Geç Antik Dönem kentlerine dönüşürken dinamiklerin nasıl değiştiğine ve bu dönüşümün kent kurgusundaki yansımalarının neler olduğuna yer verilmektedir. Kent dinamiklerindeki ve kurgusundaki dönüşümü ele almadan önce, öncelikle çalışmanın Geç Antik Dönem kentine yaklaşımını belirlemek için, Geç Antik Dönem'de kentlerin sürecine yönelik, uzman kişilerin farklı bakış açıları içeren çalışmalara yer verilmektedir.

2.2.1. Geç Antik Kenti Üzerine Farklı Yaklaşımlar

Braudel (1990), toplumsal ilişkilerin mekânsal yansıması olarak ifade ettiği kenti, kutsal olanı dünyevi olandan, kamusal olanı özel olandan, aileyi onun dışındaki her şeyden, çalışmayı eğlenceden ayıran sınır çizgilerinin oluşturduğu ağın kendi içinde kesiştiği, fakat aynı zamanda da onun yapısını oluşturduğu bir mekân olarak tanımlamaktadır. Bu doğrultuda, bu başlık altında Eski Çağ ve Orta Çağ dünyasındaki geçişin, makro ve mikro ölçekte bir mekanı olan Geç Antik Dönem kentinin bağlamının oluşturulmasına katkı sağlamak amacıyla, 'süreklilik, kopuş, gerileme, çöküş, değişim ve dönüşüm' kavramlarının antik kentteki karşılığı incelenmektedir. Bu kavramların tartışıldığı, zıt görüşlerle birlikte birbirine paralel yaklaşımlara sahip çalışmalara, kronolojik bir sırayla yer verilmektedir.

'Gerileme, çöküş, kopuş, süreklilik, süreksizlik, değişim ve dönüşüm' kavramlarının ilk olarak Edward Gibbon' ın 1787'de yayımlanan Decline and the Fall of the Roman Empire adlı eserinde kullanılmaya başlandığı bilinmektedir (Kaya, 2020). Gibbon, klasik kültürün gerilemesini, Hristiyanlığın yükselişiyle birlikte örtüştürmektedir. Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün ise 4. ve 5. yüzyıllar arasındaki 'barbar' istilalarından kaynaklı olduğunu savunmaktadır. Askeri düzenin ve kent yönetim ağının gerilemesinde, yeni dinin topluma sunduğu kamusal ve özel mal varlığının hayırseverlik ve bağlılık üzerine harcanması algısının rolünün büyük olduğunu vurgulamaktadır. Zaman içerisinde, akademik çalışmalarda, 20. yüzyılın başlarında da devam eden 'gerileme' yaklaşımlarına, bu dönemde karşıt fikir olarak 'süreklilik' iddiaları eklenmektedir. Bu iki zıt yaklaşım, kentlerin geç dönemdeki süreçlerini anlamak için yeni kaynakların oluşması açısından önemli yer tutmaktadır.

John Bagnell Bury, 1923'te yayınladığı History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian adlı eserinde, Konstantinapolis'in düşüşüne (1453) kadar çökmediğini iddia ettiği Doğu Roma İmparatorluğu'nun, kurumlarının ve kanunlarının yeni koşullara uyum sağlayarak devam ettiğini belirterek, süreklilik yönündeki yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Arnold Hugh Martin Jones, 1937 tarihli The Cities of the Eastern Roman Provinces çalışmasıyla, gerileme yaklaşımının temsilcileri arasında yer almaktadır. Kentin gerilemesini, klasik kent kapsamından ziyade kentten bağımsız biçimde siyasi bağlamda ele almaktadır. Kentlerin gerilemesini, yerel meclislerin üye kayıplarından kaynaklı olduğunu düşünmektedir.

20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, metinsel kaynaklara ek olarak, arkeolojik verilerin artmasıyla birlikte, her iki zıt yaklaşımı benimseyen çalışmaların da, Geç Roma İmparatorluğu'nu, 4.-7. yüzyıl ve 7.-9. yüzyıllar arası olarak iki parçalı şekilde incelediği görülmektedir. Peter Brown, 1971'de yayınladığı The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad (Türkçe baskısı, 2000 yılında Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası olarak yayınlanmıştır) adlı eserinde, 6. yüzyılda piskoposların kent yönetimindeki etkin rollerinden bahsetmektedir. Dini topluluğun üstünlüğüne vurgu yapmakla beraber, Konstantinapolis üst sınıflarının hala klasik kültüre olan ilgilerinden ötürü Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki klasik üst sınıf varlığının sürekliliğinden bahsetmektedir.

Clive Foss, 1977 tarihli Archaeology and Twenty Cities in Byzantine Asia adlı, hem arkeolojik hem de metinsel kaynaklardan yararlanarak Anadolu'daki yirmi kent (Ephesus, Smyrna, Sardis, Miletus, Priene, Colophon, Thyateria, Pergamum, Magnesia, Tralleis, Hierapolis, Colossae (şimdiki adıyla Chonae), Laodicea, Nyssa, Stratonicea, Alabanda, Alinda, Myrina, Teos, Lebedus) üzerinde çalıştığı metninde, 7. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen Pers istilaları sebebiyle, kentlerin eski genişliklerinin ve refah seviyelerinin azaldığını iddia etmektedir. Yıkılmış bir kentsel peyzaja sahip olduğunu belirttiği kentlerin, ayrıca savunma yapısı olarak daralan sınırlarından ve eksilen kentsel nüfuslarından bahsetmektedir. Klasik uygarlığın, artık köy ve kalelerin egemenliği altında kalarak, klasik kent kültürünün sona ermeye yakın olduğunu iddia etmektedir. Fakat ilerleyen yıllarda, yapılan kazılar ve elde edilen arkeolojik veriler doğrultusunda, Foss'un bu çalışmasında iddia ettiği, gerileme ve çöküş yaklaşımlarının aksini destekleyen, arkeolojik kanıtların varlığından bahseden bilimsel çalışmalar mevcuttur.

Cyril Mango 1980'de yayınladığı Byzantium: The Empire of the New Rome adlı eserinde, 7. yüzyıldaki 'kopuş'un, antik kent yaşantısının sonu olarak değerlendirmektedir. Aynı eserde, bu sonu Antik Çağ'ın kent uygarlığının çöküşü, Ortaçağ'a özgü farklı ve yeni bir yaşantının başlangıcı olarak görmesiyle, antik kent yaşam tarzının süreksizliğini savunan bir yaklaşım benimsemektedir.

Averil Cameron, Images of Authority: Elites and Icons in Late Sixth- Century Byzantium (1979) adlı çalışmasında, Mango'nun aksine kentsel yaşamın, mevcut Roma yapılarının farklı amaçlar doğrultusunda kullanılarak devam ettiğini savunmaktadır. Kastron, merkezi kilise ve konut gibi yapıların, kentte yeni bir yapılar sisteminin varlığının göstergesi olduğundan bahsetmektedir. Bu yeni kent organizasyonun, piskoposların

önemini, kilisenin kentin kamusal yaşamındaki merkeziliğini ve kamusal törenlerin dini törenlere dönüşme eğilimini kabul eden bir örgütlenme biçiminde olduğunu belirtmektedir.

James Russel, The Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence (1986), adlı çalışmasında, kentlerdeki dönüşümü, 6. ve 7. yüzyıllardaki siyasi ve ekonomik durumunun bir sonucu olarak değerlendirmektedir. 6. yüzyılın sonlarında yapılarda mimari açıdan kayıplar ve çökmeler olmasına rağmen, geleneksel piskoposluk binalarının Anadolu'nun birçok yerinde hala ayakta olduğunu ve hatta 9. yüzyılın sonlarında da Bizanslıların elinde olduğunu belirtmektedir. Kentsel yaşamın düşüşü konusunda, henüz net ifadeler kullanılamayacağını da vurgulamaktadır.

Helen Saradi, 1988'de yayınladığı Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire adlı makalesinde, arkeolojik veriler doğrultusunda, antik kentlerde bozulmanın 6. yüzyılın ortalarından kısa bir süre sonrasında gerçekleştiğini belirtmektedir. Kentlerin çözülme süreçlerinin, kentin nüfus yoğunluğu, ekonomik şartları ve siyasi durumuna bağlı olarak, bazılarında hızlı bazılarında yavaş ilerlemiş olduğunu savunmaktadır. Klasik kent kültürünün değişiminde, Hristiyanlığın etkisini tartışmakta ve ayrıca zengin seçkinlerin gücünün azalmasının da kentlerin gerilemesinde önemli bir faktör olduğunu belirtmektedir. Anadolu kentlerinin zayıflamasını sadece ve doğrudan Pers ve Arap istilaları ile başlamadığını öne sürerek, 6. yüzyılın ortalarından itibaren kentlerde dağılma belirtilerinin varlığından bahsetmektedir.

John Haldon, 1990 yılında yayınladığı Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of Culture adlı çalışmasında, Bizans dönemi kentinin, toplumsal yapısı ve idari sistemdeki geçerliliği açısından eski klasik kentten farklılaştığını ifade etmektedir. 5. ve 6. yüzyıllardaki kentsel ve kırsal yaşamı etkileyen değişikliklerin kavranmasını, bunların yapısal gelişimlerini anlamakla mümkün olacağını savunmaktadır. 7. yüzyılda kentlerdeki küçülmenin, kentlerin yapısal gelişimleri sonucu zaten 5. ve 6. yüzyılın geç evrelerinde gerçekleşmeye başladığını iddia etmektedir. Kentlerdeki küçülme, ayakta kalma, kısmen ya da tamamen terkedilme durumlarını, kentin konumuna, iletişim ağlarına ve önemli bir ticaret merkezi olmasına bağlamaktadır. Ayrıca, John Haldon 1999 yılında yayınlanan, The Idea of the Town in the Byzantine Empire adlı makalesinde, 6. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar kentlerin evrimsel gelişim süreçlerini tartışmaktadır. Kasaba ve kentleri tanımlamak için kullanılan kelimeleri, bunların o dönemde yaşayanlar için mekânsal temsil biçimlerini ve farklı sosyal ve kültürel çevrelerde kentler için kullanılan sözcüklerin değişimlerini incelemektedir.

Mark Whittow, 1990 yılındaki Rulling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continous History isimli çalışmasında, sürekliliği kentlerde yaşayan varlıklı seçkin insanların etkin rolünün devamlılığı ile savunmaktadır. Kent elitlerinin, 1. ve 2. yüzyıllarda inşası için bağış yaptıkları hamam, gymnasium, stadyum, tiyatro ve tapınak gibi kent için önemli binaların yerini, 6. yüzyılda değişen kültürel, dini ve moda değerler doğrultusunda manastırlar, hastaneler, huzurevleri, yetimhaneler ve kiliselerin aldığını ifade etmektedir. Kentlerin artık klasik tarzda inşa edilmediğini, Hıristiyanlık dininin kent formunun oluşmasında önemli bir etkisi olduğu belirtmektedir. Yapı kültürünün değişmesine rağmen, yapıların finansal kaynakları *Curiales'* lerin ortadan kalkmasını olumsuz bir gelişmeden öte, bu toprak sahiplerinin, Hıristiyan dünyasına dahil olarak, değişen koşullara uyum sağlaması olarak nitelendirmektedir. Bu durumu da, 'süreklilik'in varlığıyla sonuçlandırmaktadır. Whittow, 1990 yılında yayınladığı çalışmasında, ele aldığı süreklilik tartışmalarına 2009 yılındaki Early Medieval Byzantium and End of the Ancient Word isimli metninde de devam etmektedir. Kent meclislerinin güç kaybettiği fikrine katılmakla birlikte, bunun kentlerin yerel toprak sahipleri tarafından farklı bir işleyiş biçimiyle yönetilmeye devam etmesi olarak nitelendirmektedir. Ek olarak, Anadolu'daki birçok kentin terkedilmeden kaldığını ve önemli askeri ve dini merkez özelliği ile süreklilik gösterdiğini savunmaktadır.

John Hugo Wolfgang Gideon Liebeschuetz' in, 1992 yılında yayınlanan The End of the Ancient City metininde, antik kentin sonunun gelmesini, Hellen-Roma kentini diğerlerinden ayıran özelliklerin yok olmasıyla bağdaştırmaktadır. Bu özelliklerden en gözle görünür ve etkileyici olanları kültürel olanlar olarak tanımlamaktadır. Bu özelliklerin, mimarlık, kent planlaması ve heykelcilikte benimsenen üslupla beraber seçkin bir metinsel ve entelektüel geleneği barındırdığını savunmaktadır. Fakat bütün bunlarla birlikte kenti, siyasal ve yönetsel bir kökene bağlamaktadır. Çevresindeki kırsal bölge[8] için siyasal bir merkez olmasını, kentin en temel özelliği olarak nitelendirmektedir. Klasik kentin gerilemesinin kademeli bir biçimde, kentin kendi yerel yönetimindeki gerilemeyle –ki bunu kentteki dönüşümün en iyi belgelenmiş yönü olarak tanımlamaktadır- ilişkili olarak gerçekleştiğini savunmaktadır. Kent meclislerinin, kentlerini temsil etme işlerini yitirmesiyle ve yeni dinin de etkisiyle birlikte piskoposların yeni bir kentli sınıfı olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Böylece *Curiales*'lerin ortadan kalkmasının, 6. yüzyılın ilk yarısında klasik kentin gerilemesinde etkili olduğunu belirtmektedir. Bir kente klasik antik

[8] Kentler etrafındaki kasaba ve köylerle beraber ortak bir yerleşim sistemi tanımlamaktadır ve bu art mekânlardan bağımsız olarak düşünülememektedir (Çevik, 2020 s.75)

kent niteliği veren mimarinin de, bunlarla birlikte 6. yüzyılın ikinci yarısında çöküşe geçtiğini savunmaktadır. Liebeschuetz, 2006 yılında yayınladığı, Transformation and Decline: Are the Two Really Incompatible? adlı çalışmasında, Geç Roma kentlerinin, Batı'da 3. ya da 4. yüzyıllarda, Doğu'da ise 6. ve 7. yüzyıllarda dönüşüm aşamasına girdiğini savunmaktadır. Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki dönüşümü Hıristiyanlık temelli yaklaşarak, kentlerin yerel yönetimindeki değişimleri sorgulamaktadır. Kent meclislerindeki *Curiales*'lerin eski güçlerini kaybetmiş olsalar bile işlevlerini sürdürdükleri görüşünü savunmaktadır. Liebeschuetz, çalışmasında bahsettiği dönüşümü, gerileme bağlamında ele almaktadır. 2007'de yayınlanan, The Decline and Fall of Roman City kitabında, binaların terkedilmesinin ya da yıkılmasının kentin çözülmesini değil, şehirlerin yönetiminin *Curia* (kent meclisi)'dan tanınmış kişilere geçmesi ya da piskoposların yükselmesi gibi kent yaşamındaki değişimleri temsil ettiğini savunmaktadır.

2000 yılında yayınlanan, Wolfram Brandes ve John Haldon'a ait, Towns, Tax and Transformations: State, Cities and Their Hinterlands in the East Roman World, c.500- 800 adlı çalışmada, kent merkezlerinin oluşum nedenleri belirtilmektedir. Çalışma, bunların, ilerleyen zamanlardaki evrimlerini ve farklı tarihsel ve ekolojik koşullara gösterdikleri tepki biçimlerini etkilediğini savunmaktadır. Geç Roma döneminde, pazar merkezi, askeri, stratejik veya idari ihtiyaçların odağında savunma amaçlı bir duvar ve kült veya dini merkez olarak tanımlanan kentlerin, 7. yüzyıla gelindiğinde, farklı bir siyasi, sosyal ve ekonomik gelişimin etkisiyle konumlarının ve işlevlerinin değişime uğradığından bahsetmektedir. Bu dönemdeki, hükümet, kentler ve yerel toplum ilişkisine bakarak, kent merkezlerindeki bahsedilen unsurların sürekliliğini tartışmaktadır.

Luke Lavan 2012 yılında yayınladığı, From Polis to Emporion? Retail and Regulation in the Late Antique City adlı çalışmasında, arkeolojik kanıtlarla birlikte metinsel kaynaklar ışığında, Geç Antik Dönem'de kent merkezlerinin ticari kullanımları doğrultusundaki dönüşümünü ele almaktadır. Anadolu örneklerinden Sagalassos ve Antiocheia'daki sütunlu caddelerde dükkanların kurulmasıyla, Aphrodisias ve Side'de olduğu gibi bazı kamusal mekânların küçük hücresel mekanlara bölünerek dükkan olarak kullanılmasıyla, kent merkezlerindeki ticari işleve dikkat çekmektedir. 5. ve 6. yüzyıllarda gerçekleşen, kent merkezlerindeki bu ticarileşme eylemini, kentsel bir çürüme ya da kentin anıtsallığının yok olması olarak değerlendirmemektedir. Aksine Anadolu'yu da dahil ettiği Doğu'da, Geç Antik Dönem'i ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bir süreç olarak tanımlamaktadır.

Stephen Mitchell, 2015 yılında yayınlanan 2016 yılında Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641 ismiyle Türkçeye çevrilen kitabında, Roma İmparatorluk başarısının tanrıların desteği sayesinde olduğu inancını ve imparatorların yüklendikleri dini faaliyetleri kontrol etme sorumluluklarını, imparatorluğun hâkimiyet ideolojileri arasına yerleştirmektedir. Bu ideolojinin temsil araçları olarak da methiye konuşmalarını, mimari ve heykel tasarımları, yazıtlar ve paraların üzerine basılan tasvirleri sıralamaktadır. Bütün bu yapısal özelliklerin, Geç Antik Dönem boyunca tanınabileceğini savunmaktadır. Bununla birlikte, devletin dini Hıristiyanlık olmasıyla, bahsedilen ideolojinin biçiminin ve içeriğinin değiştiğini fakat Roma İmparatorluğu'nun devamlılığını korumada dinin öneminin artığını belirtmektedir. Mitchell (2016) aynı eserinde, 4. yüzyılda, kentin kendi çıkarları doğrultusunda görev yapan ve kent temsilcisi olan yerel toprak sahipleri tarafından yürütülen yerel yönetimin yerinin, 5. ve 6. yüzyıla gelindiğinde büyük oranda imparatorluk tarafından görevlendirilen, yetkili, mülk sahibi seçkinler ve piskoposların hakim olduğu '*patriarkal*' bir iktidar sistemine dönüştüğünü ifade etmektedir.

Philpp Niewöhner, 2019 yılında yayınlanan Byzantine Preservation of Ancient Monuments at Miletus in Karia adlı çalışmasında, Miletus örneği üzerinden, Batı Anadolu'daki Efes, Aphrodisias gibi önemli büyük kentlerde, Geç Antik Dönem'de kentlerin klasik görünümlerindeki süreklilikten bahsetmektedir. Kentin antik görünümündeki devamlılığı, dönem insanının, kasıtlı koruma niyetine bağlamaktadır. Ayrıca, bu eylemin paganizmle ilişkili olmadığını savunarak, Hıristiyanlar tarafından gerçekleştirildiğini de belirtmektedir.

Bu incelemeler ışığında, yapılan çalışmalarda zaman ilerledikçe yeni arkeolojik verilerin elde edilmesi ve metinsel kaynakların da açığa çıkmasıyla, ilk yıllardaki 'gerileme ve çöküş' yaklaşımlarının, 'süreklilik, değişim ve dönüşüm' bakış açılarını destekler yoğunlukta çalışmalara yönelik ilerlediğini söylemek mümkündür. Yine arkeolojik kazıların sonucunda açığa çıkan verilerin artmasıyla, farklı disiplinlerin bir arada çalışabileceği bir zeminin oluştuğu görülmektedir. Bu durum, antik kentin yaşam sürecini, dini, ticari, siyasi ve sosyal olarak çok boyutlu bir biçimde ele almak açısından oldukça önemli yer tutmaktadır.

Yukarıda yer verilen antik kentin sürekliliği, süreksizliği, gerilemesi, çökmesi (döngüsel tarih anlayışı) üzerine yapılmış farklı yaklaşımlardaki çalışmalar doğrultusunda, kentlerdeki değişim ve dönüşümün farklı hızda ve derecede gerçekleştiği görülmüştür. 3. yüzyılda kentlerin klasik görünümlerinin değişmeye başladığı ileri sürülmekle beraber bazı

kentlerde ise bakım onarımla birlikte bir kente antik kent niteliği kazandıracak ögelerin sürdürüldüğünü görmek mümkündür. Erken imparatorluk kentinden farklı olsa da, Geç Antik Dönem'de kent hala kentsel bir alan olarak nitelendirilebilmektedir. Kentlerin, kent kültürlerindeki değişimin, 4. ve 7. yüzyıllar ile 7. ve 9. yüzyıllar arasında farklı şekilde gerçekleştiği görülmüştür. 4. ve 7. yüzyıllar arasında daha çok, kamusal yapılarda, tapınaklardan kiliseye geçiş gibi fonksiyonel dönüşümler söz konusuyken, 7. ve 9. yüzyıllar arasında askeri işlevlere yönelik dönüşümlerin ve yeni oluşumların gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Yeni yapıların inşası, eskilerin kullanılmaya devam edilmesi ve eski yapıların yeniden farklı bağlamlarda ve fonksiyonlarda kullanılması kent merkezlerindeki dönüşümleri gösterir niteliktedir. Geç Antik Dönem kentinin bağlamının oluşturulmasına katkı sağlamak amacıyla, Geç Antik Dönem'de kenti ve kentin süreçlerini farklı yaklaşımlara sahip, yukarıda yer verilen çalışmalar ışığında, kilise gibi dini yapıların, hastanelerin inşasının, surların ve kalelerin onarılmasının ya da inşasının, tiyatro ve hamamların kullanılmaya devam etmesinin ya da farklı amaçlar doğrultusunda yeniden kullanılmasının, kent merkezlerinin formundaki ve statüsündeki değişimlerin fiziksel karşılığı olarak değerlendirilmenin mümkün olduğu sonucuna varılmıştır.

Tez kapsamında ele alınan Geç Antik Dönem boyunca, kent kurgusuna ve dinamiklerine dair temellendirmeler içeren, bu çalışmalardan çoğunun, Geç Antik Dönem kentinin 'sürekliliği' konusunda ortak bir düşünceye sahip olduğu görülmüştür. Bu sürekliliğin kendisini oluşturanın ise, bu çalışmalardan da yola çıkarak, kent kurgusundaki dönüşümün olduğu sonucuna varılmıştır. Bir varlığın, mekanın ya da kentin sürekliliği; var oluşu ve değişimi arasındaki geçişle yani dönüşümle mümkün olmaktadır. Bu kurgu, tezin yöntemi başlığında oluşturulan okuma modelinde verilmiştir. Okuma modelindeki, tiyatronun kentsel dilini yorumlama aşamasını oluşturan bileşenler olarak kullanılmasını desteklemiştir. Süreklilik kurgusu temelinde, kentlerdeki değişim dönüşümün sonucunda tiyatro binalarındaki anlam katmanlaşması, tez kapsamında Aphrodisias Antik tiyatrosu üzerinden, 4.ve 7. yüzyıl zaman çerçevesi içinde ele alınmıştır.

2.2.2. Geç Antik Dönem Kent Dinamikleri

Bu başlık, Geç Antik Dönem'de kent yaşantısını şekillendiren dinamikler ve dinamikleri oluşturan aktörler doğrultusunda ele alınmıştır. Kentsel mekanlar, kentin kamusal alanları üzerinde ve kent sakinlerinin belleklerinde yer edinmekle kalmayıp, aynı

zamanda kenti biçimlendiren ve kent kimliğini belirleyen toplumsal olaylarla doğrudan ve karşılıklı ilişki halindedir (Harmanşah, 2015). Aynı zamanda, Lynch'in (1960), kent fikrinin kent sakinlerinin zihinlerinde üretildiği yönündeki görüşü, kentsel mekanların fiziksel yapılarının yanında toplumsal niteliklerinin varlığını da desteklemektedir. Dolayısıyla, kentsel mekanın üretimi sırasında, bir takım toplumsal eylemler aracılığıyla (ritüeller, devlet adına düzenlenen etkinlikler, festivaller ve kentin hareketi) toplumun da yeniden üretildiğini ya da dönüştüğünü söylemek mümkündür. Harmanşah (2015), oluşturulan toplumsal mekanın, yine aynı toplumsal eylemlere ilişkin somut biçimler ve anlamlar tarafından şekillendiğini ifade ederek, kentsel mekanın üretiminin karmaşık bir sürece sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Toplumsal eylemlerin, hem eylemin gerçekleştiği mekanları hem de toplumu dönüştürdüğü kabulünden yola çıkarak, bahsedilen karmaşık işleyişin, toplumun kültürel, ekonomik, siyasi ve dini açıdan bir dönüşüm sürecini barındıran Geç Antik Dönem kent kurgusunda da hakim olduğu söylenebilir. Bu karmaşık işleyiş sırasında, mekanın üretimi ve varlığını sürdürmesi aşamasında farklı toplumsal birey ve grupların rolü ön plana çıkmaktadır. Bunlar doğrultusunda, Geç Antik Dönem'de kent kurgusu onu şekillendiren dinamikler ve dinamikleri oluşturan aktörler doğrultusunda ele alınmıştır.

İmparatorluk Dönemi'nde, Roma merkezi yönetimi tarafından, genel kural olarak, kentlerde kamu ve dinsel yapıların inşa edilmesi, yıpranan kamu yapılarını bakım ve onarımı, yerel ölçekte kanun ve düzenin sağlanması, hamamların ve tüm kentin genel su gereksiniminin karşılanması gibi güncel konuların çözümü kentlere bırakılmıştır. Bu süreçte, işlerin yapılıp yapılmadığı, merkezden atanan memurlar ve üst kademe devlet görevlileri tarafından denetlenmektedir. Anadolu'nun Romalılaşma (Romalılaştırma) sürecinde, 1. yüzyıl ve 3. yüzyıllar arasındaki aşamada, etkin rol oynayan kentler, iç işlerini kendi iç dinamikleri olan yerel varlıklı seçkinlerin ve halkın temsil edildiği *Boule* (Belediye Meclisi) ve *Demos* (Halk Meclisi) adlı yerel meclisler tarafından yürütmekteydiler. Bu meclisler *(Curiae)* ve meclis üyeleri *(Curiaeles)* hem kentin ihtiyaçlarını gidermek hem de Roma'ya bağlılıklarını göstermek için kentteki kamusal harcamaları karşılamaktadırlar (Çakmak, 2011). Kent meclislerinin, meclis üyesi sayısı, kentin büyüklüğüne referans olmaktadır (Jones, 1986). Kent için yaptıkları harcamalar ve yardımlar karşılığında, bölgede yaşayanlar, bu zengin kişileri hayırsever ilan ederek, onlar için yazıt ve heykel gibi onurlandırmalar yaptırmaktadır ya da meclis veya kişinin kendisi kendi onurlandırmasını diktirmektedir (Şahin, 1984). Kendine ait toprağı bulunan, bu zengin meclis üyeleri,

arazilerini imparatorluğun kentsel politikaları çerçevesinde düzenleyerek, imparatorluk tarafından, Roma vatandaşı unvanını elde etmektedirler (Corbier, 2000; Arca 2002; Kaplan, 2009). Bireysel ölçekte elde edilen unvanlarla birlikte, imparatorluğa bağlılığını çeşitli şekillerde gösteren ve bayındırlık faaliyetleri yapan şehirlere, *neokoros* (Tapınak bekçiliği), *metropolis* gibi kentsel boyutta unvanlar verildiği bilinmektedir (Çakmak, 2011).

Kentler, özellikle 4. yüzyıldan sonra, imparatorluğun genel kurgusu içinde eski konumlarını ve önemlerini kaybetmeye başlamışlardır. 4. yüzyılda, kent meclislerinin zamanla merkezi yönetim mekanizmasının bir parçası haline dönüşmesiyle birlikte, kentlerini temsil etme yeteneğini de kaybettiği görülmektedir. Merkezi yönetim sisteminin kentler üzerindeki etkinliği, yerel yönetimlerin sorumluluklarının devletin tayin ettiği eyalet yöneticilerinin eline geçmesiyle, güçlenerek ilerlediği bir süreç başlamaktadır. Kentin kamusal yaşamı ve işleyişi devlet tarafından atanan valiler tarafından yönlendirilmektedir. Bu dönemde imparatorluk, kentin kendi fonlarını kullanarak inşaat projelerini finanse etmekten sorumlu, kentin işleyişinde söz sahibi olan '*pater tes poleos'* (kent babası -o kentte doğmuş ve yerel olarak seçilmiş olmak koşuluyla-) olarak adlandırılmış yeni bir görevli atamıştır (Roueché, 1979). Aynı zamanda, '*honoratii*'leri (devlet işlerini yöneten kimseler) de yönetime dahil etmiştir. Bütün bunlar, Geç Antik Dönem kentlerinde yeni bir yönetici sınıfın ortaya çıktığını göstermektedir. Bu döneme ait onurlandırma yazıtlarının çoğunun artık soylu meclis üyeleri yerine imparatorluk yetkililerini onurlandırmak üzere dikilmiş olması, merkezi otoritenin kent değerleri karşısındaki yükselişini kanıtlar niteliktedir (Mitchell, 2016). Adlarına dikilen son onurlandırma yazıtının 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Boule ve Demos, zamanla eski önemini ve kentlerini temsil etme görevlerini kaybetmişlerdir. Bu işlevi, piskoposların üstlenmeye başladığı süreçte, artık kiliseye hizmet kentlilik bilincinden ve kente hizmetten daha önemli bir hal almaktadır. Bu yüzyılda, kentlerin Hıristiyanlaşmaya başladığı bilinmektedir (Liebeschuetz, 1999)[9]. Piskoposlar konumlarına seçimle gelmekte ve sivil kent sakinleri ile doğrudan ilişki kurmaktadırlar. Bu durum onları, kentin doğal lideri statüsüne çıkarmakla birlikte (Jones, 1964), yönetimde etkin bir role sahip olduklarını göstermektedir. 5. yüzyılda, zengin soyluların, hayırseverlikte, övündükleri unvanın sivil yöneticilik değil, imparatorluk rütbeleri ve makamları olduğu, bu yerel konumlarını senatoda yer almak amacıyla kullandıkları yazıtlardan elde edilen bilgiler arasındadır (Roueché, 1998). Kentler için, yasa kapsamında,

[9] (Liebeschuetz (1999) tarafından aktarılmaktadır. Orijinal kaynaklar: Claude 1969, Dagron 1971, Ward-Perkins 1984.

piskopos, din adamları, *honoratii*, mülk sahibi kişiler ve *curiales*'i içeren, yeni bir yönetim organı tariflenmiştir (CJ 1.55.8). *Curiales'*in, valilerin seçileceği bu yeni yönetim organındaki söz sahipliği ise daha önceki konumlarından daha düşük bir statüdedir (Roueché, 1998). 6. ve 7. yüzyıllarda yaşanan savaş ve veba felaketleri ve Arap istilaları sonucunda değişen sınırlar, 3. yüzyıl krizinden daha uzunca bir süreçte gerçekleşmiş ve kentlerin yönetimsel ve askeri sistemlerinde köklü değişiklikler yaşanmıştır. 7. yüzyıldan itibaren, kent ve çevresinin yönetsel ilişkisini sonlandıran yeni örgütlenmeler oluşmuştur (Liebeschuetz, 1999).

İmparatorluk coğrafyasında, kentlerin sosyal yapılaşması, hiyerarşik bir statüler bütünü üzerine kurgulanmıştır. Roma toplumundaki, toplumsal ilişkilerin koşullarını belirleyen bu sosyal hiyerarşik düzen, Geç Antik Dönem'de daha belirgin bir hal almıştır (Marcone, 1997). Toplumsal sınıf ayrımındaki değişimin, iktidar yapısındaki değişimin yansımaları arasında saymak mümkündür.

İmparatorluğun mevcut gücünü korumak adına izlediği politikalar doğrultusunda, toplum içinde, geçmişe göre daha farklı yollardan ilerleyen, sosyal bir hareketlikten bahsetmek mümkündür (Marcone,1997). Kentin üst sınıfında yer alan, zengin yerel seçkinler, kenti sadece ekonomik bir merkez olarak değil aynı zamanda politik, kültürel ve sosyal yaşamın merkezi olarak görmektedirler (Jones, 1971). Varlıklı ailelerin, kentin kamusal alanlarının ve yapılarının inşasını, birbirleriyle rekabet içinde gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Gelirlerini, topraktan, yerel vergilerden, harç ve borç para verme işinden elde etmekteydiler. 3. yüzyıl kriziyle birlikte ve devlete karşı sorumluluklarının artmasıyla birlikte ekonomik olarak güçlükler yaşamış olsalar da, 4. yüzyıl ve 6. yüzyıl arasındaki dönemde çıkarılan yeni yasalar ve merkezi yönetimin eyalet yönetimi üzerindeki müdahaleleri kapsamında yeni iş imkanlarının doğduğu bilinmektedir. Kenti temsil yetkisinin piskoposlara geçmesiyle birlikte, zengin yerel seçkinlerin statülerini ve varlıklarını harcama şekilleri de değişmiştir. Kent sakinlerine ve kamusal yapılara yönelik harcanan paralar, özel hayat tarzına ve statülerini koruyacak kendi çıkarları doğrultusundaki kanallara yönelmiştir (Brown, 2000). Bu durum, 5. yüzyılda, kentlerde kamu yapılarının inşası yerine gösterişli konut sayılarındaki artışın arkasındaki sebebi destekler niteliktedir.

Hıristiyanlığın ve Konstantinapolis'in inşasının odağa yerleşmesiyle, 6. yüzyılda, varlıklı hayırseverler zenginliklerini ve statülerini hastane, yaşlı bakımevi, yetimhane, manastır ve kilise yaptırarak gösterme yoluna gitmişlerdir. Kent meclislerinin giderek öneminin kaybolduğu, hatta bazı kentlerdeki yazılı kaynaklarda adının geçmemeye başladığı

bir süreç olsa da, din adamlarının kentteki yeri ve seçilmeleri konusunda hala zengin ileri gelenlerin etkili olduğu bilinmektedir (Whittow, 1990). Toprak sahibi seçkinlerin, bağışta bulundukları yapı kimliği değişse de, (bağış)eylemlerindeki süreklilik değişen şartlara uyum sağlamalarını kolaylaştırmış görünmektedir.

Daha karmaşık bir yönetim sistemi, küçük eyaletler ve bürokratik bir vergi sistemiyle sorumlulukları ağırlaşan varlıklı yönetici grupların -*decurio*-, toplumdaki rolleri zayıflamaktadır. Bu kişiler giderek geleneksel biçimde harcama yapmayı bırakmaktadır.

Kent yaşantısının gereklilikleri, zengin ve yoksul arasındaki ekonomik farkın giderek artması, toplumsal ve siyasal rekabetin artması da Geç Antik Dönem kentinin sosyal yapısındaki dönüşümün temelindeki diğer önemli etkenler arasında yer almaktadır.

Hellenistik ve Roma kültürlerinin bir birleşimi olarak Geç Antik Dönem kültürünün temelinde, Yunan geleneklerinden kopmamış, Roma devlet işleyişine dayanan, geniş ve gelişmiş bir bürokrasiye, nitelikli ve işleyen bir hukuk sistemine, güçlü bir savaş tekniğine ve ilerlemiş bir ekonomik düzene sahip bir toplum yer almaktadır. Fakat böyle bir temel üzerine kurulmuş devletin ekonomik gücü ve halkının kendine bağlılığı, geniş halk topluluklarının yoksulluğu, hukuksal düzendeki eksiklikler sebebiyle sarsılmaya başlamıştır. Halk ayaklanmaları, huzursuzluklar ve iç savaşların görülmeye başlandığı, 4. yüzyıl ve 7. yüzyıl başlarını içeren bu dönemi, imparatorluğun geçiş evresi olarak nitelendirmek mümkündür (Aktüre, 2018). Geç Antik Dönem'de, değişimin merkezinde din görünüyor olsa da, sadece, dinsel anlamda değil aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kültürel bir dönüşümün de gerçekleştiği görülmektedir.

Bu dönemde, artan kilise inşaatlarının yanı sıra, kent suru, suyolları, çeşmeler ve hamam yapıları da inşa edilmiştir (Mitchell,2016). Pagan gymnasium kültüründen farklılaşmış bir biçimde devam eden hamam kültürüne, tiyatro ve stadyumlarda, sadece imparatorluk başkentinde (Constantinapolis) değil, Aphrodisias gibi eyalet merkezlerinde de gerçekleşen at yarışı ve pandomim gösterileriyle eğlence kültürüne devam edildiği bilinmektedir (Roueché, 1993).

5.yüzyıl ve sonrasında, kentlerde birliklerini ve kimliklerini oluşturmakta önemli rol oynayan imgeler tamamen yok olmamakla beraber, bağlamları değişmektedir. Meclisler önemini yitirmekte, tiyatro gösterileri ve atletizm faaliyetleri dönemin değişen ahlaki görüşleri doğrultusunda saygınlığını kaybetmektedir (Cameron,1973). Kent halkının sivil gösterilerinin sıklığı da benzer şekilde giderek azalmaktadır. 2. yüzyıldaki yoğunlukta olmamakla beraber, imparatorluk seviyesinde örgütlenmiş Maviler ve Yeşiller olarak

adlandırılan iki parti tarafından düzenlenen eğlence gösterilerinin varlığından bahsetmek mümkündür (Liebeschuetz, 1999).

Pagan kültünden, tek tanrıcılığa doğru değişen inancın doğrultusunda, 4. ve 5. yüzyıllarda, kamusal kültürel faaliyetlerin de çoğunda çok yönlü bir dönüşümün yaşandığı fakat toplumsal yaşamın devam ettiğini söylemek mümkündür (Mitchell, 2016).

İmparatorluğun, 3. yüzyıl krizinden önce, kent yönetiminde görev alan, meclis üyelerinin memuriyetlerinin yanı sıra sahip oldukları toprak zenginliği sayesinde, kente katkıda bulunmakta, bağlılığını göstererek imparatorluğa daha yaklaşmakta aynı zamanda, kırsal alandaki ekonomik himayesini kurmaktadır (Çakmak, 2011). Zengin meclis üyeleri, kentin kamusal harcamalarını karşılayarak kentin ekonomik kurgusunda önemli bir role sahip olmaktadırlar. Yukarıda da bahsedildiği gibi, bayındırlık faaliyetleri ve imparatorluğa bağlılıkları sonucunda, imparatorluk tarafından, hem zengin seçkin kişilere hem de kentlere verilen unvanların, o kente ayrıcalık sağlamasına ek olarak, imparatorluk kültüne dair kutlamaların o kentte yapılmasını sağlayarak, kentin ekonomisine katkıda bulunduğunu da söylemek mümkündür (Çakmak, 2011). 3. yüzyıla gelindiğinde, yönetim politikalarındaki sorunlar, imparatorluğun artan vergileri, coğrafi istilalar gibi olumsuzluklar doğrultusunda, enflasyon oranı yükselen bir ekonomik yapı ortaya çıkmaktadır ve bu durum, zengin meclis üyelerinin sorumluluklarını yerine getiremeyecek ölçüde zenginliklerinin azalmasına sebep olmaktadır (Haldon, 2007). Zengin sınıfın, statülerini ve varlıklarını da korumak adına, 4. yüzyılda çıkan kanunlar[10] kapsamında, meclis üyeliği yükümlülüklerinden, senatör ya da din adamı olma yoluyla, bıraktıkları bilinmektedir (Gregory, 2008; Çakmak, 2011). Ruhban sınıfına dahil olan yerel seçkinlerin ve kırsal alanda arazi sahibi kişilerin vergi muafiyetiyle ve kilise inşa etme aracılığıyla varlıklarını güvence altına aldıkları ve zeytinyağı ve şarap üretiminden ekonomik olarak yükselişe geçtikleri düşünülmektedir (Çakmak, 2011). Cilicia ve Isauria bölgelerinde Geç Antik Dönem'de artan tarım faaliyetleri ve inşa edilen kilise sayısı meclis üyelerindeki bu dönüşümü destekler niteliktedir (Aydınoğlu, 2009). Böylece, varlıklı seçkinlerin harcamalarını ve bağışlarını kiliseye ve kendi kişisel hizmetlerine yönelik yaptıkları görülmektedir. Geç Antik Dönem'de, kiliselerin, imparatorluğa gücünü gösterebilmek amacıyla fakirlere yardım faaliyetleri artmakta, kiliseler kırsal bölgede toprak

[10] Bu kanunlar *Codex Theodosianus* ve *Codex Iustinianus'* ta yer almaktadır. Bu kanunlar kapsamında, kiliselerin, din adamlarının ve ailelerinin 4.yüzyıl başlarında vergiden muaf oldukları bilinmektedir (Bkz. CTh. 11.1.1; 13.1.1; 12.1.49; 16.2.8; 16.2.10; 16.2.14; 16.5.1; 16.2.15).

sahibi olmaya başlamaktadır. Bu da kiliseler için ekonomik gücün yanında, sosyal ve siyasi gücü de beraberinde getirmektedir (Çakmak, 2011).

Tarımsal üretimin yapıldığı, ekilebilir alanların çoğunu ise, zengin soylular ve din adamlarının sahip olduğu topraklar oluşturmaktadır (Morrisson, 2014). Bölgenin iklim koşulları doğrultusunda, üretilen tarımsal ürünler ve onlardan elde edilen zeytinyağı, şarap, sirke gibi ürünlerin ticareti; liman kentlerinde balıkçılık ve deniz ticareti; maden ve metal işçiliği, seramik ve cam üretimi, heykelcilik ve tekstil (Morrisson, 2014) Geç Antik Dönem'de, kentlerin ekonomisine dahil olan faaliyetler arasında yer almaktadır.

Bunlar doğrultusunda, Geç Antik Dönem'de serbest üretimin, çalışmanın ve ticaretin kent ekonomisindeki varlığının yanında, zenginliğin soyluluk ve din adamlığı gibi sosyal statü üzerinden kurgulandığı sonucuna varmak mümkündür. Bu dönemde, ekonomik ve yönetsel gücün pagan zengin seçkinlerden, Hıristiyan din görevlilerine ve Hıristiyan hayırseverlere geçtiği görülmektedir (Yıldırım, 2021). Bu durumda, ekonomik dengenin ne tarafa doğru değiştiği, kentin hangi tarafa doğru dönüşeceğine de referans olmaktadır.

Kent meclislerinin zayıflamasıyla, piskoposların yönetimdeki sözlerinin arttığından yukarıda bahsedilmiştir. Bununla birlikte, giderek artan bir şekilde yeni dini görevleri üstlendikleri, adalet sağlamada, pazarda denetim işlerinde ya da yapıların onarımı gibi faaliyetlerde görev aldıkları bilinmektedir (Mango, 1980). Kentlerin Hıristiyanlaşmaya başladığının görüldüğü 4. yüzyılda, piskoposlar, özellikle kent için olağanüstü hallerde sivil kent sakinleri tarafından, kentin doğal liderleri konumunda görülmesi, piskoposların kent için öneminin arttığını gösterir niteliktedir (Jones, 1964).

5. yüzyıldan sonra yapı yazıtlarının çoğunlukla, din adamları tarafından inşa edilen ya da onarılan kiliselere ilişkin olduğu bilinmektedir. Kilise ve devlet ilişkilerinin yoğun olduğu bir dönem olan, Justinianus Dönemi'nde (527-565), Hıristiyanlık dini devlet üzerinde birleştirici güç; Hıristiyanlık da devletten maddi kaynak elde etmiştir. Devletten aldığı desteğe ek olarak kilise, toprak ve ticari mülkiyet sahibi olmaya başlamış ve zenginleşmiştir (Mango, 1980). Kilise inşası, övülmeye değer bir faaliyet halini almakta, din adamları için yeni işlev alanları oluşturmakta ve bağış yapanlar için onur verici bir eylem olmaktadır. Bununla birlikte, ihtiyaç sahibi insanların barınma, yiyecek ve diğer gereksinimlerini karşılayarak, etkin bir biçimde toplumsal bir işlev görmektedir (Mango,1980). Toplum ahlakının korunması kendine edindiği diğer bir görev olarak gören kilise, tiyatro, hayvan dövüşleri ve benzeri gösterileri, Hıristiyan ahlak anlayışının dışında görmekte ve Ioannes

Chrysostomos gibi din adamları tarafından, bu mekanlara gitmek hoş karşılanmamaktadır (Saradi, 2006).

Öğretilerinin yayıldığı, ilerleyen zamanlarda devletin resmi dini olan Hıristiyanlıkla birlikte, Geç Antik Dönem' de kent yaşamında, pagan kültünün de hala devam ediyor olduğu bilinmektedir. Klasik kentin, Geç Antik Dönem boyunca dönüşümünün temel olarak 7. yüzyılda tamamlandığı zaten kabul edilmiş bir gerçektir (Saradi-Mendeleovici, 1988). Fakat, bu sürecin hızı, değişim aşamaları ve çeşitleri yere göre değişebilirken, aynı bölgede yer alan şehirler arasında bile farklılık göstermekteydi (Haldon, 2005). Bunlarla birlikte, Geç Antik Dönem süresince, kentsel yerleşimlerde görülen değişim ve dönüşümlerin bazı genellemeler barındırdığını da söylemek mümkündür.

2.2.3. Geç Antik Dönem'de Kent Kurgusu

Yukarıda kentin dinamiklerinin ele alındığı kısımda da belirtildiği üzere, idari anlamda değişimler, antik kentin fiziksel kimliğinin değişmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Devlet memurlarının, kent gelirlerinin kontrolünde etkin bir yere sahip olmaları, kamusal binaların inşası ve onarımı gibi sivil konularda karar verici konumda bulunmaları kentin antik görüntüsünün değişmesinde etkili olmaktadır. Varlıklı seçkin sınıfın, maddi ve manevi kaynaklarını harcama yönünü kentten, imparatorluk yönetimi odağına kaydırmaları yurttaşlık ruhunun azaldığını göstermektedir. Piskoposları ve yerel toplulukların güçlü üyelerini içeren yeni sivil yönetim sistemi, daha önceki kent meclislerinin oluşturduğu sistemden, sivil yaşam unsurlarını ele alış biçimi açısından farklı bir işleyişe sahip olması, yerel yönetimdeki, dönüşüm sürecinin yansımaları arasında yer almaktadır. Kültürel açıdan değişen toplum yapısı ve Hıristiyanlığın ilerlemesi, kent seçkinlerinin kendi yapısını değiştirmekle beraber, önceliklerini ve değerlerini biçimlendirmektedir. Aristokrat sınıfın ilgisi artık, imparatorluk hizmetine ve kiliseye doğru kaymaktadır. Geç Antik Dönem yaşantısındaki bu değişim ve dönüşümler, mimarideki mekânsal ve fiziksel algının da zamanla değişmesi ve dönüşmesi ile sonuçlanmaktadır.

Klasik kentin gelişimi en üst seviyeye, bölgeler arası farklılık göstermekle birlikte, genellikle üçüncü yüzyılın ilk iki on yılında ulaştığı bilinmektedir (Öğüş, 2019). 3.yüzyılın başlarından 7. yüzyılın başlarına gelinciye kadar Anadolu'daki kentlerin Roma Dönemi kentlerinin devamı niteliği taşıdığı bilinmekle beraber, kentsel dokudaki farklılaşmalardan bahsetmek mümkündür. Geç Antik Dönem kentlerinde, kentin topografyasına uygun

düzende, çoğunlukla dik açıyla kesişen ve kent kapılarında son bulan iki ana cadde bulunmaktadır (Mango,2016). Bu dönemde, kent formunda önemli yeri olan anıtsal caddelerin, çoğu kentte, sütunları arasına kurulan geçici dükkanlar sebebiyle daraldığı[11] görülmektedir. Bu durum, kentlerde mekânsal anlamda değişimlerin başladığını göstermektedir. Ana yolların kesişiminde ve çevresinde, tapınak ya da kutsal bir mekan, hamam, meclis binası, sivil bazilika, tiyatro gibi kamusal binaların konumlandığı bir forum yer almaktadır. Kamusal kapalı ve açık alanların, heykellerle süslendiği ve bu alanlara çeşmelerin yerleştirildiği bilinmektedir (Mango,2016). Geç Antik kent, mevcut yapı örgütlenmesiyle ve bu kurguya yeni katılan kiliselerle birlikte sosyal yaşamına devam etmektedir (Saradi,2012). Bununla birlikte, kentlerdeki, sivil yönetim ve kamusal eğlence alışkanlıklarındaki değiştiğini gösteren yapıların ortaya çıkması ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bazı kamusal alanların ve yapıların işlev dışı kalması, Geç Antik Dönem 'de kentlerin güncel yaşamında meydana gelen değişimlerin birer göstergesi niteliği taşımaktadır (Aktüre, 2018). Bouleuterion (meclis binası), gymnasium gibi kamu yapılarının işlevlerini kaybetmeleri, bunun yanında kamuya açık bazı hamamların açık kalması, kilisenin onayı doğrultusunda olmak üzere tiyatroların kullanılması ve ayakta kalması, ticaretin agoradan sütunlu caddeye ve işlevini kaybetmiş bazı kamusal yapılara kayması bu değişimin, kentlerde mekânsal anlamda izleri arasında yer almaktadır.

Anadolu'da bu dönemde, çok tanrılı dinlerden Hıristiyanlığa geçişle birlikte yaşanan dönüşümler, kentin antik peyzajındaki farklılaşmada etkin bir yere sahiptir. Kiliselerin inşası ya da mevcut yapıların kiliselere dönüştürülmesi (Saradi, 2006), kent dokusundaki yeni şekillenişin önemli sebeplerindendir. Tapınakların kiliseye dönüştürülmesi, kutsal alanların kapatılması ve kurban kesmek gibi pagan ritüellerin yasaklanmasından sonra, tapınakların düzenli bir şekilde ve kısa bir sürede yıkılarak yok edilmediği, bunun kentin kendi gelişim süreci kapsamında, uzun bir zaman içerisinde, kademeli olarak gerçekleştiği bilinmektedir (Ceylan ve Karabacak, 2021; Öğüş, 2019). Bununla birlikte, sayıları ve kapasitelerinin şehir nüfusunu belirlemede kullanılması, 5. ve 6. yüzyıllarda kilise inşasındaki yoğunluğu göstermektedir. (Ceylan ve Karabacak, 2021). Kilisenin çevresinde, piskopos tarafından kullanılan konut ve kilise yönetimine dair mekanların bulunduğu bir kompleksten bahsetmek mümkündür (Mango,2016).

[11] Bu durumun geçerli olmadığı, tam aksine Geç Antik Dönem'de, törensel faaliyetler ve günlük yaşamın getirileriyle sütunlu caddenin genişletildiği Efes Antik Kenti; ya da bakım ve onarımının yapıldığı Perge, Side antik kentleri gibi örnekler mevcuttur (Yıldırım, 2021).

Konstantinopolis dışında, hızlı gelişen Anadolu'nun diğer farklı büyüklükteki kentlerinin, 3. yüzyıl ortalarındaki krizle birlikte surla çevrilmesi, Geç Antik Dönem kent dokusunu etkileyen diğer bir eylemdir. 3. ve 6. yüzyıllar arasında, imparatorluk kentlerinin çoğunluğunda farklı tasarım ve yapı tekniğine sahip surlar inşa edilmiştir (Intagliata, Courault vd. , 2020). Ölçekleri, kullanılan malzemenin maliyeti, harcanan iş gücü açısında bakıldığında, dönemin büyük inşa faaliyetleri olarak değerlendirilebilmektedir. Surlar, sadece istilalara karşı, savunma amacıyla değil, aynı zamanda kent kimliğini ve askeri gücünü bir temsil eden, hayırseverlik ve yurttaşlık gururunu ve kent prestijini vurgulayan bir araç olarak da işlev görmektedir (Dalyancı-Berns, 2020a; 2020b).

Geç Antik Dönem kentlerindeki diğer bir mekânsal farklılaşma ticaret işlevinin gerçekleştirildiği alanlarda görülmektedir. Siyasi ve sosyal işlevlerinin yanında aynı zamanda ticaretin de yapıldığı agoraların, -üstlendikleri ticari işlevin sütunlu caddeler üzerindeki dükkanlara kaydığı örneklerin varlığıyla beraber (Ceylan, 2000)- 4. ve 5. yüzyıllarda, hala ticari merkez olarak kullanıldığı bilinmektedir (Lavan, 2006). Ephesos, Side, Aphrodisias, Sagalassos, Arykanda, İasos antik kentleri, agoralarında, ölçeği ve bağlamlarından yola çıkılarak dükkan olarak nitelenen küçük mekan sıralarını barındırmaktadır (Lavan,2006) (Şekil 8, Şekil 9 ve Şekil 10). Agoralara benzer biçimde, işlevini yitirmiş bazı kamusal binalar da, hücresel mekanlara bölünerek ticaret amaçlı kullanılmaktadır (Putzeys and Lavan, 2007) (Şekil 11). 4.ve 5. yüzyıllarda agoraların, Ephesos, Side, Aphrodisias gibi eyalet başkentlerinde, sosyal ve ticari merkez olarak kullanım görmek üzere, bakım ve onarım geçirdiği bilinmektedir. (Lavan, 2003).

İmparatorluk dönemindeki kent yaşamında önemli bir yeri olan hamamlar, sadece temizlenme işlevi görmemekte, dönem insanının sosyalleşme, ticari, siyasi ve felsefi konularda sohbet etme, spor yapma amacıyla da kullanılmaktadır (Yegül, 2006). Kilisenin, hamamları maneviyat açısından uygun görmeyen bakış açısı, Geç Antik Dönem'de hamamların kullanımına dair yoğunluğu azaltmaktadır (Saradi- Mendelovici, 1988). 6. yüzyılda hamamların kullanıldığına dair kanıtlar bulunsa da, kullanım şekli farklılaşmakta ve günlük yaşamın bir rutini olmaktan çıkmaktadır (Kazhdan, 1991).

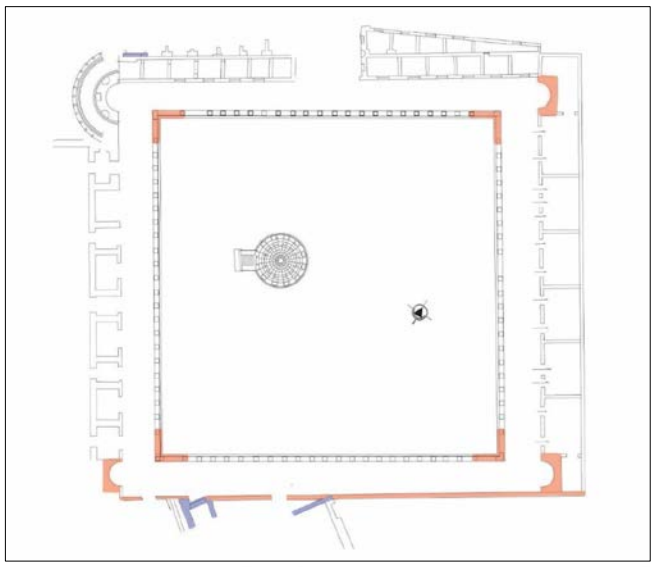

Şekil 8. Side Antik Kenti agorası ve dükkanlar (Öztekin, 2017)

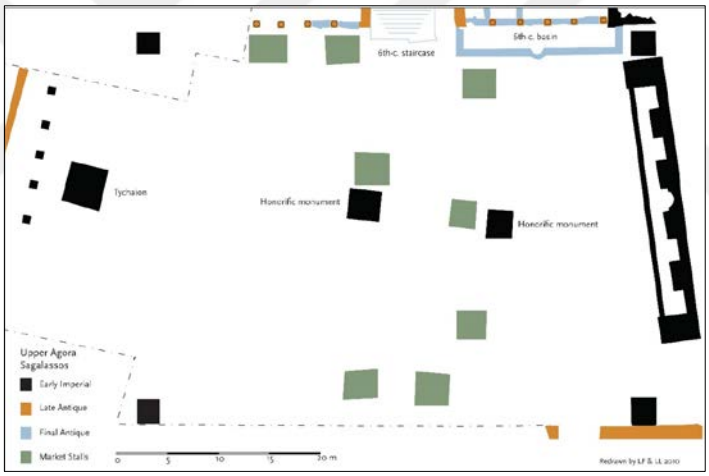

Şekil 9. Sagalassos Antik Kenti agorası ve ticaret mekanları (Lavan, 2012)

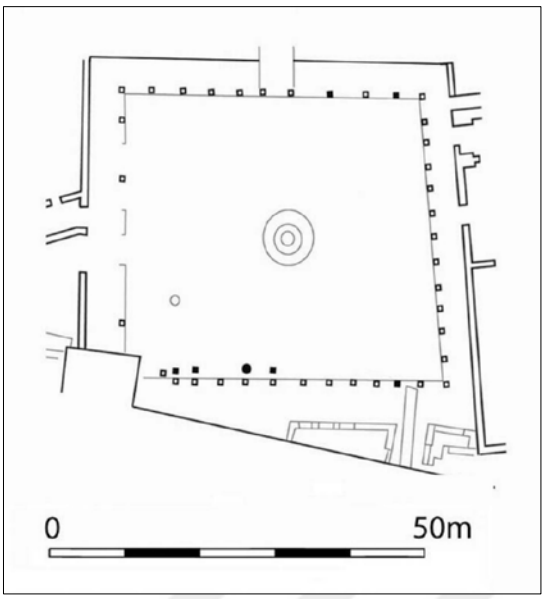

Şekil 10. Aphrodisias Antik Kenti Tetrastoon (Lavan, 2006)

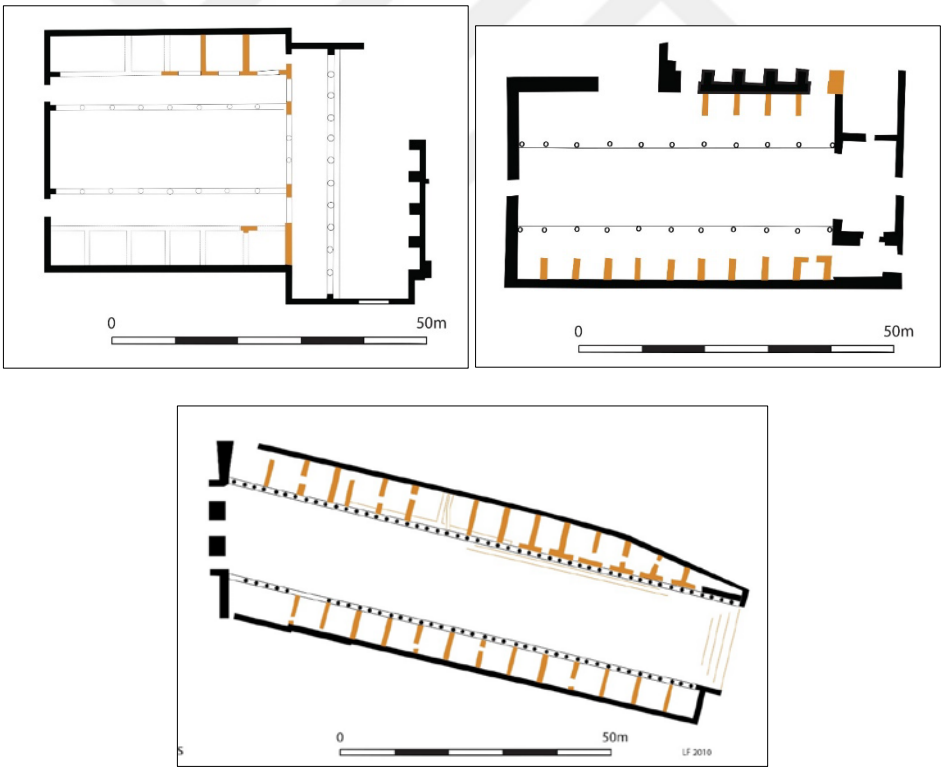

Şekil 11. Side Hamamı (sol üst), Aphrodisias Tiyatro Hamamı (sağ üst), Aphrodisias Sebasteion (alt orta) ticaret amaçlı kullanımları (Lavan, 2012)

Metin içerisinde sıkça bahsedildiği üzere, Geç Antik Dönem yaşantısındaki bu değişim ve dönüşümler, mimarideki mekânsal ve fiziksel algının da zamanla değişmesi ve dönüşmesi ile sonuçlanmaktadır. Özellikle kamusal kullanıma hizmet eden yapılara, toplum

tarafından atfedilen değer, yapının anlamındaki değişimle paralellik göstermektedir. Kentin ve pagan kültürünün önemli mekanlarından olan tiyatro yapıları da kuşkusuz mevcut değişim sürecine dahil olmaktadır. Tiyatroların kullanımının son bulduğu tarihler, kentlerin kendi dinamikleri doğrultusunda, değişkenlik göstermektedir. 6. yüzyılda, tiyatroların politik toplantılar için kullanılmasının yanında, mekan olarak dahil olduğu pagan kökenli festivallerin düzenlenmeye devam etmesi, tiyatro binalarının kısmen de olsa hala kullanıldığını gösterir niteliktedir (Saradi, 2006). Kent dinamiklerindeki değişim sonucunda, 6. yüzyıl süresince birçok kamusal yapıya ilginin azalmasına rağmen, büyük kentlerde tiyatro binalarının hala kullanımda olduğuna dair veriler mevcuttur (Whittow, 1990). Hatta bazı metropollerde, 7. yüzyıl sonuna kadar tiyatro oyunlarının devam ettiği bilinmektedir (Mango, 1981). Laodikeia'da bulunan her iki tiyatro yapısında da Hıristiyanlığa ilişkin yazıtların ve işaretlerin bulunduğu bilgisi elde edilmiştir (Şimşek ve Sezgin, 2011). Side ve Aphrodisias tiyatrolarındaki ek mekanlar ve bezemelerin varlığı, tiyatro binalarının bu kentlerde 7. yüzyıla kadar kullanıldığını kanıtlamaktadır (Alanyalı, 2015; Öztekin, 2017; Roueché, 1991; Cormack,1990).

Bu bölümde bahsedildiği üzere, kentin mimari dinamiğini de kapsayan kent kurgusunun, -doğal olarak bağlantılı olduğu – siyasi, ekonomik, dini, sosyal ve kültürel dinamikleri gibi, bir değişim ve dönüşüm süreci içinde olduğunu belirtmek mümkündür.

2.3. Tiyatro Binalarının Kent Yaşantısındaki Yeri

Bu başlık altında temel olarak, tiyatro binalarının kent yaşantısındaki yeri üzerinde durulmaktadır. Alt başlıklar altında, ilk olarak antik dönemde tiyatronun ortaya çıkışında eylemin ve mekanın oluşum süreçlerinde birbirleri üzerindeki etkileri Antik Yunan çerçevesinde ele alınmıştır. Sonraki alt başlıkta ise, tiyatronun imparatorluk döneminde kent bağlamındaki yeri incelenmiştir.

Mekan, toplumsal üstyapıların hem önkoşulu hem de sonucu olarak ortaya çıkan yine toplumsal bir üründür (Lefevbre, 1991). Her toplumun kendi dinamikleri vardır ve her toplum bu dinamiklere göre mekanlar üretmektedir. Mekan üretimiyle birlikte aynı zamanda, toplum kendini de dönüştürmektedir. Dolayısıyla buradan, mekanın hem etkileyen, hem de etkilenen konumunda olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bu yaklaşım, Geç Antik Dönem'de Anadolu'daki tiyatro anlayışını ve kentsel bağlamda dönüşümünü anlamada önemli bir yer tutmaktadır.

Rossi tarafından anıtlar, doğası gereği sembolik bir işlevi barındıran ve bu nedenle de sadece kullanımla ilgili olan geleneksel bir işleve sahip bir yerin aksine zamanla ilgili fonksiyonu üstlenen bir kentin birincil unsurları olarak tanımlanmaktadır (Rossi, 1986). Bu nedenle anıtlar, zaman içinde çok sayıda işlev içeren kalıcılık ve kentin birincil unsurları olma anlamında, kentin büyümesiyle diyalektik bir ilişki içerisindedir. Kentin gelişim evrelerinde, farklı işlevler yüklenmekle beraber, sembolik değerlerinin getirdiği kentin öncül elemanları olma özelliği de taşımaktadırlar. Bu iki hal, onları dinamik bir varlık süreci içine sokmaktadır.

MacDonald (1986), bir antik kenti, 'armatür' olarak adlandırdığı, kamusal mekanlara erişimi sağlayan cadde(ler), meydan (lar), kamusal yapılar ve kavşakları vurgulayan açık alanlardan oluşan bir mekanlar bütünü olarak ifade etmektedir. İnsanlar ve yapılı çevre arasındaki fiziksel, görsel, sosyal ve sembolik iletişimin kurulmasını sağlayan bağlantı ağları olarak, agora, bazilika, tiyatro, hamamlar, bouleuterion, stadyum ve sütunlu caddeler, Anadolu'daki Roma Dönemi kentlerinin kentsel iskeletini oluşturan anıtsal yapılardır (Parrish, 2001).

Klasik bir kentte, kent planlamasının, mimarlığın, festivallerin ve diğer kamu gösterilerinin, salt estetik kaygı doğrultusunda üretilen eylemler olmadığı bilinmektedir. Hepsi, sosyal mekanizmanın onaylanmasında temsil rolünü üstlenen tören düzenlemelerinin, temelini oluşturmaktadır. Bu düzenlemeler, toplumun en temel birliği aileden başlayarak imparatorluğa kadar her aşamadan katılımcı tarafından gerçekleştirilmektedir. Bir ayinin, davranışları şekillendiren ve bunların yayılmasına katkıda bulunan etkisinde olduğu gibi, kentin bu kendi ayini, kent merkezindeki farklı grupları, kent çevresinde yaşayanları ve imparatorluğun diğer kentlerini yüksek yöneticileriyle birleştirmeye yardımcı olmaktadır (Liebeschuetz, 1999)[12]. Bu doğrultuda, kent bütününün (armatürünün), önemli bir parçası olan tiyatro, Yunan klasik döneminden bu yana, sadece eğlence mekanı olarak değil, aynı zamanda siyasi, kültürel ve dini yönleri barındıran sivil ritüellerin ve etkileşimlerin gerçekleştiği bir yer olarak da kullanılmaktadır (Pont, 2014). Erken Roma İmparatorluğu'ndan 3.yüzyıla gelinceye kadar halk meclisleri (*demos*) tiyatroda buluşmayı sürdürmüş (Fernoux, 2011), yurttaşların siyasi ve adli uygulamalarda, dini ve kültürel faaliyetlerde bulunmasını kapsayan sivil katılım eylemi gerçekleşmektedir (Pont, 2014). Tiyatro aynı zamanda, kent temsilcilerinin, yönetimde görevli olanların ve zaman zaman

[12] Clavel-leveque 1984;Price 1984;Wörlle 1985 özgün kaynaklardır, aktaran Liebeschuetz, 1999)

imparatorun ağırlandığı ve toplumun sivil olarak düzenli aralıklarda fikirlerini sunabildiği bir mekan olarak da kente hizmet etmektedir (Pont, 2009). 3.yüzyılın ikinci yarısından sonra, tiyatrolarda müsabaka içerikli gösterilerin yoğunlaştığı, 3.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen küçük metal buluntular üzerindeki betimlemeler tarafından kanıtlanmaktadır (Pont, 2011). 3.yüzyıl sonlarında, sahnelenen pandomim gösterilerinin Hıristiyan ritüellerini konu edinmekle beraber, Efes tiyatrosundaki grafitiler ışığında bir İncil öyküsünün de temsil edilmiş olma ihtimalini sunmaktadır (Roueché, 2009). 4.yüzyıl başlarında, yerel yönetimin önemini kaybetmeye, merkezi yönetimin güçlenmeye başlamasıyla, tiyatroda yapılan meclis toplantıları, üst satırlarda bahsedilen toplum yaşantısının ritüellerini içeren 'sivil katılım' eylemlerinden ziyade merkezi otorite kaynaklı işlerin görüşüldüğü toplantılara dönüşmektedir (Pont, 2011). Geç Antik Dönem'in kilise babalarından (İstanbul Patriği) Ioannes Khrisostomos ve diğer din adamları tarafından tiyatroya gitmenin kötü karşılandığı ve hatta yasaklandığı 4. yüzyıl sonu ve 5. yüzyıllarda, tiyatro kullanımının yoğunluğu azalsa da kullanım gördüğü bilinmektedir (Yıldırım, 2013; Saradi, 2006). Hatta Retzleff (2003), bu dönem boyunca tiyatro yapılarının kent yaşantısındaki öneminin devam ettiğini ileri sürmektedir. Iustinuanus'un tarih yazıscısı, Procopius'un tiyatroların da dahil olduğu, agora, kilise ve hipodrom gibi kamusal yapıları kent süsleri olarak ifade etmesi, tiyatroların siyasi toplantılara ek olarak pagan kökenli festivallere de mekan olması, 6. yüzyılda da kullanımının ve kent için öneminin devam ettiğini kanıtlar niteliktedir (Yıldırım, 2021; Saradi, 1995; Procopius III. iv. i8-v. 4). Geç Antik Dönem'deki kullanım sürekliliklerinin yanında, imparatorluğun bütünü göz önüne alındığında, tiyatroların, birçok kentte, Geç Antik Dönem sonunda, kullanım dışı kaldığı da bilinmektedir (Liebeschuetz, 2007). 6. yüzyıla (Justinianus Dönemi) kadar, her yıl her iki başkente (Roma ve Konstantinapolis) atanan konsüller, büyük bir çoğunluğunun imparatorluğun sağladığı parayı, belediye hizmetlerine, yoksullar için yemek dağıtımına ve tiyatro ve diğer kamu mekanlarının bakım, onarım ve işletme işlerine harcamaktaydılar. Devletin yaşadığı, ekonomik zorluklar sebebiyle alınan önlemler kapsamında, konsüllüklerin kaldırılması, tiyatroların kullanım dışı kalmasındaki ekonomik etkenler arasında yer almaktadır. Aynı doğrultuda, Procopius, tiyatroların Iustinianos tarafından kapatılmasını mali sebeplere bağlamış olsa da (Procopius, 2011), din değişimi, buna bağlı olarak da kültürel yapıdaki farklılaşma, tiyatroların kullanım sürecindeki dönüşümlerde etkili olmaktadır.

Kamusal mekanlardaki değişim süreci, yönetsel ve pagan inancından tek tanrılı din inancına geçişi de barındıran kültürel bir dönüşümü içine almasının yanında, Aktüre (2018)

bu sürecin bir nedenini de, orta sınıf kapsamına aldığı, kamuya açık gösterileri düzenleyenlerin, izleyenlerin ve bu nitelikteki kamu yapılarını inşa edenlerin ve bakımını yapanların ortadan kaybolmasına bağlamaktadır. Kentin sosyal dinamiğindeki zengin hayırseverlerin, emeklerini ve paralarını kent yerine kiliseye harcamaya yönelik değişen bağış eylemleri, düzenlenen festivallerin ve gösterilerin sayısının azalmasında etkin rol almıştır. Kamu gösterilerini düzenleme işinin, meclis üyelerinden devletin atadığı valilere geçmesi, kentlilik bilincindeki dönüşümün bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür. Geç Antik Dönem kentinin, sosyal dinamiğindeki bu değişimler, tiyatro yapılarının kent yaşantısındaki yerinin de değiştiği ortaya çıkmaktadır.

İşlevini yitirdikten sonra, çoğunlukla, bakım ve onarımı konusunda özel bir müdahalenin yapılmamasının yanında, atıl duruma düşmüş olan yapıların bilinçli bir tahribata da uğramadığı görülmektedir (Yıldırım, 2021).

Buradan anlaşıldığı üzere, tiyatro yapılarının Geç Antik Dönem'de, gerek kullanımına devam edilsin gerekse işlevini kaybedip atıl kalsın, kent yaşantısında hala bir öneme sahip olduğu sonucuna varmak mümkündür. Kent belleğinin bir parçası ve Hellen ve Roma kültürünün bir mirası olarak görüldüğü de bu sonuca eklenebilmektedir. Ayrıca yapılara, kentli olma gururunun kaynağı, kamusal bir araç gibi değerler de yüklenmektedir. Bunların yanında, tiyatroların, yeni yapıların inşasında kullanılmak üzere, malzeme kaynağı olarak da görüldüğü bilinmektedir. Tiyatro yapılarının, hem eylem hem de içeriğe yönelik geçirdiği bu değişim ve dönüşüm, Geç Antik Dönem insanının, önceki dönemlere ait somut ve somut olmayan her türlü ürüne yüklediği değerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda, Geç Antik Dönem insanının, kendinden öncekini görme ve yorumlama biçimi, tiyatro yapılarında anlam tabakalarının birikmesi açısından öne çıkmaktadır. Bu sonuç, Aphrodisias Antik tiyatrosunun anlam katmanlaşmasının okunduğu 'anlama' aşamasında, dönem insanının tiyatro yapısı ile etkileşimi ve verdiği değerleri içeren analiz yönteminin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

2.3.1. Dionysos Şenlikleri ve Tiyatro İle İlişkisi

Bu başlık altında öncelikle tiyatronun Antik Yunan dünyasındaki gelişimi aktarılmıştır. Sonrasında Antik Yunan'da Dionysos kültü ve festivalleri ve tiyatro ile ilişkileri üzerinden açıklanmaktadır. Yunan dünyası sonrasında Roma'da Dionysos, Bacchus kültü ve Bacchanalia festivali ele alınmaktadır.

Tiyatrolar, oyunların sergilendiği eğlence amacına hizmet eden bir mekan olma özelliklerinin yanında, Dionysos[13] kültünün kentteki imgelerinden biri olarak, kentin en büyük tapınakları şeklinde de düşünmek mümkündür (Alanyalı, 2011; Yıldırım 2021). Tiyatronun varoluş sürecindeki kuramsal ve maddesel veriler, Hellenlere uzanmaktadır. Tören ve ritüeller kapsamında işlev gören tiyatro yapılarının, dinsel eylemlerle olan bağlantısından ortaya çıktığı bilinmektedir.

Yunanistan'da ritüel dramalarının varlığına dair çok önemli bir kaynak, bu dramalar için bir mekanın, yani kült tiyatrosunun varlığıdır. Doğu'da bu mekanlar geçici veya çok işlevli iken, Yunanistan'da belirli bir binanın gerekli olduğu düşünülmüş ve bu yapı, Yunan kutsal alanlarında çok belirgin bir unsur haline gelmiştir. Bu bağlamda, MÖ 2. binde Minos saraylarındaki yapılar örnek niteliği taşımaktadır (Nielsen, 200) (Şekil 10). Bu yapılarda oturma ve izleme eyleminin gerçekleştirildiği basamaklı yapı, ritüel dramaların icra edilmiş olmasının önerilmesini sağlamaktadır. Bu durumu, daha erken bir dönemde Yakın Doğu ve Mısır ile olası temasın bir sonucu olabileceğini düşünmek mümkündür (Marinaos,1993).

Atina'da özellikle kültsel tiyatro benzeri yapıların varlığı en erken MÖ 6. yüzyılın ortalarından itibaren bilinmektedir. Bu yapılardan bir tanesi, *hieros kyklos* adıyla anılmaktadır ve adından yapının yuvarlak şekilde olduğunu anlamak mümkündür (Kolb, 1981). Burası hem politik hem de dini amaçlarla kullanılmakla birlikte daha sonraları Dionysos Lenaios kutsal alanıyla ilişkili ritüellerde de kullanılmış olmalıdır (Nielsen, 2000). MÖ 5. yüzyılda burada oldukça basit bir yapı inşa edildiği görülmektedir. Bu yapı çok ilkel bir yapıdır; yalnızca bir eğim ve orkestra için bir destek duvarından oluşmaktadır. Daha sonra, prohedria (onur koltukları) eklenmiştir, ancak bir sahneye dair hiçbir iz bulunmamaktadır (Nielsen, 2000). MÖ 4. yüzyıla gelindiğinde buna benzer yapılara taştan koltuklar eklenmektedir. Bu dönemdeki erken örneklerde basamaklar hafif yükselti üzerine yapılmış ve düzdür. Bu dönemde Attika'da bu tarz kültlerin sergileneceği kült tiyatroları sadece Dionysos için değil ayrıca diğer tanrılar için tanrıların tapınaklarına yakın konumlarda inşa edilmişlerdir. MÖ 4. yüzyıldan itibaren günümüzde bilinen tiyatro formunun dairesel şeklini alıp tüm yunan dünyasına yayıldığını söylemek mümkündür (Nielsen, 2000).

[13] Antik çağdaki şarap, bereket ve mutluluk tanrısı olarak bilinmektedir.

Antik yunanda tiyatronun doğuşu tanrı Dionysos ile ilişkilidir. Tanrı Zeus ve Semele'nin birlikteliğinden doğmuştur[14]. Tanrı antik yunan Pantheon'unda erken dönemlerde yer almamasına rağmen sonradan toplumda alt sınıfların ve kırsal kesimde yaşayanların tanrısı haline gelmektedir. Buna rağmen çok eski dönemlerde MÖ 2. Binde Pylos ve Hanya şehirlerinden bulunan tabletlerde tanrının kültüne ilişkin şarapla ilintili yönlerinin de aktarıldığı da bilinmektedir (Kerenyi, 2007). Kendisiyle tanrı olarak Zeus'un birlikte olduğuna inanmayan Kadmos Kızı ölümlü Semele tanrıyı görmek ister. Dionysos'a gebe olan Semele, Zeus ona yıldırımlar şeklinde göründüğünde çarpılarak ölür. Tanrı Semele'nin rahminden bebek Dionysos'u alır ve baldırana koyar. Tanrı ikinci bir doğumla babasından bacağından Dünya'ya gelir[15]. Böylelikle Dionysos, "iki kez doğan" anlamına gelen *dithyrambos* niteliğini kazanmış, sonradan onun için koro söyleyen ile söylenen ezgilere *dithyrambos* denilmiştir. Dionysos kültünün efsanedeki rolü: çoğunlukla şarap, yardım severlik ve bereketliliğin tanrısı haline gelmiştir (Yücel, 2015). Ayrıca Tanrının doğumuna ilişkin Orpheusçular'ın kabul ettiği ve Dionysos'un Zeus ile Persephone'nin oğlu olduğuna inanılan Dionysos-Zagreus söylemi de vardır (Dürüşken, 2000).

Antik Yunan Pantheonun'da Dionysos ilkbahar kutlamalarının, maskeli oyunların, tiyatronun, bağcılığın, şarabın ve coşkunluğun tanrısıdır. Özellikle bu yönleriyle insanla doğanın birleşmesini sağlayan bir araç görevi görmektedir (Şirvan, 2013). Tanrının kültünün ilk olarak MÖ 10 yüzyılda Trakya ve Makedonya'dan Yunanistan'a gelmiş olduğu belirtilmektedir (Dürüşken, 2000).

Dionysos kültüne dair, kent için önemli bir kamusal mekan olan tiyatroda şenlikler ve festivaller düzenlenmektedir. Halkın çoşkulu şekilde katılım sağladığı bu festivallerde, doğanın ve onun yansıması olan Dionysos'a dualar ve sunular yapılması amacıyla, yemekler yenilir, şarap içilir, şarkılar – ilahiler söylenir, gösteriler ve yarışmalar düzenlenmektedir (Öztürk, 2022). Aristoteles, Thukydides ve Aristophanes gibi antik yazarlardan Atina kentindeki festivallere ilişkin detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür. Antik Atina'da Leneia festivali Ocak aynın sonunda *Gamelion* ayında kutlanırdı. Şubat ve Martta Anthesteria festivali, aralık ve ocakta ise Kırsal Dionysia şenlikleri, martın son iki haftasında Büyük Dionysia (Kent Dionysiası) festivalleri kutlanmaktaydı (Veneri, 1986).

---

[14] Bazı erken dönem mitoloji yazarlarına göre Dionysos, Zeus ve Persephone'nin çocuğudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Diodorus Sicilus 4.4.1.

[15] Hesiodos Theogonia 940, Tanrının doğumu konusunda hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Kerenyi 1951, 257.

Özellikle Atina'da bu festivallerin yaygınlaştığı ve kurulduğu dönem Peisistratos Dönemi'dir. Tiran bu festivalleri yönettiği halkı eğitme amacıyla, tiyatrodaki katılımlarla sınıflar arası yaklaşım aracı olarak kullanmaktadır. Kendisinden sonra bu festivaller kurumsal ve geleneksel bir hal almaktadır (Else, 1965).

Kent içerisinde şenliklerde tiyatronun kullanıldığı bilinen festival, Büyük Dionysia (Kent Dionysia'sıdır. Atina'da Peisistratos döneminde başlatılmış olup MÖ 5. yüzyılda geleneksel bir hal almıştır (Else, 1965). Festival kapsamında şenlikler 5-6 gün sürmektedir. 1. Gün Dionysos *elethereus*'un[16] heykeli silahlanmış *ephebos*lar (genç delikanlılar) tarafından tapınaktan alınır, tanrıya kurbanlar kesilir, festivale katılanlar sarmaşık yataklarda şarap içerdi sonrasında heykel tapınağa götürülmek yerine tiyatroda orkestranın ortasında bir altar üzerine konulurdu. Şarabın içilmesi bu kültün vazgeçilmez içkisi olmasından ve dinin taraftarlarının tanrıyla sarhoşluk üzerinden bağlantı kurmasından kaynaklanmaktadır (Dürüşken, 2000). Festivalin diğer günlerinde drama yarışmaları ve *dithyrambos*'lar[17] oluşan yarışmalar düzenlenmektedir. Bu yarışmaların tamamı tiyatroda gerçekleştirilmektedir (Thomson, 1990).

Dionysia şenlikleri kentin tam anlamıyla katılım sağladığı festivaldir. Festival süresince kentte ticari ve kente dair işler festival dolayısıyla bırakılmaktadır. Geçit törenlerinde kentin müttefiklerinin bağışları tiyatroda sergilenmekte, yine kente dair iyi işlerde bulunmuş savaşta ölenlerin ailesi ve çocukları geçit töreni yapmaktadır. Böylece Büyük Dionysia festivalinin sadece dini değil resmi bir geçit töreni özelliği taşıdığı bu bağlamda tiyatronun da kent devletin kendi gücünü sergilediği bir alan olduğu anlaşılmaktadır (Connor 1989). Özellikle tragedyaların sergilendiği zamanlarda tiyatroda sınırlı oturma yerleri için büyük bir rekabet yaşanmaktadır. Perikles döneminde, zenginler ve fakirler arasında, vatandaşlar ve yabancılar arasında yer kapma kavgası yapıldığı aktarılmaktadır (Roselli, 2011). Bu durum kentin tamamının bu şenliklerde tiyatroda katılım sağlamaya çalıştığını göstermekte ve mimari açıdan bu yapının Dionysos kültü için sergilenen oyunlara ev sahipliği yaparak kentin vazgeçilmez unsuru olduğunu göstermektedir.

---

[16] Tanrı için kullanılan bu sıfat, tanrının doğum yeri olan Eleuther'den gelmektedir. Anlamı insanı kaygıdan ve hüzünden kurtarandır. Böylece sıfatın Latincedeki liber gibi kurtarıcı anlamında kullanıldığı da önerilmektedir.

[17] Dithyrambos: Atina'da demokrasi çağında Tanrı Dionysos için söylendiği bir tür ilahi (hymnos). Çelgin 1990, 70; Thomson 1990, 199.

Dionysos adına düzenlenen bir diğer festival olan Lenaea festivali adını kutlandığı ocak-şubat ayından (gamelion) alır (Kern, 1958). Büyük veya Kentsel Dionysia'nın aksine, anlatıcılar Lenaea'yı kırsal bir şenlik olarak adlandırır ve bu şenlikte rustik ilahiler söylenmekte ve MÖ 5. yüzyılın ortalarından itibaren Lenaea festivalinde de tragedya yarışmaları ve tiyatro oyunları Lenaia Agon adıyla kutlanmaktadır (Keln, 1958). Özellikle Aristohpanes'in bütün oyunlarının festivalde Atina'da Dionysos tiyatrosu veya Lenaion adı verilen Lenaia tiyatrosunda sergilendiğine dair öneriler vardır (Pickard-Cambridge, 1968, Vürtheim 1920). Büyük Dionysia şenliklerinde olduğu gibi Lenaia şenliklerinde de mimari olarak kullanılan alan tiyatrolardır.

Dionysos şerefine 11 Şubat-13 Mart arasında kutlanan, adını Anthesteria ayından alan, Athesteria Festivali ise Peisistratos döneminde başlamakta ve festivalin Atina'da ölülerin en büyük bayramı olup onların tanrısı olan Dionysos Khtonios için düzenlendiği bilinmektedir (Şahin, 1993). Tanrının baharda, Atina'ya deniz yolu ile dönüşünü kutlamak üzere düzenlenen bu festival üç gün sürmektedir (Şahin, 1993). Festivalde tiyatro oyunları düzenlenmektedir. Ayrıca tanrının heykeli orkestrada bir altar üzerinde sergilenmektedir (Thomson, 1990). Yine festival kapsamında Atina'da Dionysos'un Ariadne ile evliliğine dair mitos archon basileus ve eşi tarafından bir ritüel halinde sergilenmektedir (Nielsen, 2000).

Kırsal Dionysia şenlikleri ise Poseideon ayında kutlanmaktadır ki bu ay yaklaşık olarak Aralık ayına denk gelmektedir (Pickard-Cambridge 1968). Bu festivallerin merkezi unsuru, havada tutulan bir phallos'un eşlik ettiği bir geçit töreniydi ve bu ritüel, büyük olasılıkla, sonbaharda ekilen tohumların ya da genel olarak toprağın verimliliğini teşvik etmek amacıyla düzenlenmiştir ve bu ritüeller sonradan Dionysos ve şarapla ilişkilendirilmiştir (Pickard-Cambridge 1968). Bu şenliklerde de tragedyalar sergilenmiştir. Fakat bunların tam anlamıyla hangi dönemde gerçekleştirildiği bilinmemektedir (Pickard-Cambridge 1968).

Antik Roma'da Dionysos, Bacchuss olarak bilinmektedir (Şahin, 2017). Roma'daki, eski İtalyan halkının kır tanrısı Liber Pater ile özdeşleştirilmesiyle bu kültün Roma'ya geçişi, MÖ 3.yüzyılda gerçekleşmiştir. Bunun öncesinde Roma'nın arkaik döneminde Liber farklı bir tanrı olarak bilinmektedir.(Öyken, 2009). Önceleri kültün yayılımı kırsal kesimde yaşayan halkta yaygınlaşmakla beraber, Roma'nın devlet denetimi dışında, devletin dinine tehlike arz eden bir yapıda görülmektedir. Hatta MÖ 186 yılında senato kararıyla Bacchanalia festivalleri yasaklanmıştır (Takács 2000). Fakat senatonun bu kararı yabancı bir

tanrı olarak Bacchus'a karşı olmayıp, tarikat üyelerinin birbirlerine karşı davranışlarına yöneliktir (Gildenhard ve Zissos 2016). Kültün resmi olarak yayılmasını sağlayan olay MÖ 496 yılında yaşanan kıtlıktır. Bu sıkıntılı dönemde Sibylla kitaplarından, Romalılar şarap tanrısı Bacchus, buğday Tanrıçası Ceres ve kızı Persephone (Proserpina ya da Kore) üçlü tapınım gerçekleştirilmesini öğrenmişlerdir (Dürüşken, 2000).

Roma'da ritüel bağlamda tragedyaların görülmesi MÖ 7. yüzyılda Fenikeliler sayesinde gerçekleşmektedir. Çünkü ilk olarak İtalya'da Fenike ticaret merkezleri ve kolonilerinin kutsal alanlarında, özellikle Etruria ve Latium'da icra edilen bu gösteriler daha sonra yerel halk tarafından benimsenerek yerel tanrıların kutsal alanlarında icra edilmiş olduğu düşünülmektedir (Nielsen, 2007). MÖ 6. yüzyılda ise Yunan etkisiyle Sicilya'daki yunan kolonilerinde erken dönemlerde tiyatro yapısı görülmektedir ve buradaki tiyatrolarda da ana kara Yunanistan'daki ritüelleri barından tragedyalar sergilenmiş olmalıdır (Nielsen, 2007). MÖ 6. yüzyılda özellikle Etruria'da, vazo resimlerinde satir maskelerinin yanı sıra Etrüsk kökenli olduğu bilinen Phersu/persona maskeleri de seramik figürlerinde kullanılması, Dionysos kültünün burada da popüler hale geldiğini desteklemektedir (Nielsen, 2007). MÖ 5. Yüzyılda antik yazar Livius'un aktardığı bilgiye göre Veii şehrinde profesyonel aktörler olan artifices'ler bu tarz performanslar sergilemektedirler (Nielsen, 2007).

Dionysos kültüne ilişkin MÖ 6. yüzyılda arkeolojik kanıtlarda görmek mümkündür. MÖ 550 yılından sonra Vulci kentinde yerel atölyelerde Sarmaşık Yapraklı Grup adı altında bezemesiyle adlandırılan Dionysos betimlemeli seramikler üretilmiştir (Miano, 2020). MÖ 5.yüzyılda Güney İtalya yerleşimi Cumae kentinde Bacchuss sahnesinin var olduğu, hatta buradaki tapınımın yerel tiran Aristodemus tarafından desteklendiği bilinmektedir. (Steinhauer 2020). MÖ. 4 yüzyılda edebi ve arkeolojik veriler sayesinde antik tragedyanın varlığına işaret eden Tarquinia mezarlarında Dionysos maskeleri bulunmuştur ve MÖ 364 yılında veba salgını sırasında Etrüsklü sanatçılar ritüel amaçlı dramalar sergilemişlerdir (Nielsen, 2007). İlk tiyatro benzeri yapılanmanın, Roma'da MÖ 194 yılında, Magna Mater tapınağı ve Palatin arasındaki bir yerde, Magna Mater adına Ludi Megalenses adında kültik ritüellerin yer aldığı oyunların ve festivallerin düzenlendiği, seyirci tarafından izlenmesi adına kurulan ahşap basamakların olduğu bilinmektedir (Nielsen, 2007).

MÖ 2. yüzyılda, 186 yılında, alınan senato kararıyla, Roma ve tüm çevresinde Bacchuss tapınımının, belirli sayıda erkek ve kadınların karma bir halde gerçekleştirilmesine, gizli bir şekilde icra edilmesine ve bu grupların tarikat benzeri

cemaatler haline gelmesine karşı çeşitli detaylı yasaklar koyulmakta ve önlemler alınmaktadır (Steinhauer 2020).

Bu yasakların ardından MÖ 1. yüzyılda Mısır ve Asia Minor'daki kültlerin etkisiyle Bacchuss tapınımı daha ılımlı bir hal almakta ve bu yayılım ve tapınım genellikle alt sınıfların inancı haline gelerek, Caesar ve Antonius tarafından dahi destek görmeye başlamaktadır (Nilson, 1957). Bunun arkeolojik kanıtlarını Pompei'de bulunan Dionysos ve gizemler evi olarak adlandırılan yapının duvar fresklerinde görmek mümkündür (Nilson, 1957).

Augustus Dönemi'nde dönemin şairi Vergilius'un Georgics (tarım) adlı eserinde tanrının tapınımına ilişkin kültsel bilgiler yer alır. Bacchuss'a sunaklar önünde keçi kurban edildiği, keçi kıyafetli kişilerin oyunlar sergilediği, maskeler takan çeşitli şiirlerle komik eğlenceler düzenlediği ve Bacchus'u andıkları ve bunun sayesinde tanrının inananlarına bağlarda bol ve bereketli meyveler sunduğu belirtilmektedir (Schiesaro 2016).

Tiyatronun, Antik Yunan dünyasındaki gelişimi Dionysos kültü ve festivalleri ilişkisi üzerinden açıklanmıştır. Yunan dünyası ardından Roma'da Dionysos, Bacchus kültü ve Bacchanalia festivali üzerinden ele alınmıştır. Bağlamsal ve maddesel olarak kaynağının Hellenlere uzandığı bilinen tiyatroların, tören ve ritüel kapsamındaki işlevinin, dinsel eylemlere dayandığı ortaya çıkmıştır. Bunların sonucunda, tiyatroların eğlenme odaklı gösterilere mekan olma özelliğinin yanında, Dionysos kültüne hizmet eden bir imge yapı olarak nitelendirilmiştir.

2.3.2. Antik Roma Bağlamında Tiyatro

Bu başlık altında, tiyatroların eylemsel, biçimsel ve bağlamsal olarak, Hellen kültüründen Roma bağlamına geçişine yer verilmektedir. Bu bölümde, tiyatronun kent yaşantısındaki yeri, Roma bağlamı kapsamında analiz edilirken, tiyatronun kavramsal ve eylemsel olarak kökeni ve geçirdiği değişim, dönemin politik ve dinsel durumu, kült anlayışı ve toplumsal yapısı ile ilişkili biçimde ele alınmaktadır. Nihayetinde, bu değişimlerin tiyatrodaki mimari karşılıkları incelenmektedir.

Kaynağını, din ve ritüel kavramlarından alan, özünde kült bir yapı olma niteliği taşıyan tiyatrolar, süreç içerisinde, ritüele ve dine dair oyunların yerini edebi ve kurallı dramaların almasıyla din kökeninden uzaklaşmaktadır. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi ile

tiyatrolar, izleyicinin beğenisine ve ilgisine yönelik şekillenerek eğlence ve sosyalleşme amaçlı kullanılan mekanlara dönüşmektedir (Teraman, 2007).

Tiyatronun, sosyal bir biçim almaya ve aynı zamanda politikaya zemin oluşturmaya doğru evrilen sürecinin, Roma Dönemi'nin değişen kültürel yapısıyla doğrudan ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde tiyatro artık, siyasi tarafıyla da öne çıkan toplumsal bir merkez halini almıştır. Toplumun bu kültürel yapısının farklılaşmasındaki temel etkenlerinden birinin, o topluma ait düşünüş biçimi olduğu bir gerçektir. Roma düşünüşünün, 'insanın bu dünyadaki yaşayış biçimine' yoğunlaşan haliyle; 'varlığın sebebine ve insanın evrenle olan ilişkisi' üzerine yoğunlaşan Hellen düşünüşünden farklılaştığı ve kıyasla maddeci tarafının ağır bastığı görülmektedir (Copleston, 1996). Bir kent devleti olarak var olan, önce İtalya'nın güneyi ve Sicilya adasını, ilerleyen zamanlarda ise bütün Akdeniz coğrafyasını himayesi altına alan Roma, bu geniş egemenlik alanına sahip olmanın doğal bir sonucu olarak farklı etnik toplulukların oluşturduğu mozaik bir kültür biçimine sahip olmaktadır. Dolayısıyla, mevcut karışık kültürel yapı, toplumun düşünüş biçimini ve algısal sürecini de etkilemiştir. Bu doğrultuda, Roma tiyatro algısını, dönemin düşünüş biçimi kapsamı içerisinde ele almak gerekmektedir.

Roma tiyatro oyunlarının, kavramsal anlamda rekabetin ağır bastığı bir içeriğe sahip olmasıyla, büyük Yunan tiyatro festivallerinden ayrıldığı görülmektedir. Bu rekabet içeriği ise, sanatsal bir kaygıdan ziyade izleyiciyi etkilemeye ve memnun etmeye yönelik oluşturulduğu bilinmektedir (Beacham, 1991). Bunlar doğrultusunda, tiyatroların Roma bağlamını, kendi içinde imparatorluk öncesi (MÖ 509-27) ve sonrası (MÖ 27-476) olarak kronolojik bir düzen içerisinde ele almanın, tiyatrolardaki değişimin anlaşılması açısından uygunluğu ortaya çıkmaktadır.

- Roma Cumhuriyet Dönemi:

Yunan tiyatrolarının, Roma tiyatrolarından farklı olarak demokratik ve dinsel bir yapıda olduğu nitelendirilmekle beraber (Aktüre,2015), Roma tiyatrolarında da, erken dönemlerde dinsel törenlerle ilişkili oyunlar oynandığı bilinmektedir (Beacham, Playing Places,2007; Hanson, 1959). Bir kent devleti olarak var olan Roma (kuruluşu MÖ 753 yılına tarihlendirilmektedir), önce İtalya'nın güneyi ve Sicilya adasını, ilerleyen zamanlarda ise bütün Akdeniz coğrafyasını himayesi altına almaktadır. Roma Cumhuriyeti, MÖ 270-240 tarihleri arasındaki yayılma hareketleri sonucunda, tiyatronun zaten gelişmiş olduğu Yunan yönetimindeki bölgeleri egemenliğine katmasıyla Yunan sanatı ve tiyatrosuyla karşılaşmaktadır. Bu sebepten ötürü, Roma tiyatrosunun başlangıcı, Yunan dramıyla

tanıştığı MÖ 240 yılına tarihlenmektedir (Brockett, 2000). Fakat bu tarihten önceki dönemlerde de Roma tiyatrosundaki Etrüsk[18] geleneğinin, Güney İtalya'ya ait Atellanlar'ın ve aynı coğrafyayı paylaştıkları Hellen kolonilerinin etkisinden söz etmek mümkündür (Teraman, 2007; Çorbacı, 2007). Roma'da, Yunan tiyatrosunun tanınmasından önce de, kült kökenli törenlerin, dinsel ya da dinsel olmayan, dans, oyunculuk, flüt çalma, hokkabazlık, boks dövüşü, at yarışı, akrobasi ve yarış müsabakalarını da içeriğinde barındıran şenliklerin yapıldığı ve buna uygun oturma düzeninde mekanların olduğu bilinmektedir (Brocket, 2000). MÖ 240 yılından öncesinde yerleşmiş olan bu eğlence tiplerine eklenen kurallı drama, Yunan tipinden farklı olarak herhangi bir felsefi kaygı ve Roma değerlerine özgü bir içerik barındırmamaktadır. Bu dönemde tiyatro etkinliklerine dahil olmak, hem dini bir gereklilik hem de eğlence amacı taşıyan bir eylem olarak düşünülmektedir. Devlet desteğiyle gerçekleşen tiyatro gösterilerinin çoğu, tanrıların şerefine düzenlenen dinsel bir geçit alayı ile başlayan resmi şenliklerde ve festivallerde yer almaktadır (Brocket, 2000).

Politik durumun, dinsel yaklaşımların ve toplumsal dinamiklerin biçimlendirdiği, tiyatroların eylemsel ve kavramsal içeriklerinin mimaride karşılığını bulması, mimarlığın doğal sürecinin bir parçasıdır. Roma mimarlığında, kamusal yapıların ve kapalı mekanların tasarımına verilen önemin, Roma Uygarlığı'nın varlığını kent kurgusu üzerinden oluşturmasından kaynakladığı savunulmaktadır (Çorbacı, 2007). Roma mimarlığına dair Kahler (1986), Yunan mimarisinin formdaki mutlak mükemmeli arama tavrına karşın, Roma mimarlığının mekanla olan açık ilişkisini ve mekanı şekillendiren ayırt edici bir özellikte olduğunu vurgulayan ifadeler kullanmaktadır. Wheeler (2004), Roma mimarlığının kapalı iç mekanla olan ilişkisinin bir göstergesinin de, Roma tiyatroları olduğunu belirtmektedir. Roma tiyatrosu, özenli bir süslemeye sahip sahne cephesinin ve sahne binasının arka kısmının, yarım daire şeklindeki oturma sıraları boyunca yükselmesiyle ve yan kanatların varlığıyla, seyircilerin ve oyuncuların dışarı ile ilişkisini kesmektedir (Wheeler, 2004). Bu mimari özellik, dönemin iç mekan tasarımı konusundaki yaklaşımına dair, tiyatro mimarisindeki kurgular arasında yer almaktadır.

İmparatorluk öncesi dönemde, tiyatro mimarisinin drama edebiyatına paralel bir ilerleme gösterdiği ve Yunanistan örnekleri ile kıyaslandığında daha yavaş ilerlediği bilinmektedir (Bieber, 1961). Ayrıca, Bieber (1961)'ın da belirttiği üzere, Roma'da, araba ve at yarışları ve gladyatör dövüşlerinin uzun süre boyunca eğlence kaynağı olarak

[18] Etrüskler, İtalya'nın Tiber ve Arno nehirleri arasında yer alan Etruria bölgesinde yaşamış ve MÖ 6. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş bir topluluktur.

kullanılması sonucunda, gösteriler için inşa edilen ilk kalıcı kamusal yapıların circuslar olduğunu bilgisine ulaşılmaktadır. Vitruvius' un (1998), 'Roma'da her yıl birçok tiyatro kurulmaktaydı' ifadesiyle de uzun süre geçici ahşap tiyatroların inşa edildiği anlaşılmaktadır. Roma'ya kurallı dramanın, MÖ 240 yılında gelmiş olmasına karşılık, MÖ 55 yılına kadar Roma'da kalıcı taş tiyatronun olmadığı bilinmektedir. Bieber (1961), Etrüsklü sanatçıların, ilk olarak Roma'ya geldikleri MÖ 364 tarihinde de gösterilerini circus, forum ya da tapınakların önündeki kutsal mekanlarda, beraberlerinde getirdikleri geçici ahşap oturma sıralarından oluşan bir düzen içerisinde sunduklarını ifade etmektedir. (Şekil 12). MÖ 240 tarihinden itibaren, kurallı drama kapsamında sergilenen oyunlar için de geçici ahşap sahneler kullanılmaktadır. MÖ 1.yüzyılın ortalarına denk gelen dönemde Roma'da geçici ahşap sahneler kullanılırken, elde edilen edebi kaynaklar doğrultusunda, Güney İtalya ve Sicilya'da taş malzemeden kalıcı olarak inşa edilen tiyatroların varlığına dair bilgilere ulaşılmaktadır (Bieber,1961). Dolayısıyla, Roma'daki ilk kalıcı tiyatro, Pompeius'un (Roma Cumhuriyet'inin son dönemlerindeki askeri ve politik bir lider) yaptırdığı, inşasına MÖ 55 yılında başlanıp, MÖ 52'de tamamlanan Pompeius Tiyatrosu'dur (Şekil 13, Şekil 14). Oturma sıralarının sona erdiği en yüksek yerinde Venüs'e adanmış bir tapınağa sahiptir. Bu tiyatronun, ilk kalıcı tiyatro olmasının yanında, imparatorluk dönemi tiyatro tipolojisine geçişte önemli bir yeri olduğu da bilinmektedir. Roma'da kalıcı olanı MÖ 55 tarihinde yapılmış olsa da diğer Roma topraklarındaki tiyatrolarda, imparatorluktan önceki bu dönemde kült tiyatro yapılarının ön planda olduğu görülmektedir (Çorbacı,2007). Sosyal niteliği ve mimari yapısı ile belirginleşen imparatorluk çağının tiyatrolarına geçiş evresini temsil eden Pompeius tiyatrosu, caveasının en üst kısmında yer alan Venüs mabeti ile bir tapınak- tiyatro, fakat oturma düzeniyle de politika için hazırlanmış bir mekan olma niteliği taşımaktadır. Aynı zamanda yapının anıtsallığı ve içerisindeki askeri ögeler, yaptıranı Pompeius' un askeri kişiliğini ve ordusuyla kazandığı zaferleri de temsil etmektedir. MÖ 13 ve 11 tarihlerinde Roma'da iki kalıcı tiyatro daha inşa edilmesine rağmen, Roma'da ve imparatorluğun diğer topraklarında bir süre daha geçici tiyatroların kullanımına devam edildiği bilinmektedir. İmparatorluk Dönemi boyunca ise geçici tiyatroların yerini daimi tiyatrolar devralmaktadır (Brockett, 2000).

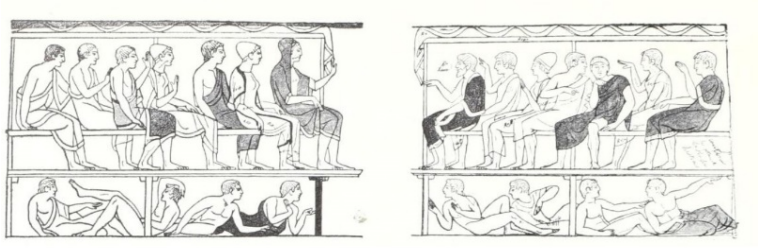

Şekil 12. Bir duvar resmi üzerindeki bank betimi (Bieber, 1961)

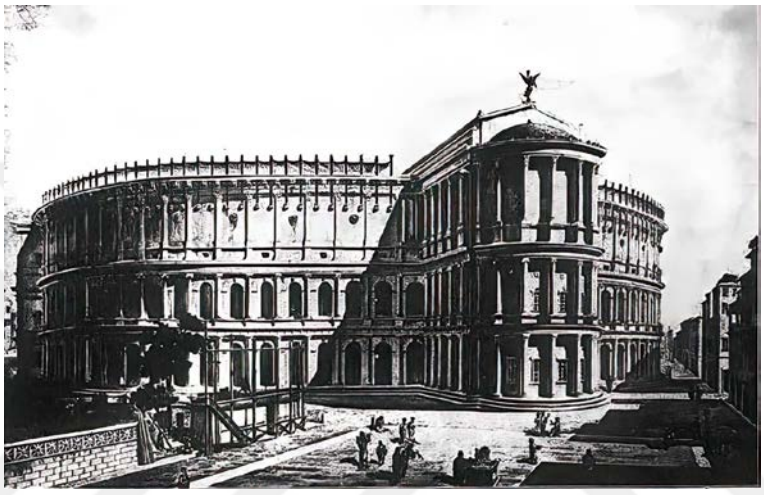

Şekil 13. Pompeius tiyatrosu (URL-3, 2023)

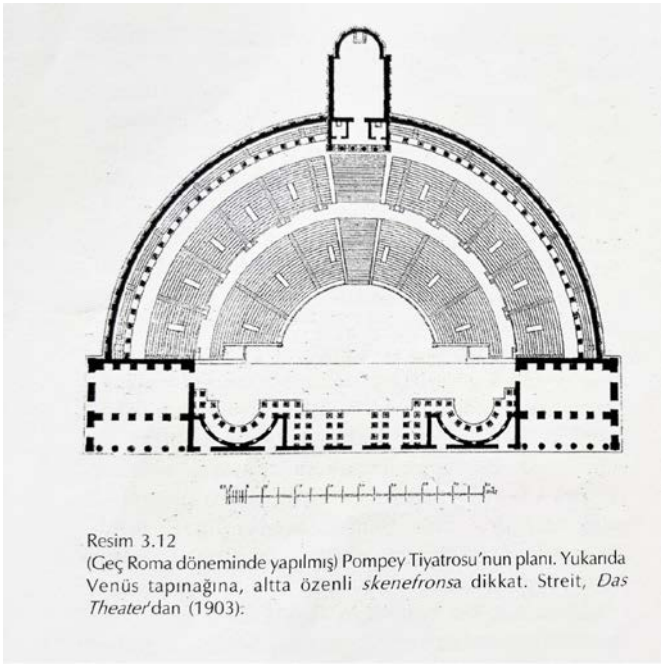

Şekil 14. Pompeius tiyatrosu (aktaran Brockett, 2000; orijinali: Streit, Das Theater, 1903)

- Roma İmparatorluk Dönemi:

Roma İmparatorluk Dönemi'nde, özellikle erken dönem için 'kentin eğlence merkezi' (Öztürk, 2004) tanımlaması yapılmasına rağmen, bu binalar, tamamen seküler bir yapıda olmayıp dini festivaller bağlamında törenlerin ve ritüellerin gerçekleştirildiği, sosyal ve politik içerikli toplantıların yapıldığı bir mekan olma özelliği taşımaktadır. Bu dönemde, dinsel içeriğin Yunan tiyatroları kadar ağır basmadığı oyunların sergilendiği Roma tiyatroları, gladyatör dövüşleri, hayvan dövüşleri, su gösterileri gibi seyirciyi memnun etme ve eğlendirme üzerine kurgulanan oyunlar üzerine yoğunlaşmıştır (Beacham,1991). İmparatorluk gücünün, genişlediği ve genişlemeye devam ettiği coğrafyalarda, iç karışıklıklara meydan vermeme amacıyla halkı kontrolde ve güvende tutmak, imparatorluğun önemli görevleri arasında yer almaktadır. Böylelikle, imparatorluk hakimiyeti ile gelen değişim, dinsel ritüel aracılığıyla ortaya çıktığı kabul edilen Yunan tiyatrolarını dinden uzaklaştırmıştır (Çorbacı, 2007). İktidar, artık ilahi ve edebi olma halinden başka içeriğe sahip bir aracı ile halkıyla bağ kurma eylemleri göstermektedir. İmparatorluğun, gücünü ve başarılarını, sergilenen oyunlar aracılığıyla halkına izlettirme çabası, gladyatör dövüşleri, savaş sahnelerinin canlandırması, hayvan dövüşleri, çeşitli su oyunları/müsabakaları gibi sahne performansları olarak karşılık bulmaktadır. Tiyatrolar imparatorluk döneminde, zaman zaman inşası için topografik şartların belirlediği sınırlarını aşabilmektedir. Bununla ilişkili olarak da, öncekinden daha fazla sayıda kullanıcıyı barındıracak kapasiteye sahip yeni bir yapım tekniğiyle inşa edilen tiyatro binalarının, imparatorluğa duyulacak saygı ve güven konusunda motive edici ve ulusal bilinci güçlendirici bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bunlarla ilişkili olarak, imparator, şövalyeler ve senatörler gibi siyasi ve ekonomik olarak güç sahibi kişilerin de, diğer sıradan Roma vatandaşlarıyla birlikte izleyicilere dahil olduğu, sosyal statünün belirlediği hiyerarşik bir kurguyla oluşturulmuş oturma düzeni, tiyatronun politik söylemine bir zemin oluşturmaktadır. İmparatorluğun motivasyon ve bilinçlendirme aracı olarak kullandığı tiyatronun sahip olduğu politik nitelik, o dönemdeki oynanan oyunların (pandomim, mim, nadiren komedi ve klasik trajedi gibi) içeriğinden öte, izleyenlerin oyuna gösterdiği tepkide kendini göstermektedir. İzleyicinin oyuna dair onayı, beğenisi ya da beğenmeyişi, özellikle de güncel bir konuyu işleyen bir oyun sergileniyorsa, halkın genel ruh hali, dilekleri, şikayetleri konusunda sesli bir ifade biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Tiyatrolar, imparatorluk döneminde, kent sakinleri ve imparatorun temas kurmasına yönelik

bir aracı olarak kullanılan önemli mekanlar arasında yer almaktadır. Hellenistik Dönem'de yöneticilere ve devlete dair resmi kutlamalarda zaten kullanılan tiyatro, yöneticilerin, kişisel propagandalarının yoğun olduğu geç Cumhuriyet ve erken İmparatorluk dönemlerinden itibaren, benimsenen resmi politikalar ile imparatorluk kültünün mekanları arasında yerini almaktadır. Böylece, yapının siyasi resmi ritüellere hizmet eden amaçlar doğrultusunda kullanıldığı görülmektedir. Bütün bunlar, tiyatronun başka yeni toplumsal anlamlar kazandığının bir göstergesidir.

2.3.3. Roma İmparatorluk Dönemi Tiyatro Mimarisi ve Sponsorluk/Hamilik

İmparatorluğun topraklarını genişletmeye yönelik anlayışını, gücünü ve halkıyla kurduğu ya da kurmayı planladığı ilişki biçimini, bununla birlikte toplumun yaşayış, inanış ve düşünüş biçimlerini de, himayesi altındaki coğrafyalarda bulunan tiyatro yapılarının mimari özellikleri üzerinden okumak mümkündür (Şekil 15, Şekil 16). Roma İmparatorluk Dönemi'nden önce, tiyatro yapısı olmayan yerlerde tamamıyla Roma Tiyatrosu özelliklerine sahip tiyatrolar inşa edilmektedir. Örneklerine, Kuzey İtalya, İngiltere, Fransa, Almanya, İspanya ve Kuzey Afrika bölgelerinde rastlanmaktadır. Bununla beraber, Roma Erken İmparatorluk Dönemi'nde, Klasik ve Hellenistik Dönem'de yapılmış tiyatroların hala kullanımda olduğu bilinmektedir. Bu sebeple, zaten Yunan kültürel özelliklerini barındıran tiyatrolar, yeni yapım politikaları ile Roma mimari özelliklerini de yapılara dahil etmektedirler. Hellen Tiyatrosu olarak var olmuş bu tiyatrolar da Roma Tiyatrosu'na dönüştürülmektedir. Örneklerine Yunanistan, Yunanistan adaları, Güney İtalya, Suriye, Filistin, Mısır, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyalarında rastlanmaktadır- (Teraman, 2007).

İmparatorluk Dönemi'nde, yukarıda belirtildiği gibi seyirciyi memnun etme ve eğlendirme üzerine değişen tiyatro anlayışı ile işlevi de değişmektedir. Buna paralel olarak, tiyatrolardaki bazı mimari değişimlerden de söz etmek mümkündür. Bu dönemde, *orchestra* alanını kullanan, koro ve oyuncuların gerçekleştirdiği trajedi oyunlarına ilginin azalması ve dini törenlerin Yunanlılara göre az olması ya da olmayışı ile *orchestra*nın önemi de azalmakta ve küçülerek genellikle[19] yarım daire biçimini almaktadır (Uçar, 2000 s.16, Sear,

[19] Anadolu'daki ve Yunanistan'daki bazı örneklerde, orchestra yarım daire şeklini aşmaktadır. Roma Tiyatro tipolojisine dair daha detaylı bilgi için bkz. Sear, (2006).

2006; Müller, 2005). Oturma sıralarının (*cavea*) en alt seviyesinde yer alan basamakların önüne yerleştirilen korkuluklar, oyunların oynandığı *orchestra*nın etrafını çevreleyen taş malzemeden parapetler, hayvan dövüşlerini ve gladyatör dövüşlerini içeren oyunlarda, vahşi hayvanların seyircilere zarar vermesine engel olmak için gerçekleştirilen dönüşümlerdendir. Yine aynı sebepten ötürü, *orchestra*nın daha alçak kotta kalmasını sağlamak için, oturma sıralarının en öndeki basamaklarını kaldırmak da bu dönüşümlere eklenebilmektedir. *Orchestra*nın yarım daire şeklini almasıyla, oturma alanı (*cavea*) ile oyun alanı (*scaena*) birbirine yakınlaşarak, mimari bir bütünlük kazanmaktadır. Bu aynı zamanda, oturma sırasının en ucundaki seyircinin bile sahneyi görmesine olanak sağlayan bir düzendir.

İmparatorluk Dönemi'nde Roma'da ve diğer eyaletlerde yeniden inşa edilen, dönüştürülen ya da genişletilen tiyatrolarda, *cavea* Yunan tiyatrosunda olduğu gibi bir eğime yaslanmadan[20], kemer, tonoz ve duvardan oluşan bir strüktür üzerinde yükselmektedir (Ferrero, 1990; Çorbacı, 2007). Bu yapım tekniği sayesinde, *cavea*nın altında oluşan koridorlar ve merdivenler tiyatro içinde yeni bir ulaşım ağı ve *cavea*nın içine doğru dik gelen *vomitorium* olarak adlandırılan geçitler, tiyatro giriş çıkışları için yeni olanaklar oluşturmaktadır (Ferrero, 1990; Bieber, 1961). Bu düşey geçitler ve *cavea*yı yatay olarak kesen geniş koridorlar, farklı statüye sahip seyircileri bölümlere ayırmaktadır (Brockett, 2000; Kardoruk, 2022). Sahneden sınıfsal kademe ile uzaklaşarak oluşturulmuş sıradan yurttaşların yerleri ve yönetici sınıfına ait localar bariyerlerle birbirinden ayrılmaktadır. Farklı statüdeki izleyicilerin yerlerine ulaşımı, birbirleri ile karşılaşmayacakları biçimde, bu farklı girişlerden sağlanmaktadır (Aktüre, 2017). Tiyatrodaki bu oturma düzenini, kentteki sosyal tabakalaşmanın, *cavea*daki tezahürü olarak da yorumlamak mümkündür. Tıpkı kentlerde olduğu gibi, merkezin üst düzey yönetici ve varlıklı vatandaşlara ayrılması ve çeperlere doğru gidildikçe sosyal statünün düşmesi söz konusudur. Tiyatronun kent sisteminin mikro ölçekteki hali, diğer bir ifadeyle kentin mekânsal ve sosyal hiyararşisinin bir temsili olarak yorumlamak, tiyatro ve kent arasındaki doğrudan ilişkinin ortaya koyulması açısından oldukça önemlidir. Tonoz ve kemer sistemi üzerinde yükselen *cavea*nın üst kotuna, seyirci kapasitesinin artmasını sağlayan *summa cavea* eklenmektedir. Vitruvius (1998), *summa cavea* hakkında akustik kapsamında sesin iletimini iyileştirecek bir öğe olarak bahsetmektedir. Aynı zamanda, en üst kotta yer alan bu galeriler, sahne binası (*scaena*) ile *cavea*yı yan kanatlardan bileştirerek, seyircilerin ve oyuncuların dış mekanla

[20] Roma İmparatorluk Dönemi'nde de hala eğime yaslanan tiyatro örneklerine rastlamak mümkündür.

ilişkisini koparmaktadır (Wheleer, 2004). Bu sayede, odağı sahnedeki oyuna toplayan denetimli bir iç mekan kurgusu oluşmaktadır (Aktüre, 2017). Kullanılan tonoz ve kemer sisteminin, oluşmasına olanak sağladığı kapalı koridorlar ve *parados* girişleri, Roma mimarlığı ile tiyatrolara eklenen ve tiyatrolara bir kamu yapısı olma özelliği kazandıran mimari elemanlardandır. *Scaena* da Roma etkisiyle değişime uğrayan tiyatro bölümleri arasında yer almaktadır. Odağın *orchestra*dan *scaena*ya kaymasıyla, bu dönemde *scaena* yapılarındaki bezemeler ve scaena yapısının yüksekliği ön plana çıkmaya başlamaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, *cavea*nın en yüksek yeri ile *scaena* aynı yüksekliktedir. Hellen tipine göre, daha karmaşık bir yapıya sahip olan ve büyüklüğü tiyatronun büyüklüğüyle belirlenen (Brockett, 2000) *scaena* yapısının, oyunların oynandığı platform olan *proscaena ya da pulpitum,* sahne cephesi olarak işlev gören *scaena frons*, eşyaların depolanması için kullanılan odaların bulunduğu *hyposcaena* gibi farklı işlevler içeren bölümleri bulunmaktadır (Sear, 2006).

Yukarıda bahsedilen, Roma ve diğer eyaletlerdeki gerek yoktan inşa edilen gerekse dönüştürülen tiyatro yapılarında yeni yapım tekniklerinin ve mimari öğelerin kullanılmasının, imparatorluğun sınırlarını genişletici ve hükmedici tavrıyla, tiyatro binalarına daha çok insanın gelmesini sağlamak için yapısal kapasitenin arttırılmasının gerekliliği ile doğrudan bağlantılı olduğu sonucuna varılabilmektedir. Roma Uygarlığının Cumhuriyet ve İmparatorluk evrelerinde genel olarak, tiyatroların bağlamını politik, kültürel ve dini açılardan ele alarak, nihayetinde bunların mimarideki yansımalarından bahsedilmiştir.

Bütün bunlar doğrultusunda, tiyatroların Anadolu kentlerindeki kullanımı, imparatorluğun batı eyaletlerinden daha farklı bir sürece sahiptir. Bunda, MÖ 3. yüzyıldan önce tiyatro olduğuna dair henüz herhangi bir arkeolojik kanıtı bulunmayan Anadolu'nun, yerel kültürü ve tiyatronun kendi Hellenistik kültürünün karşılaşması sonucunda ortaya çıkan karmaşık yapının etkisinden bahsetmek mümkündür. (Dönmez, 2019). MÖ 3. yüzyılın erken veya ortalarına tarihlenmesi muhtemel Priene tiyatrosunun bugünkü verilerle, Anadolu'nun en eski tiyatrosu olduğu bilinmekle beraber, Erken Hellenistik tiyatrolar Efes, Milet, Bergama, Assus, Magnesia gibi eski yunan kentlerinde ve Heraclea, Alinda ve Halikarnassos gibi Karia kentlerinde bulunmaktadır (Sear,2006). 2. ve 3. yüzyıllarda ekonomik ve politik açıdan yaşanan gelişmeler ve imparatorluğun bu dönemdeki yükselişi,

imparatorluğun doğu eyaletlerindeki (Anadolu'daki) agonistik[21] festivallerin başlamasında etkili olmuştur (Spawfort,1989). Doğu toplumlarının birleşmesini sağlamak ve imparatorluğun kendi gücünü kabul ettirme gayesi, bu festivallerin Anadolu'da başlamasının sebepleri arasında yer almaktadır (Çokbankir, 2010). İmparatorluğun yükselişe geçtiği sonraki dönemlerde, Roma'da ortaya çıkan imparator kültüne dair etkinlikler ve agonistik oyunlar birleştirilmektedir. MÖ 1. yüzyılda Roma'da yoğunlukla oynanan gladyatör dövüşleri ve hayvan dövüşleri, 3. yüzyılda Anadolu'daki Roma eyaletlerinde de gösterilmeye başlamaktadır (Coleman, 1993; Sear, 2006). Gladyatör ve hayvan dövüşlerinin ve güreş ve boks gibi müsabakaları içeren agonistik etkinliklerin birleştirilmesiyle gerçekleştirilen gösterilerin toplumun eğlence anlayışındaki değişime işaret etmektedir. Dolayısıyla bu durum, Anadolu'daki kentlerde, Hellenistik tiyatro kültürünün, Roma'nın arena kültürüne doğru evrildiğini göstermektedir. MÖ 1. yüzyıldan itibaren Roma'da gladyatör dövüşleri için, mimarisini Romalıların ortaya çıkardığı, genelde içinde gladyatör ve hayvan dövüşlerinin düzenlendiği ve ortasında elips şeklinde arenanın bulunduğu bir yapı tipi olan amfitiyatrolar inşa edilmektedir (Dönmez, 2019; İsler, 2017). Kentin nüfusu ve ekonomik zenginliği ile alakalı olarak, Anadolu'daki eyalet kentlerinde de (Ephesos ve Priene gibi özellikle önemli Anadolu kentlerinde), Roma'daki kadar yoğun olmamakla beraber, gladyatör ve hayvan dövüşlerinin düzenlendiği bilinmektedir (Çorbacı, 2007). Fakat Geç Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren ilk kez İtalya'da ortaya çıkmış, İtalya dışında Galya, İspanya ve Kuzey Afrika'da yaygın olarak bulunan bu yapı tipi, Yunanistan ve Anadolu'da yeni inşa edilmek yerine mevcut tiyatroların dönüştürülmesi ile elde edilmektedir (Bieber 1961; Coleman, 1993; Sear, 2006). Bu dönüşümler, yukarıdaki bölümlerde bahsedildiği üzere Anadolu eyalet kentlerindeki tiyatrolarda da, tiyatroların *orchestra, cavea* ve *scaena* bölümlerinde izlenebilmektedir. Hayvan ve gladyatör dövüşleri için kullanılan tiyatrolarda, *cavea*ya ait ilk oturma sıralarının sökülmesiyle *cavea*nın geriye doğru çekilmesi, seyircilerin daha yüksekte kalmasını sağlayarak zarar görme tehlikesini

[21] Agon/ ἀγών kelimesinin eski Yunancadaki birçok anlamı arasında, 'yarışma', 'mücadele', spor karşılaşmalarının düzenlendiği mekanları ve insanların bu müsabakaları izlemek için bir araya gelmelerine dair 'toplanma' kelimelerine karşılık gelmektedir (Homeros, *Odysseia* 8. s. 200; Homeros, *İlyada* 23. s. 495, s. 507; Homeros, *Odysseia* 8. s. 260; Homeros, *İlyada* 23. s. 685). Agonistik literatürde "yarışma" anlamına gelen agon kelimesinin ilk ve asıl anlamı 'toplantı ya da toplanma'dır (Homeros, Ilyada 23. s. 258, 24. 1). Bunun yanı agon'un 'rekabet-mücadele' (Homeros, Ilyada 22. s.12), 'müsabaka alanı' (Homeros, Ilyada 23. s.685; Homeros, Odysseia 260) gibi anlamları da bulunmaktadır.

engellemektedir (Bieber, 1961; Ferrero, 1990). Aynı zamanda, oturma sıralarının önüne parapet duvarının örüldüğü örneklere de rastlamak mümkündür. Anadolu kentlerinden, Ephesus, Myra, Side, Aphrodisias, Magnesia, Erythrae, Pergamon, Akropolis tiyatroları bahsedilen mimari dönüşümlerin görüldüğü tiyatrolar arasında yer almaktadır. Perge tiyatrosu gibi *orchestra* çapı geniş tiyatrolarda *cavea*ya herhangi bir müdahale yapılmadan, sadece *orchestra* çevresine duvar örülerek ya da *orchestra* zeminini kazarak daha derin hale getirmek koşuluyla önlem alınmaktadır. Cavea ve orchestrada yapılan bu müdahalelerle birlikte, özellikle hayvan dövüşlerinin yapıldığı tiyatrolarda, yapının dışarıya açılan açıklıklarının kapatılması söz konusu olmaktadır. Bu tip değişiklere, paradosların kapılarla kapatılması ve *proscaena*nın açıklıklarının da taş malzeme ile doldurulması şeklinde rastlanmaktadır (Isler, 2017 aktaran Dönmez, 2019).

Tiyatrolardaki sponsorluk, hayırseverlik bağlamında, kişi ya da kişileri görünür kılma açısından önemli bir yere sahiptir. İmparatorluk Dönemi'nde de, hayırseverlik tiyatroların inşası için gerekli finansmanı sağlayan araçlar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla, imparatorun kendisi ya da varlıklı bir bireyin hayırseverliği yoluyla, tiyatroların eğlence, dini ritüellerle ya da başka toplumsal etkinliklerle ilişkili toplanma mekanı olma özelliğinin yanında, bir propaganda aracı olma hali de öne çıkmaktadır. Hayırseverlerin heykellerini ya da yazıtları, tiyatroda seyircilerin sürekli olarak gözü önünde olan, *proscaena, scaena frons* veya *tribunalia* (loca) gibi yerlere koymaları hayırseverliklerinin kanıtı olarak düşünülmektedir. *Orchestra* etrafını çevrelemiş oturma sıralarında oturan varlıklı ve önemli kişilerin arkasından, seyircilerin odaklandığı alan olan *scaena*nın ve *scaena frons*un boyutlarının İmparatorluk Dönemi'nde büyümesini ve yükselmesini, propaganda amacının doğal sonuçları arasında düşünmek de mümkündür (Sear, 2006).

Tiyatro yapılarının eylemsel ve bağlamsal anlamda, gerek imparatorluk ideali ölçeğinde gerekse kent insanı ölçeğinde, dönemin hakim yaşayış, inanış ve düşünüş şeklini temsil ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu temsiliyet, tiyatro yapılarının, kent sistemi ile doğrudan ilişkisini gözler önüne sermektedir.

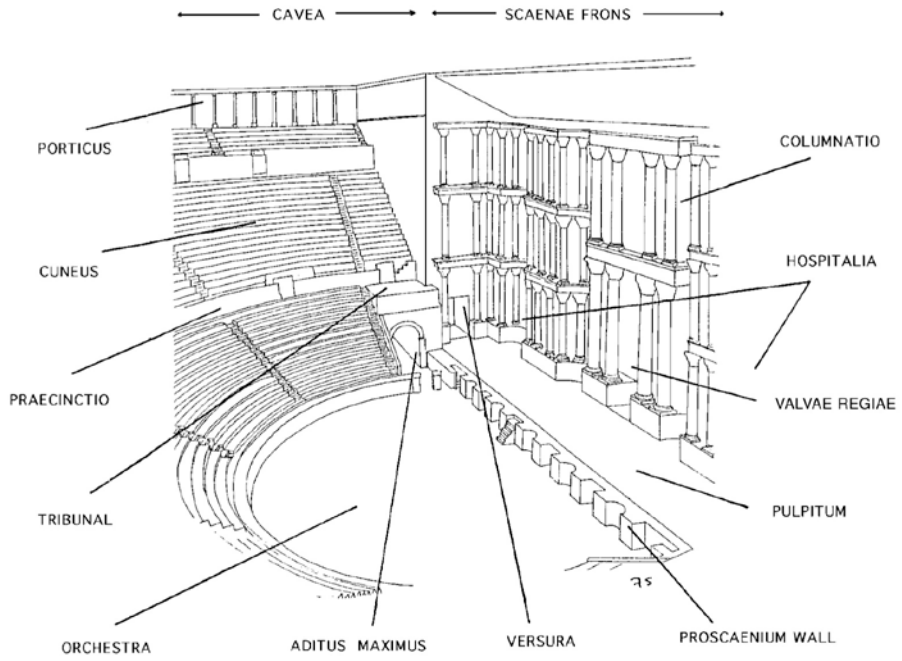

Şekil 15. Roma tiyatrosu mimari düzenini gösteren bir şema (Sear, 2006)

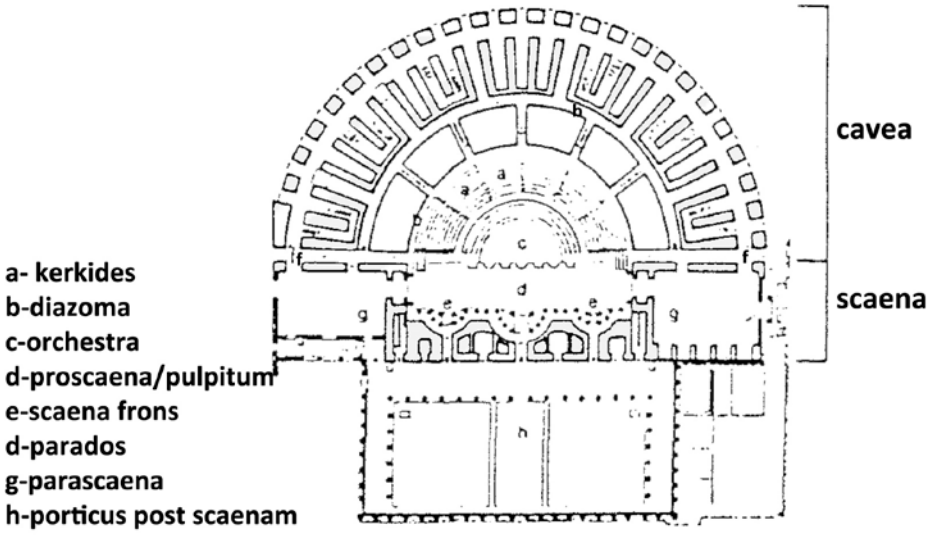

Şekil 16. Marellus Tiyatrosu (Saltuk, 1990)

2.4. Tiyatro Örnekleri

Çalışmanın örnek alanı olan Aphrodisias Antik tiyatrosu özeline geçiş yapmadan önce, bu başlık altında, imparatorluk coğrafyasının doğu eyaletlerinde bulunan tiyatro binalarının kent içindeki fiziksel konumlarına, bunun tiyatronun kent için önemini ve anlamını nasıl etkilediğine ve Geç Antik Dönem boyunca mekânsal dönüşümlerine yer verilmiştir. Tezin sınırlılığı göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu'daki tüm tiyatroların çalışmaya dahil edilmesi mümkün değildir. Bu kapsamda, çalışmanın problemi doğrultusunda, ulaşılabilir somut veriye sahip, çalışmanın konusunu besleyeceği ve derinleştireceği düşünülen bir grup kent seçilmiştir. Cyril Mango'nun (1979) 6. yüzyıl sonu veya 7.yüzyıl başına kadar, Hellenistik ya da daha erken kökenlere sahip bir Roma kentinin devamı özelliği taşıyan kentler grubuna koyduğu Anadolu'dan bazı merkezlerin antik tiyatrolarına yer verilmiştir. Ayrıca Anadolu dışından örneklere de değinilmiştir.

Ephesos tiyatrosu aşağı liman kentinin, iki önemli caddesi olan Kuretler ve Liman caddelerinin kesiştiği noktada yer almaktadır. Seyirci kapasitesiyle ve sahne binasının yüksekliğiyle Anadolu'daki en büyük örneklerden biridir[22] (Özdilek, 2011). Panayır Dağı'nın batı yamacında, kent merkezine hakim bir noktada konumlanmıştır. Tiyatro, inşa edildiği Hellenistik dönemde, Tetragonos Agorası'nın yakınında, limandan uzak olmayan bir konumda yer almaktaydı. İmparatorluk döneminde hızlanan alüvyonlaşma ile günümüzde koy yok olmuştur ve varlığı ancak bataklık bir çöküntü alan aracılığıyla anlaşılmaktadır. (Hofbauer M., Öztürk A. vd., 2017). Hellenistik surla çevrili olan kentin, dik kesişen yollarla bölünmüş bir plan sistemine oturan tiyatro yapısının, ızgara düzeninden düşük bir oranda sapmış olması, kuvvetle muhtemel eğime konumlanışından kaynaklanmaktadır (Groh, 2006; Hofbauer M., Öztürk A. vd., 2017). Aşağı kent alanının belirleyici özelliği olan kamusal yapılarından, tiyatro, hamam, agora ve çeşme kent merkezini tanımlamaktadır. Yapımına dair elde edilen ilk net tarih, sahne binasının kuzeyine M.Ö. 100 yılında yapılmış Hellenistik çeşme aracılığıyla belirlenmiştir. (Scherrer, 1995; aktaran Öz, 2000). Arkeolojik belgeler daha geç dönemlere ait olmasına rağmen, tiyatronun yer seçiminin, Lysimachos Dönemi'ndeki Hellenistik kent planlamasıyla eş döneme tarihlendirilmesi geçerliliğini korumaktadır (Krinzinger F., Ruggendorfer P., 2017).

Yapı, Roma İmparatorluk Dönemi'nde farklı tarihlerde, sahne binasında, orchestra kısmında ve oturma sıralarında olmak üzere çeşitli değişikliklere uğrayarak büyütülmüştür.

[22] Detaylı bilgi için bkn. Fiechter, 1914; Ferraro

Bu durum, gösteri anlayışında ve kültüründe yaşanan farklılaşmaları ve su oyunları ve gladyatör dövüşleri gibi müsabakalara duyulan ilginin varlığını güçlendirir niteliktedir. 262 ve 360 yıllarında yaşanan depremlerden gördüğü zarar sonrasında- ne derecede zarar gördüğü henüz bilinmese de- yeniden onarım ve eklemeler yapılmıştır. Tiyatronun kuzey geçişini kapatan duvarında ve buna komşu olan bir destek duvarında bulunan, Prokonsül Messalinus'u tiyatronun onarımından dolayı onurlandıran, 4.yüzyıla tarihlendirilen yazıtlar bulunmuştur ve deprem sonrası gerekli görülen güçlendirmelerle ilişkilendirilmiştir (Krinzinger F., Ruggendorfer P., 2017). Tiyatronun sahne cephesinde bulunan grafitilerin 5.veya 6.yüzyıla tarihlendirilmesi, tiyatronun geç dönemlere kadar performans mekanı olarak işlev gördüğünü kanıtlar niteliktedir (Krinzinger F., Ruggendorfer P., 2017). Daha geç dönemlerde, tiyatro yapısının Bizans Dönemi savunma duvarına dahil edilmiş olma ihtimali, güneye bakan ve karşısına denk gelen girişlerinin, kuzey analemma duvarındaki odaların kapatılmasıyla ve kuzeydeki girişin ise kısmen kapatılarak sınırlı bir erişim sağlanmasıyla güçlenmektedir. Kentin yeni bir surla çevrilmiş olmasının nedenini, henüz netlik kazanmamış olmasıyla birlikte, 6. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl başında güvensiz siyasi ortamla ilişkilendirmek mümkündür (Pülz, 2011). Bir bölümü kapatılan girişler sebebiyle, ulaşımı kısıtlanan tiyatro yapısının toplanma ve performans alanı olarak daha ne kadar kullanıldığına dair net verilere ulaşılamamış olsa da tiyatro çevresindeki sokaklarda Heraklios Dönemine (610-641) kadar imparatorluk ilanlarına dair yazıtların varlığı tiyatronun 7.yüzyıl başlarına kadar bu kapsamda işlev gördüğünü desteklemektedir (Krinzinger F., Ruggendorfer P., 2017).

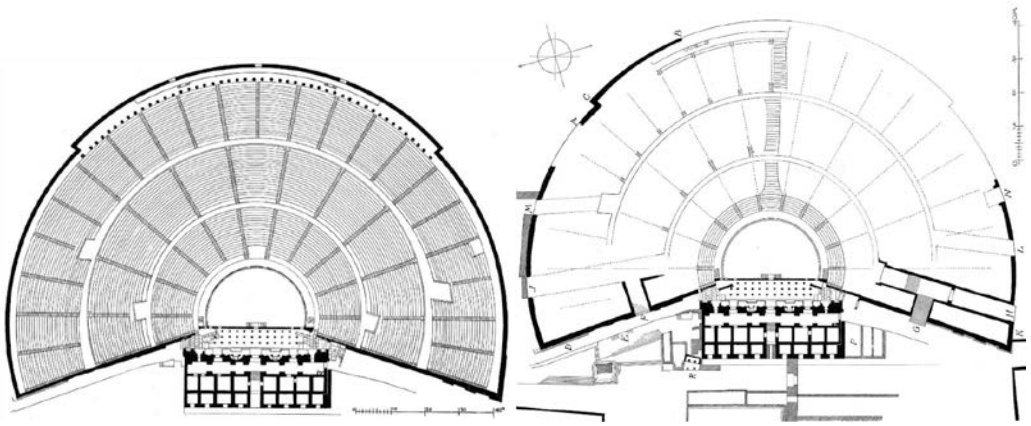

Şekil 17. Ephesus tiyatrosu (Krinzinger & Ruggendorfer, 2017; orijinali: Heberdey vd. 1912)

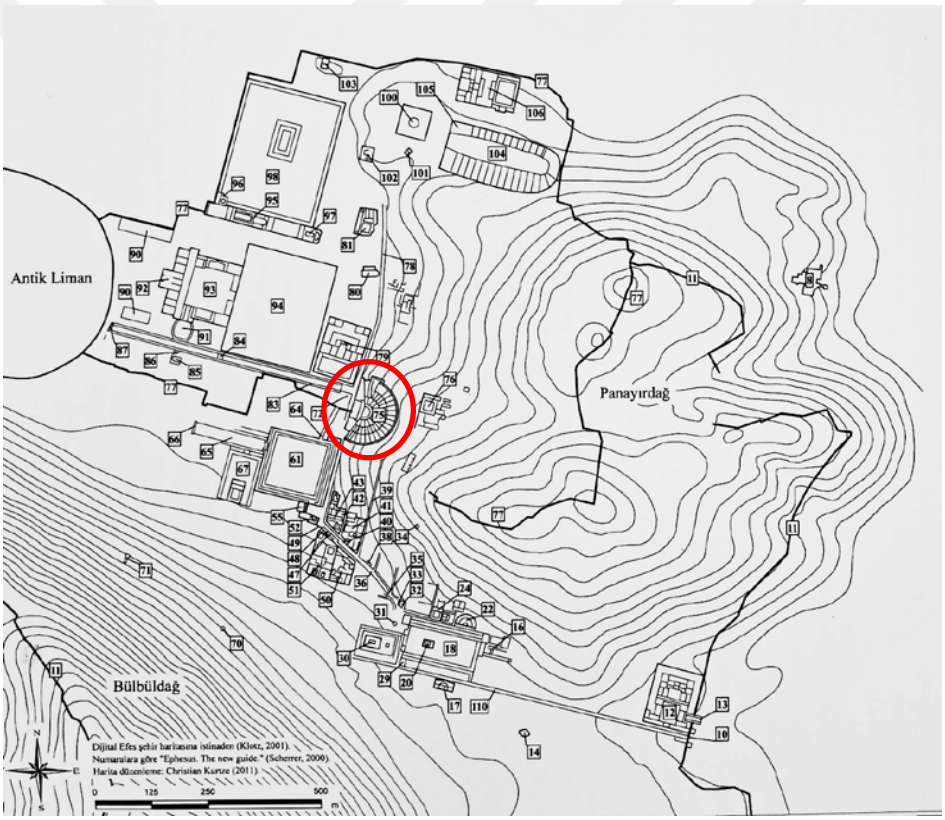

Şekil 18. Ephesus antik kent planı (Daim ve Ladstätter, 2011)

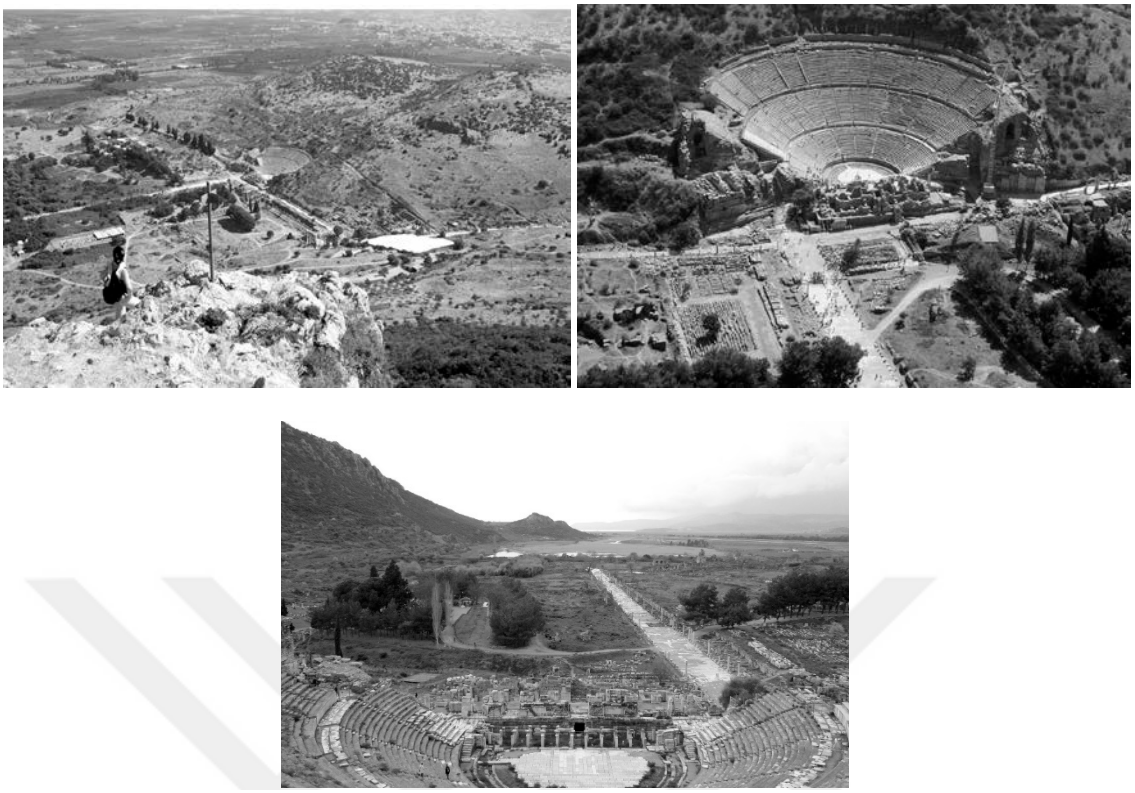

Şekil 19. Efes Antik Tiyatrosu (Krinzinger ve Ruggendorfer, 2017)

Bu çalışmanın, problemi kapsamında, konuyu besleyecek, ulaşılabilir somut veri sunan diğer bir örnek merkez ise Side Antik Tiyatrosu'dur. Side tiyatrosu kentin tam ortasında, yarım adanın en dar yerinde inşa edilmiştir. Tiyatronun batı ve güneybatı bölümlerinin yaslandığı yamaç, kentin de en yüksek noktalarını oluşturmaktadır. Side tiyatrosu kentin ana girişi olan doğudaki kapı ile liman arasında uzanan ve kentin en önemli arteri olan caddenin üzerinde yer almaktadır. Literatürde Attius Philippus suru olarak bilinen duvarın üzerinde bulunan taktan geçtikten sonra, caddenin güneyinde bulunan tiyatronun üst caveası, büyük fil ayakları ile taşınan tonozlar üzerinde yükselmektedir. Batıdan kuzey-güney yönünde uzanan bir cadde ile sınırlanmış olan tiyatronun doğusunda, sahne binasının altındaki tonozlu geçitlerle birbirine bağlandığı ticaret agorası bulunmaktadır. Tiyatronun güneyinde ise agoradan bir istinat duvarı ile ayrılmış, üst kotta yer alan ve işlevi henüz bilinmeyen yapı kalıntıları vardır.

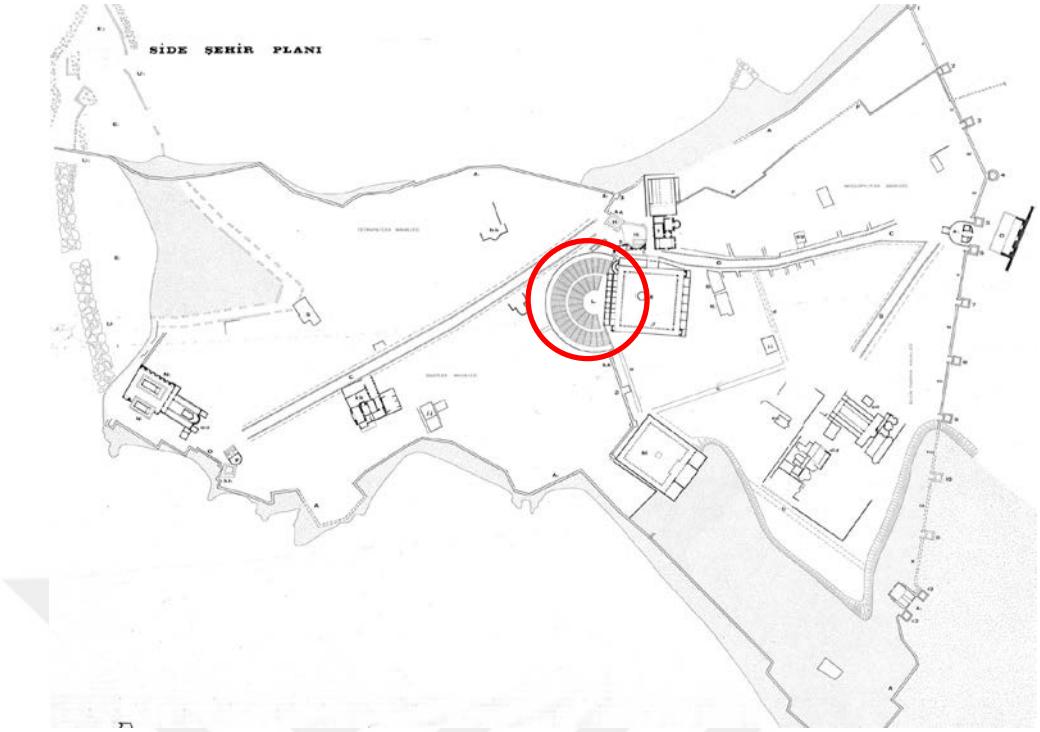

Şekil 20. Side Antik Kenti Planı (Mansel, 1978)

Alt caveanın kuzey bölümünde oturma sırasının altında görülen daha erken tarihli oturma basamakları, Side tiyatrosunun ilk inşa evresine ait verilerdir. Mevcut tiyatronun, erken tiyatronun üzerine M.S. 2. yüzyılın ortalarında inşa edildiği ileri sürülmektedir (Mansel 1978).

Side tiyatrosunda söz konusu olan mekânsal eklemeler, değişiklikler, grafiti ve freskolar ile epigrafik veriler, yapının Geç Antik Dönem boyunca kullanımda olduğunu göstermektedir. Caveanın kuzey bölümünde, oturma sıraları üzerinde görülen ve kelimelerin başında haç olan iki kısa yazıtın, yazılı olduğu yerin sahibini gösterdiği düşünülmektedir[23] (Nolle 2001). Bu durum, Geç Antik Dönem'de Side'de görevli Hıristiyan din adamlarının, tiyatrodaki etkinliklere izleyici olarak düzenli bir şekilde katıldıklarını düşündürmektedir.

Side tiyatrosunun Geç Antik Dönem boyunca kullanımda olduğunu gösteren epigrafik verilerden bir diğer grubu ise dört kitabe oluşturur. Tiyatronun yamaca oturan kuzey ve kuzeybatı bölümlerindeki kazı ve temizlik çalışmaları sırasında bulunmuş olan bu dört kitabe de, onarım ve onarıma bağlı olarak onurlandırma içerikli metinler ihtiva etmektedir (Bean 1965; Mansel 1962; Mansel 1964; Nollé 2001). Tiyatronun bu bölümlerinde bulunan fil

[23] İlk yazıtta geçen *prepositus* titri, Bean tarafından "ruhani amir" anlamında kullanılmıştır. Bu durum, Geç Antik Dönemde Side'de yaşayan Hırsitiyan din adamlarının tiyatroda gerçekleştirilen etkinliklere izleyici olarak katıldıklarını göstermektedir, bkz. Mansel vd. 1956.

ayaklarının taşıdığı kemerlerin kilit taşları üzerindeki kabartma haç motifleri de yazıtlarda sözü edilen onarımlar sırasında işlenmiş olmalıdır.

417 yılında Manavgat yakınlarında meydana geldiği belirtilen 7 büyüklüğünde bir depremin, tiyatroda yıkıma neden olduğu ve bu deprem sonrasında yazıtlarda belirtilen onarımların gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir (Yıldırım 2013). Tiyatronun güney ve güneybatı bölümlerinde, üst kat caveasını taşıyan fil ayaklarının ve tiyatronun üst kotlarının yıkıntılarının halen alanda görülebilir durumda olması, onarımların tiyatronun kuzey ve kuzeybatı bölümleriyle sınırlı olduğunu düşündürmektedir. Nitekim onarımın yapıldığı bölümler, kentin ana arteri üzerinde olmasından dolayı yoğun sirkülasyonun söz konusu olduğu ve yapının en göz önünde olan bölümleridir.

Geç Antik Dönemde Side tiyatrosunun Hıristiyan din adamları tarafından düzenli olarak kullanıldığı ve hatta işlevini devam ettirmesi için onarımların yapıldığını gösteren epigrafik kanıtlar dışında, yapı içinde mekânsal bir takım dönüşümlerin de olduğu görülmektedir. Güney paradostaki mekanın güney duvarında yer alan İsa, Petrus ve Başmelek olması muhtemel freskolardan dolayı mekan, şapel olarak nitelendirilmiştir (İzmirligil 2004).

Bu mekanın tam karşısında, caveanın güney ucunda ve aynı şekilde caveanın kuzey ucunda oturma sıralarında eksiltmeler yapılarak birer mekan oluşturulmuştur. Caveanın kuzey ucunda yer alan ve ilk kazıldığı dönemde bir kapısı ve pencere açıklıklarının olduğu anlaşılan mekan bugün tamamen açık durumda olup, caveanın içine doğru uzanan tonozlu bir mekan niteliğindedir. Mekanın kuzey duvarında, belli belirsiz bir İsa freskosu görülebilmektedir. Duvarın önünde ise bir seki yer almaktadır. Her üç mekan için de Mansel tarafından şapel olarak işlev önerisi getirilmiştir (Mansel 1978). Ancak, mekanların hiç birinin şapel olarak kullanılmış olduğunu gösterecek herhangi bir veri tespit edilememiştir ve caveanın kuzey ve güney uçlarındaki mekanların birer mezar odası olabileceği önerilmiştir (Yıldırım 2013).

Side tiyatrosunda ibadete yönelik bir işlev önerisinin daha sağlıklı bir şekilde yapılabileceği mekan, kuzey paradosun yanında bulunan galeridir. Eğimli bir mekan olarak planlanmış galeri, tonozlu üst yapısı ile caveayı taşımaktadır. Dikdörtgen planlı galerinin güneyine apsisli bir duvar eklenmiş ve mekan bir şapele dönüştürülmüştür.

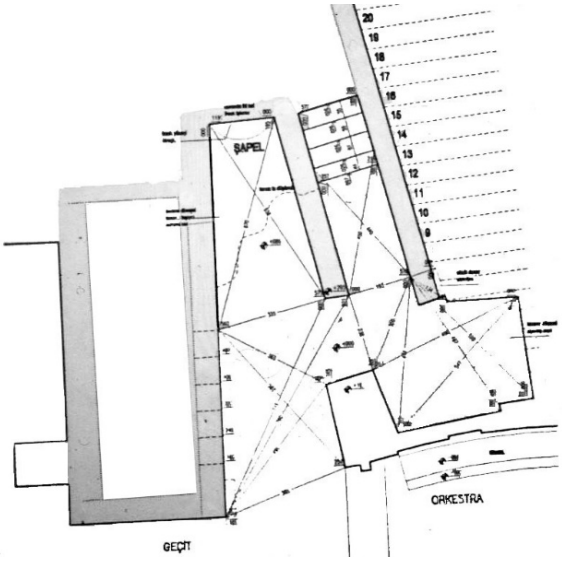

Şekil 21. Güney paradostaki ve caveanın güney ucundaki şapel olarak nitelenen mekanlar (Yıldırım, 2013)

Şekil 22. Güney paradostaki şapel (?) sol; caveanın güney ucundaki şapel (?) (Yıldırım, 2013)

Şekil 23. Caveanın kuzey ucundaki şapel (?) (Yıldırım, 2013)

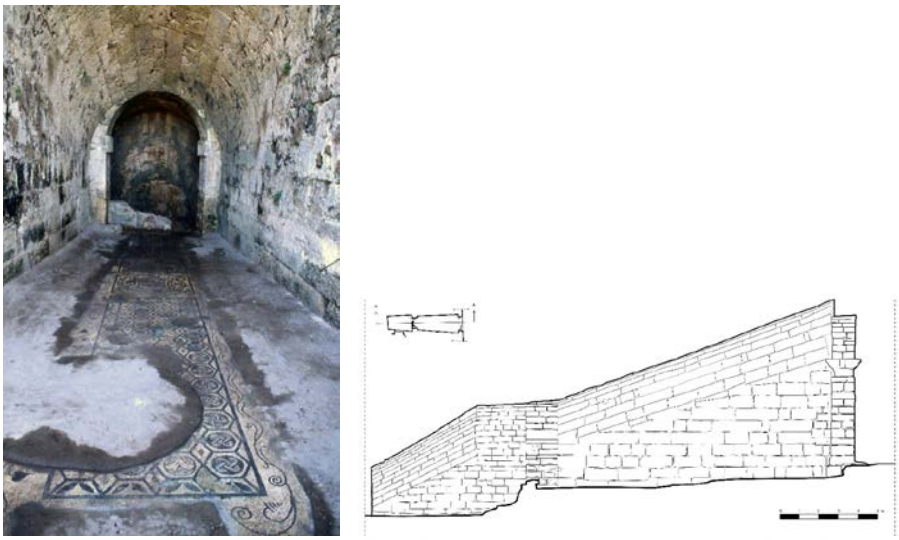

Şekil 24. Tiyatro galerisindeki şapel (Yıldırım, 2013)

Tiyatroların, formları nedeniyle, dönüşüme çok da uygun yapılar olmadıkları düşünülebilir. Özellikle dini işlev yüklenmesi konusunda bütüncül bir dönüşümden çok, Side örneğinde olduğu gibi, parçalı bir dönüşüm veya yanına/içine/üstüne yeni yapı inşası ile dini bir niteliğe kısmen büründürüldüğü örnekler bilinmektedir. Nicaea (İznik) tiyatrosu üzerinde bulunan ve Laskarisler Dönemine tarihlendirilen kilise, bu uygulamanın oldukça geç tarihli bir örneği olarak ortaya çıkmaktadır (Ermiş 2009).

Hierapolis tiyatrosunda niteliği ve dolayısıyla işlevi anlaşılamayan bir takım mimari kalıntılar tespit edilmiştir. Bu mimari bakiyeleri içinde bulunan bir metal haç parçası, tiyatro içinde bir kilisenin olabileceğini akla getirse de, bu konuda net bir veri elde edilememiştir (Arthur 2006).

Anadolu dışındaki tiyatrolara bakıldığında da benzer bir durumun varlığı görülür. Gerasa Kuzey Tiyatronun üstündeki teras duvarının bir bölümüne 6. Yüzyılda bir kilise inşa edildiği bilinmektedir (Meyer 1988). Atina Dionysos Tiyatrosunun doğu paradosu içine 5. yüzyılda, Samos tiyatrosunun üzerine de İustinianus Döneminde bir kilise yapıldığı belirtilmektedir (Saradi 2006). Benzer şekilde Tarragona'da amfitiyatronun içine bir kilise inşa edilmiş ve Salona'da yine amfitiyatronun alt kat galerilerinden ikisi şapele dönüştürülmüştür (Bowes 2014).

Bu incelemede, tiyatroların kent içindeki fiziksel konumlarının, tiyatronun kent için önemini ve anlamını etkilediği sonucuyla birlikte, mekânsal dönüşümlerin kent

dinamiklerindeki dönüşümle gelen mimari ve de bağlamsal ihtiyaçların bir göstergesi olduğu ortaya çıkmıştır.

2.5. Roma Bağlamından Geç Antik Dönem'e Geçiş : Aphrodisias Antik Kenti

Bu başlık altında, öncelikle Aphrodisias Antik Kenti'nin araştırma tarihçesine ve kentin coğrafi konumu ve tarihine ilişkin bölümlere yer verilmiştir. Kentin tarihsel gelişimi haritalar üzerinden gösterilmiştir.

Roma Dönemi'nde kentlerin, Roma İmparatorluğu'nun iktidar yapısının bir ifade şekli olduğunu ve imparatorluğun geçirdiği süreçleri yansıttığını söylemek mümkündür. Roma İmparatorluğu'nun, genişlediği zaman diliminde, özellikle kamusal mimariyle gelişim özelliklerinin ortak olduğu görülmektedir. Geç Antik Dönem'e gelindiğinde, iktidarın siyasi ve kültürel anlamda kapsayıcılığı sorgulanır nitelik kazanmaktadır. İmparatorluk iktidarının azalmasıyla ve yeni bir dinin ortaya çıkıp yayılmasıyla oluşan yeni toplum ve toplumun gereksinimleri, kamusal binaları farklı şekillerde dönüştürmüş ve onlara yeni fonksiyonlar yüklemiştir. Kamusal yapıların dönüşümünün, değişen kullanımları doğrultusunda, içinde bulundukları toplumun ve topluma dair ihtiyaçların dönüşümüyle doğrudan bağlantılı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Geç Antik Dönem'de, kamu binalarının farklı bağlamlarda kullanımı, kamusal olmayan yapıların yeniden kullanımıyla ilişkili değişimler, konutların farklı kalitelerde inşa edilmesi, sütunlu caddelerin ticari kullanımın yoğunlaşmasının bir getirisi olarak yeni mekân eklemeleriyle daraltılması[24] ve kente dair diğer mekânsal değişimler ve dönüşümler, kentin fiziksel olarak imparatorluk döneminden farklılaşmasına sebep olmuştur. Roma imparatorluk kentinin model ve ifade değişikliği sonucunda, kentlerin artık Roma'nın ihtiyaçlarına göre değil yerel sakinlerin yaşayış ve gereksinimlerine göre şekillenmeye başladığı görülmektedir. Bu durumda, Geç Antik Dönem'de kentlerin kendilerine özgü

[24] Hedrick W. Dey, The Afterlife of the Roman City: Architecture and Ceremony in Late Antiquity and Early Middle Age makalesinde, Geç Antik Çağ sütunlu caddesine dair yeni bir anlayış önermektedir. Sütunlu caddeleri, gecekondular ve dükkânlar tarafından daha kalabalık ve düzensiz hale getirilmiş mekanlardan ziyade, törensel kullanımının kentsel günlük yaşamın ihtiyaçlarıyla uyum içinde olduğu mekanlar olarak, Efes örneğinde olduğu gibi, tanımlamaktadır. Yıldırım (2018)'ın Geç Antik Dönem Kentlerinde Pagan Yapıların Dönüşümü ve Korunması başlıklı makalesinde, sütunlu caddelerin daralarak eski ihtişamlı görünümlerini kaybetmelerine, Anadolu'daki pek çok kent örneğinde rastlanmasına rağmen, bunun bir Geç Antik Dönem kuralı olarak görülmemesi gerektiği yönündeki ifadelerini, Perge, Side ve Efes örnekleri üzerinden desteklemektedir.

ekonomilerinin, toplumsal ve sosyal karakterlerinin, buluşma alanlarının, iktidarla ilişkilerinin, dönem kentine yaklaşım açısından önemi bir kez daha ön plana çıkmaktadır.

2.5.1. Aphrodisias Antik Kenti Araştırma Tarihçesi

Bu başlık altında Aphrodisias Antik Kenti, MÖ yaklaşık 3 bin yılından 1974 yılına kadar yerleşim sürekliliği göstermiş bir kenttir. Bu başlık altında, Aphrodisias'a dair yapılmış araştırmaların tarihçesine yer verilmiştir.

Aphrodisias'a yapılan ilk kayıtlı ziyaret, İzmir'in İngiltere Konsolosu William Sherard tarafından 1705 yılında, yazıtları belgelemek amacıyla gerçekleşmiştir (Smith vd., 2022). 1812 yılında Society of Dilettanti sponsorluğunda gerçekleşen ve 1840 yılında Antiquities of Ionia III'de yayınlanan; 1835 yılında C.F.M Texier liderliğinde düzenlenen ve Texier'in Description de l'Asie Mineure faite par ordre du Gouvernement Français, de 1833 à 1837 (Paris, 1839-49)' de yayınlanan farklı keşifler yapılmıştır (Smith vd.2022). 1904 ve 1905 yıllarında Paul Gaudin ve Gustave Mendel önderliğinde, Aphrodite Tapınağı ve Hadrian Hamamı'nda çok sayıda heykelin bulunduğu kazılar gerçekleştirilmiştir (Mendel 1906; Smith vd. 2022). Diğer bir keşif çalışması, 1913 yılında André Boulanger önderliğinde gerçekleştirilmiş olsa da 1. Dünya Savaşı'ndan kaynaklı sorunlar nedeniyle devam edememiştir (Boulanger, 1914). G. Jacopi başkanlığındaki İtalyan kazı ekibi, 1937 yılında Güney Agora'da kazı çalışmalarında bulunmuştur (Smith vd. 2022).

Aphrodisias'ta günümüze kadar devam eden ilk sistemli kazılar, New York Üniversitesi himayesi altında, 1961 yılında Prof. Dr. Kenan Erim tarafından başlatılmış ve 1990 yılındaki ölümüne kadar yürütülmüştür. Aphrodite Tapınağı, Meclis Binası, Sebasteion, Tiyatro, Güney Agora, Bazilika bu süreçte çalışma alanları olarak kazılmıştır ve elde edilen buluntular, 1979 yılında işleve başlayan Aphrodisias Müzesi'nde teşhire açılmıştır. Prof. Dr. Kenan Erim'in vefatı ardından, kazı çalışmaları Prof. Dr. R.R.R. Smith başkanlığında devam etmiştir. 1995'ten günümüze kadar New York Üniversitesi ve Oxford Üniversitesi ortak projesi olarak sürdürülmektedir. Kazı çalışmalarının, ikinci dönem kazılarında Aphrodisias'ın kentsel gelişim sürecini ele alarak, Geç Hellenistik Dönem yerleşiminin üzerine oturtulduğu ızgara plan ortaya çıkarılmıştır (Smith vd. 2022). Sebasteion'a ait kabartmaların sergilenmesi amacıyla, müzede 2008 yılında, yeni bir salon açılmıştır.

Aphrodisias Kazıları 1961 yılından beri, kazı raporları, Aphrodisias Papers yayınları, Aphrodisias Monografileri, tez çalışmaları, küçük eserler üzerine, heykeltıraşlık ve epigrafik konularda yayınlar üretilmiştir. Aphrodisias'ta, 200'den fazlası tiyatro alanı ve hamilerine ilişkin olmak üzere 1500'den fazla yazıt bulunmaktadır (Smith vd. 2022). Bu yazıtlara, Inscriptions of Aphrodisias web sitesi, Aphrodisias in Late Antiquity web sitesi ve Charlotte Roueché'nin ve Joyce Reynolds'ın yayınları aracılığıyla erişmek mümkündür.

2.5.2. Aphrodisias Antik Kenti Tarihi

Bu başlık, Aphrodisias Antik Kenti'nin coğrafi konumu hakkında genel bilgileri içermekte ve varlığına dair bilinen en erken tarihten, 7. yüzyıl sonuna kadar sahip olduğu kentsel görünümünü ele almaktadır.

Aphrodisias, Menderes Vadisi üzerinde, antik Karia bölgesinin iç kısımlarında, antik adı Morsynos olan Dandalaz Nehri'nin suladığı ovada yer almaktadır (Jeffery, 2022; Smith vd., 2022; Ratte, 2012) **(**Şekil 25**,** Şekil 26). Konumu, günümüz Aydın iline bağlı Karacasu ilçesi, Geyre Mahallesi'ne denk düşmektedir (Şekil 27). Bu alan, MÖ 5. binyılın ortalarından itibaren, küçük bir tarım topluluğu tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmıştır ve MÖ 3. binyıla kadar yerleşim yoğunluğunun, höyük olan Pekmez Tepe ve Tiyatro Tepesi üzerinde olduğu bilinmektedir (Ratte, 2012). MÖ 1200 civarından itibaren ise, yerleşim Tiyatro Tepesi'nde yoğunlaşmaktadır. Bu alanda ve Aphrodite Tapınağı'nın bulunduğu alanda, MÖ 7. ve 6. yüzyıla tarihlenen seramik malzemeler de elde edilmiştir. Elde edilen veriler, Aphrodite Tapınğı'nın bulunduğu alanın, o dönemde de yerel bir tanrıçaya adanmış kutsal bir alan olduğunu belgeler niteliktedir.

Smith vd.'nin (2022) belirttiği üzere, bu tarım toplumunun, yeni bir isimle, bir 'polis' olarak kuruluşu MÖ 2. yüzyılın başlarına denk gelen bir dönemde, şehir statüsünün getirdiği imkanlardan faydalanmak isteyen yerel toprak sahiplerinin girişimiyle gerçekleşmiştir. Coğrafi olarak konumu, verimli bir ovada yer alması ve çevresi tarafından tanınan ve kabul gören bir külte sahip olması açısından, yeni bir kentin kurulmasına uygun bir zemin oluşturmaktadır (Ratte, 2012) (Şekil 28). Aphrodite' nin Roma'nın mitolojik kurucularından Troyalı Aeneas'ın annesi oluşu, kentin 'Aphrodite'nin şehri' anlamına gelen Aphrodisias olarak isimlendirilmesinde bilinçli bir tercih olduğunu düşündürmektedir (Smith vd. , 2022).

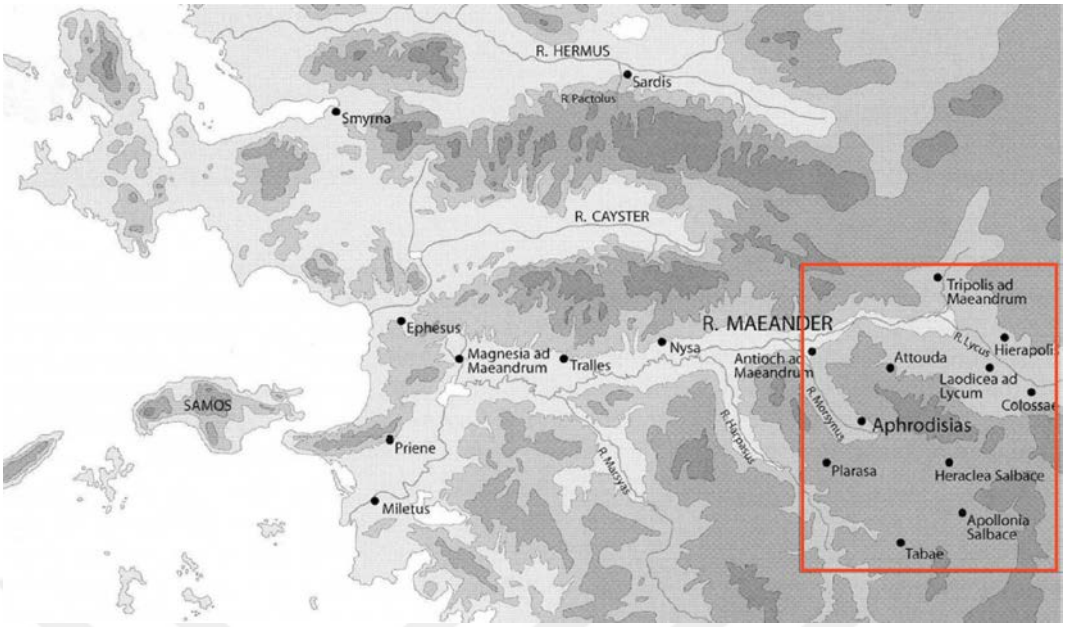

Şekil 25. Menderes vadisi ve üzerindeki antik kentler (Ratte ve Commito, 2017)

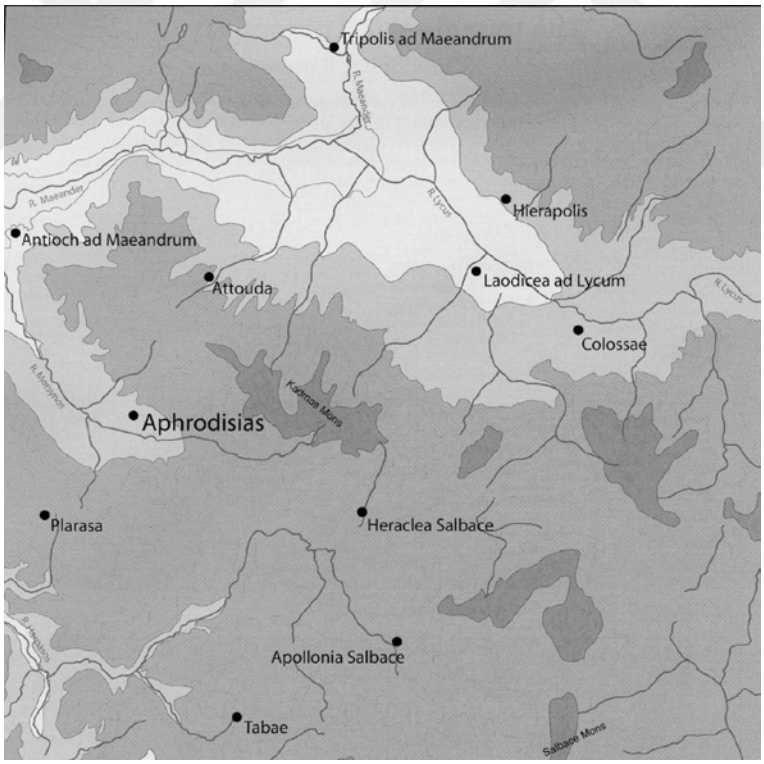

Şekil 26. Dandalaz (Morsynos) vadisi ve üzerindeki antik kentler (Ratte, 2012)

Şekil 27. Aphrodisias Antik Kenti konumu (MSB Harita Genel Müdürlüğü Dijital Arşivinden (URL-4, 2024) üretilmiştir)

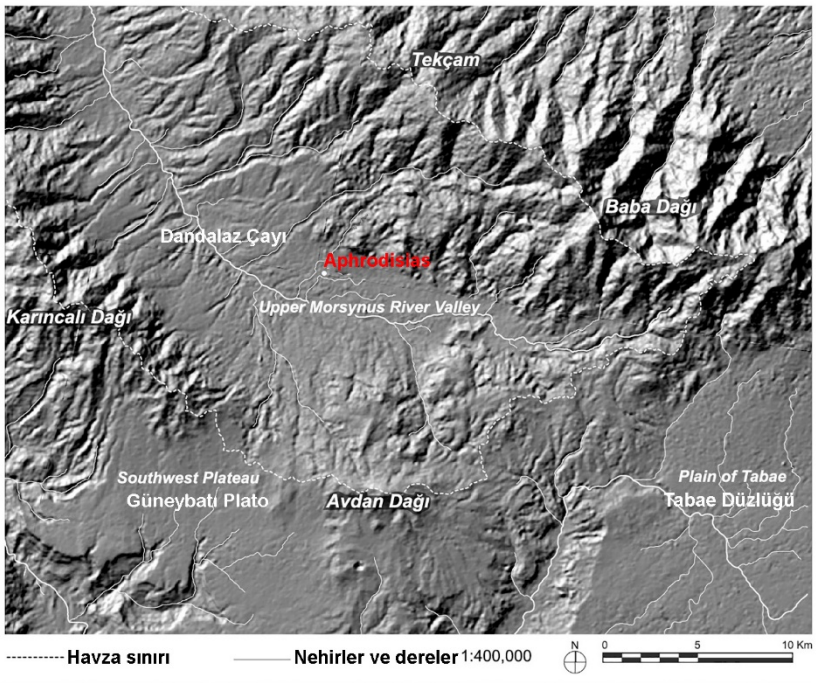

Şekil 28. Aphrodisias Antik Kenti yerleşimi topografik özellikleri (Ratte, 2012)

Hellenistik dönemde küçük bir kutsal alan kasabası özelliği gösteren kentin, Erken İmparatorluk döneminde büyüyerek, kent merkezi haline gelmesinin imparatorun kişisel lütfuyla da doğrudan ilişkili olduğu bilinmektedir (Smith vd. , 2022) (Şekil 29, Şekil 30, Şekil 31, Şekil 32). M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında, Aphrodite kültü ve mermer heykeltraşları ile tanınan kent, vergiden muaf statüsü ve Sezarla olan özel ilişkisi sayesinde, 1. ve 2. yüzyıllarda aktif bir inşa faaliyeti ile birlikte hızlı bir kentsel gelişim göstermektedir (Smith ve Ratte, 1993) (Şekil 29, Şekil 33, Şekil 34). Kent, 3. yüzyılın başlarına kadar, Roma barışının getirileri ve Asya eyaleti içinde ayrıcaklı statüsü ile refah bir süreç geçirmekle beraber, yerel aristokrasi tarafından inşa edilen yapıları ve kentsel olanaklarıyla geç Hellenistik bir şehir niteliği taşımaktadır (Smith, 1999). Aphrodite Tapınağı ve tiyatro binası arasında yapılaşmış, bir kent merkezine sahiptir. Bouleuterion ve ona ilişkin ofislerin bulunduğu bir Kuzey Agora, doğusunda 'Agora Kapısı', batısında 'Hadrian Hamamları' ile sınırlandırılmış ortasında uzun bir süs havuzu bulunan Güney Agora, kent merkezinin iki agorasıdır (Şekil 35). Güney Agora'nın güneybatı köşesinde, agoraya dik konumlanmış bir sivil bazilika yer almaktadır. Bu dönemde, kentin din kültüne ait yapılarını, Aphrodite Tapınağı (Augustus Dönemi'ne ait) ve 1.yüzyıl ortalarına tarihlenen Sebasteion kompleksi oluşturmaktadır. Kentin kültürel ve eğlence etkinliklerinin, atletik faaliyetlerinin ve siyasi toplantılarının yapıldığı tiyatro binası, Güney Agora'nın güneydoğu ucunda, topografik olarak tepelik bir alanda; stadium ise kentin kuzey ucunda yer almaktadır. Kentin, Hadrianus Hamamı ve Tiyatro Hamamı'nı kapsayan iki adet hamam kompleksi bulunmaktadır. 2.yüzyılın sonları ve 3.yüzyılın başlarında kent, tapınaklar, iki agora, meclis binası, stoalar, taş döşemeli caddeler, tiyatro, stadyum, hamam kompleksleri, Roma bazilikası gibi klasik Greko- Roma kentinde bulunan anıtsal yapılara sahip bir kentsel görünümdedir (Şekil 29).

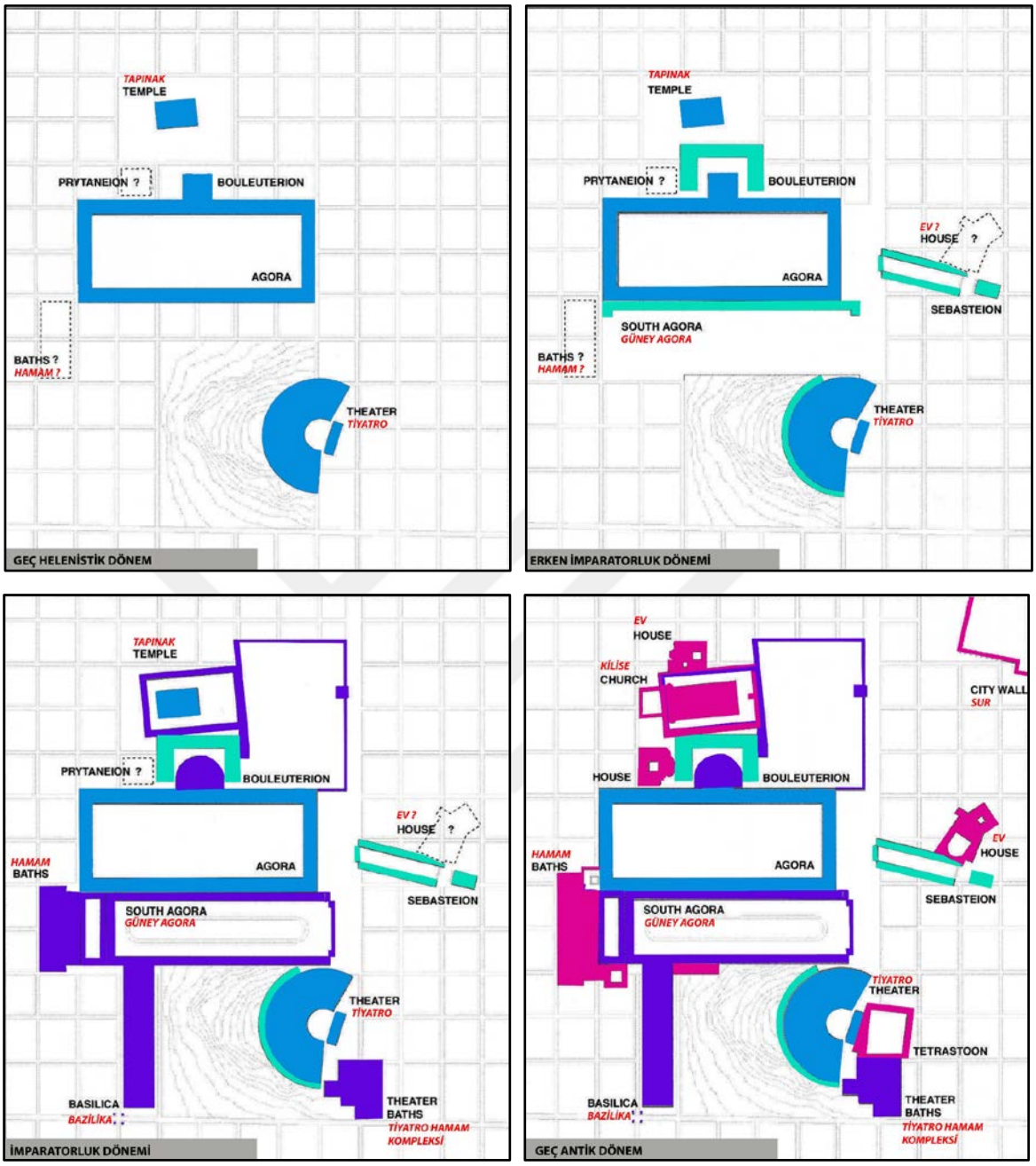

Şekil 29. Aphrodisias'ın yapı stoğuna dair dönem haritaları (Ratte (2008)'den, üretilmiştir)

Şekil 30. Aphrodite Tapınağı ve Kuzey Agora'yı gösteren hava fotoğrafı (URL-5, 2023)

Şekil 31. Tiyatro binası hava fotoğrafı (URL-6, 2023)

Şekil 32. Aphrodite Tapınağı (Atalay Yıldırım, 2023)

Şekil 33. Heykel Atölyeleri (URL-7, 2023; Atalay Yıldırım, 2023)

Şekil 34. Sebasteion İmparator Tapınağı güney portik ve avlu (Yılmaz, 2012)

Şekil 35. Güney Agora (Palmiyeli Park)'ın kuzey mekanları (Atalay Yıldırım, 2023)

3.yüzyılın ortasında (MS 250) Karia- Phrygia ortak eyaletinin başkenti oluncaya kadar özgür bir şehir olarak kalan Aphrodisias, 4. yüzyıl başlarında, Anadolu'nun en güneyinde piskoposluğu olan Karia'nın, eyalet başkenti haline geldiğinde, merkezi hükümetin kontrolü altına girmektedir (Roueché, 1989) (Şekil 36). Artık kentin, bölgesel ve yerel politikaları Romalı eyalet valisinin kararları doğrultusunda yürütülmekte (Öğüş, 2018) ve bu doğrultuda kentin, siyasi yapılanmasının ve imar çalışmalarının biçimlenmesinde önemli bir yere sahip olmaktadır (Roueché, 1998).

Şekil 36. 4.yy'da Anadolu'daki imparatorluk eyalet sınırları ve Aphrodisias Antik Kenti'nin başkent olarak Karia eyaletindeki konumu (Mapping Past Societies'den (URL-8, 2023) üretilmiştir)

Smith (1999), bu dönemde Aphrodisias'ta yeni kamu binaları yapımındaki durgunluğu, gerilemeden ziyade yeni yapı malzemesi kullanılarak, üretilen yapım faaliyetinin yoğunluğundaki azalma olarak ifade etmektedir. Yapıların yeniden inşası yerine, mevcut kent dokusunu korumanın ve yapıların güncel ihtiyaçlara cevap verecek şekilde dönüştürülmesinin, bu dönemin imar işleri arasında olduğunu söylemek mümkündür (Cormack, 1990; Smith, 1999). Yukarıda yer verilen, Şekil 29'daki kentin yapı stoğunun dönemlerine dair haritalardan da anlaşılacağı üzere, Geç Antik Dönem'de kentte az sayıda yeni yapı inşa edilmiş olsa da, inşa edilenler de kentin görünümünü değiştirecek boyutta olmaktadır. Bu yeni inşa faaliyetlerinden ilki, yazıtların 4.yüzyıl ortalarına tarihlendirdiği ve destekleyici olarak valilerin adı geçtiği sur yapımıdır (Smith, 1999; Roueché, 2004; Staebler, 2008). Diğer bir büyük yapı projesi, tiyatronun sahne binasının arkasında yer alan sütunlu, büyük açık bir meydan olan Tetrastoon'un inşası ya da kapsamlı restorasyonudur (Smith, 1999, Roueché, 2004). Hadrian Hamamlarının da 4. yüzyıl ortalarından 6.yüzyıla kadar, valiler ve hayırseverler tarafından bakımının ve onarımının devam ettiği bilinmektedir (Smith, 1999). Tetrapylon ve agora kapısının tamamen sökülüp, onarılarak tekrar ayağa kaldırılmasının da, kapsamlı restorasyon çalışmalarından olduğu bilinmektedir (Paul, 1996, Smith vd, 2022). Bu dönemde de, tiyatronun kullanımı devam etmektedir, yazıtlar scaenae ve orchestra kısımlarında değişimlerin olduğunu göstermektedir (Roueché, 1991). Stadyum'un doğu ucu 5.yüzyılda, Perge ve Ephesus antik kentlerinde olduğu gibi, amfitiyatroya dönüştürülmektedir (Welch, 1998; Smith ve Ratte, 2000). Bouleuterion'un batısında yer alan, Piskoposluk Sarayı (?) olarak adlandırılmakla beraber valiye dair bir merkez yapı olması muhtemel büyük konutun ise bulunan sikkeler ışığında 5.yüzyılda, daha önceki dönemlere ait bir yapının üzerine inşa edildiğini göstermektedir (Berenfeld, 2002; Smith,1999). Kentin dinsel kült alanlarından, Sebasteion kompleksinin, Geç Antik Dönem'de ticarete hizmet eden bir mekana dönüştüğü ve tapınağının da 5.yüzyılda sökülmüş olduğu bilinmektedir (Smith, 1987; Smith ve Ratte, 1998; Öztürk 2013). Aphrodite Tapınağı'nın 5. yüzyıl sonları ya da 6. yüzyıl başlarında kiliseye dönüştürülmesi ise, Geç Antik Dönem'de kentte gerçekleşen kapsamlı inşa faaliyetlerinden olmakla beraber, on dört büyük sutünun taşınmasını ve yeni yerlerine yerleştirilmesini içeren büyük bir teknik eylemdir (Berenfeld, 2002; Hebert, 2000; Smith ve Ratte, 1995). Kamusal yapıların yanında, kentteki özel konutların bakımı ve genişletilmesi, Geç Antik Dönem kent yaşantısının hareketine dair kanıtlar sunmaktadır (Berenfeld, 2002).

Bütün bunlar göstermektedir ki, Geç Antik Dönem Aphrodisias'ı, dinamikleri değişen kentin ve dolayısıyla toplumun, değişen mimari ihtiyaçları doğrultusunda dönüşmektedir. Bu dönüşümü, Smith (1999), kentte bir bozulma ya da alışılmış bir yeniden inşa eylemi olmadığını belirtmektedir. Yukarıda bahsedilen, bütün yapım, onarım ve bakım işlerinin, yeni çıkarılmış ve işlenmiş taşlardan değil, devşirme malzemeler kullanılarak yapılmaktadır. Bütün bu bayındırlık işleri, sorumlu imparatorluk valisi tarafından, ilgiyle ve bir prestij kaynağı olarak yapılmış olmalıydı ki, 3.yüzyıldan 7.yüzyıla kadar kentin, klasik antik kent görünümünü kaybetmeden düzenlendiği ve bunu sürdürebildiği görülmektedir (Şekil 37)**.**

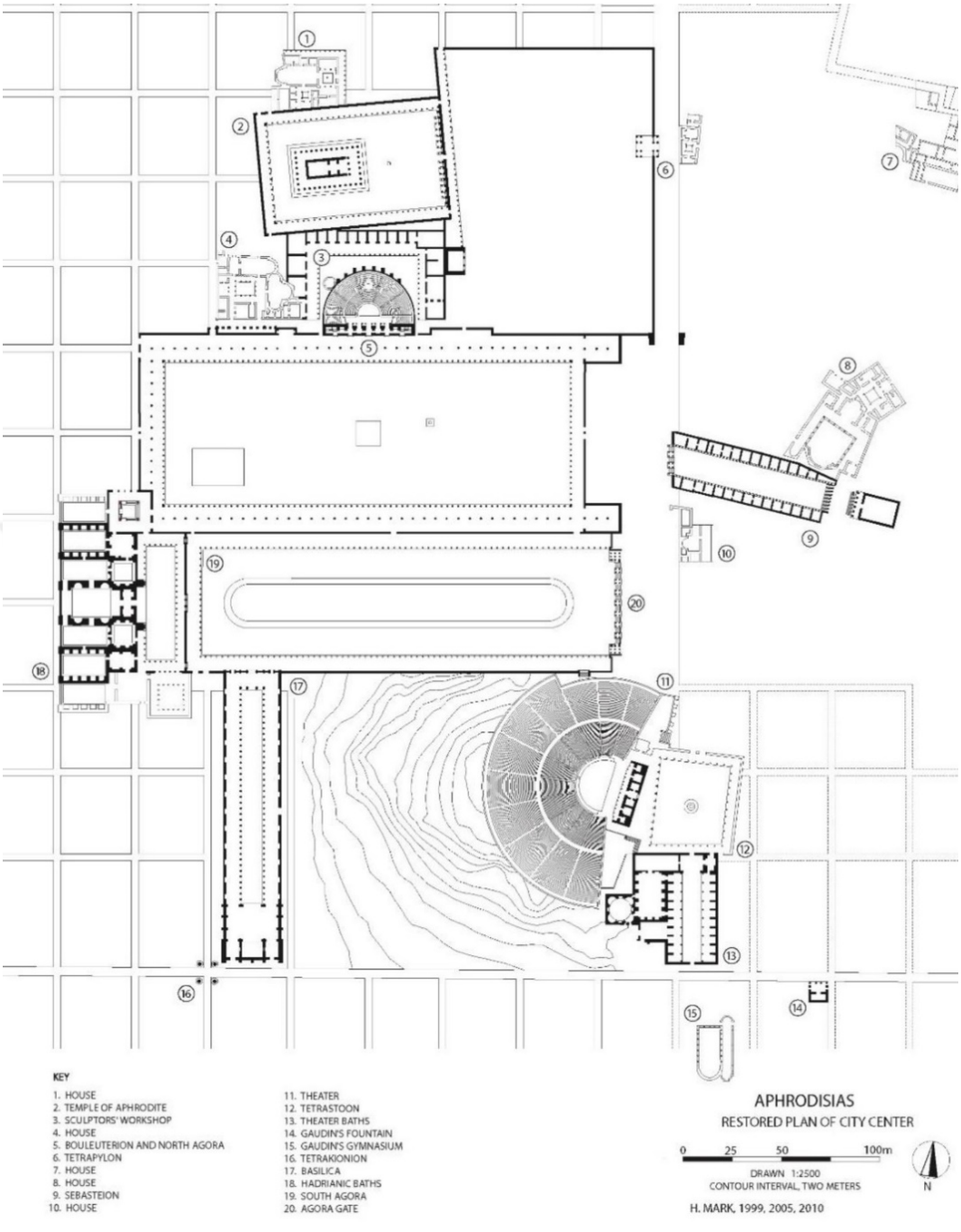

Şekil 37. Aphrodisias Geç Antik Dönem'de kent merkezinin durumu (Smith vd., 2022)

2.6. Aphrodisias'ta Geç Antik Dönem İnsanının Tiyatroyu Deneyimlemesi ve Tiyatro ile Etkileşimi

Bu başlıkta Geç Antik Dönem insanının Aphrodisias tiyatrosunu nasıl deneyimledikleri ve tiyatro ile kurdukları etkileşim biçiminin analizi yapılmaktadır. Bu aşamada, deneyim ve etkileşim, tiyatroyu anlamaya eylemsel, işlevsel ve pratik bir nitelik

kazandırmıştır. Bu doğrultuda, dönem insanının Aphrodisias tiyatrosunu kullanım şekilleri ve görme biçimleri ön plana çıkmıştır. Aynı zamanda, dönem insanının kim olduğunun, tez kapsamında 'aktörler' olarak ifade edilenlerin, deneyim ve etkileşim açısından önemi ortaya çıkmıştır. Tüm Hellen kentlerindekine benzer biçimde, Aphrodisias'ta da tiyatro, gösteriler ve kentler arası yarışmalar için halkı bir araya getirme ve kentin siyasi durumlarını, güncel meselelerini tartışmak üzere kentlileri toplama işlevine sahipti. Bu birden fazla işlevle birlikte Geç Antik Dönem kent dinamikleri, -imparatorluk döneminde de olduğu gibi- beraberinde çoklu ve farklı statüdeki kullanıcıları gündeme getirmiştir. Dolayısıyla, tezde Aphrodisias Antik Kenti'nde Geç Antik Dönem insanı (Aktörleri); yönetsel aktörler, dini aktörler, seçkin olmayan seyirciler olarak sınıflandırılmıştır. Bu farklı statüdeki kent aktörlerinin, hiyerarşik konumları gereği, tiyatroya dair zaten farklı olan deneyimleme ve etkileşim biçimleri, Geç Antik Dönem bağlamına geçtikten sonra da değişime uğramıştır. Bu başlık altında, farklı sınıftaki aktörlerin farklı deneyim ve etkileşim biçimleri ele alınmıştır.

Aphrodisias tiyatrosu, var oluşundan işlev dışı oluncaya kadar, toplanma, eğlenme ve sivil kimliğin sergilenmesi amacıyla kullanılmıştır. Kent sakinlerinin geçmişleriyle bağ kurma biçimlerinin zamanla değişmesine rağmen, kentin belleğinde tiyatro ve halk ilişkisi hala önemli bir yer tutmaya devam etmiştir.

2.6.1. Yönetsel Aktörler

Geç Antik Dönem'de, imparatorluk hükümetinin yeniden düzenlenmesi ve Hıristiyanlığın artmasını da içeren kent dinamiklerindeki değişimler, diğer orta ölçekli Anadolu kentleri gibi Aphrodisias'taki sivil aristokrasinin de yaşamını etkilemiştir (Berenfeld, 2002). Eyalet valilerinin gelişi, yerel seçkinlerden oluşan idari organlar tarafından yönetilen bir kentin kamusal yaşamında güçlü bir etki oluşturmuştur. 4.yüzyılın ilk yarısında, daha önce Geç Antik Kent Dinamikleri başlığı altında da belirtildiği üzere, varlıklı seçkin kişilerden ve kamusal bağışlarından bahseden yazıtların sayısında düşüş olmakla beraber kamu görevlilerine ve imparatorluk ilişkilerine yönelik, valiler için ve valiler tarafından yapılan ithafları içeren yazıtların sayısında artış görülmüştür (Roueché, 1993; Roueché, 2004).

Gücün yerel seçkinlerden imparatorluk valilerine kaymasıyla, imparatorluk otoritesinin kent üzerindeki etkisi, inşaat faaliyetlerine, festivallere ve diğer kamusal

gösterilere yapılan finansal katkılarla kendini göstermiştir (Roueché,1991). Tiyatro binasında bulunan, 5. yüzyıla tarihlenen bir yazıtta, bir valinin '*agonothete ve Maioumarch*' olarak tanımlanmış olması, onun festivallerin düzenlenmesini sağladığını gösterir niteliktedir (Roueché, 1993; Roueché, 2004[25]) (Şekil 38). Valilerin '*agonothete* (festival düzenleyici)' ünvanıyla, yüklendikleri bu işi gerçekleştirirken, kaynak olarak kendi kişisel paralarını mı, imparatorluk kaynaklarını ya da kentin fonlarından gelen parayı mı kullandıkları bilinmiyor olsa da, bu rol onların kamusal gösterilerdeki etki alanlarını kanıtlamaktadır. Aynı zamanda, eski sivil geleneklerin devam ettiğinin de göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir.

Şekil 38. Vitianus için dikilen yazıt (Roueché, 2004)

Kamusal gösterilerin düzenlenmesindeki etkin rollerinin yanında, 4.yüzyılın ortalarından itibaren, epigrafik olarak belgelenen imar faaliyetlerinin de valilik projeleri olduğu ortaya çıkmıştır (Ratte, 2001). Bunlardan ilki, 360'larda Antonius Tatianus adlı Karia valisi tarafından, tiyatronun hemen doğusunda bulunan sütunlu meydanın (Tetrastoon) inşası ya da kapsamlı restorasyonudur. Tetrastoon'un toplanmak amacıyla kullanılan kamusal bir mekan olarak tiyatroya yakınlığı, tiyatroya gelenlerin, içinden geçerek meydan boyunca

[25] 1970 yılında New York Üniversitesi tarafından yapılan kazılarda, tiyatro binasının kuzey scaena'sında bulunan yazıtta yazılanlar: 'The splendid and well-known metropolis of the Aphrodisians set up (this statue of) Vitianus, clarissimus scholasticus and consular, their own benefactor and agonothete.' Çev. Roueché, 2004, 'Aphrodisiaslıların görkemli ve tanınmış metropolü, kendi hayırseverleri ve agonothete'leri (festival düzenleyicisi) olan ünlü bilge ve konsül Vitianus'un bu heykelini dikti.' (Türkçeye yazar tarafından çevrilmiştir).

dikilmiş portre heykellerini ve yazıtlarını görecekleri anlamı taşımaktadır. Valilerin, başta imparatorluk etkisini göstermek ve sosyal prestij kazanmak amacıyla, tiyatroya geliş rotasını aracı edinmeleri tiyatroyla kurdukları bir etkileşim biçimi olarak değerlendirilmiştir. Tetrastoon sütunları üzerinde bulunan, 5.ya da 6.yüzyıllara tarihlenen övgü metinlerinin, üst üste boyanmış birkaç metin katmanından oluştuğu ortaya çıkmıştır. Bu durum, övgü eylemlerinin farklı kişilere hitaben farklı zamanlarda yapıldığını gösterir niteliktedir ki, bunun birbirlerinin yerine geçen valiler için olabileceği düşünülmekle birlikte törenlerin ise, tiyatroda ya da Tetrastoon'da gerçekleşmiş olma ihtimali oldukça yüksektir. (Roueché, 1999) (Şekil 39, Şekil 40).

Şekil 39. Üst üste boyanmış metin katmanları içeren övgü yazıtları 5.-6. yy. (Roueché, 2004)

Şekil 40. Üst üste metin katmanları içeren övgü yazıtları 5.-6. yy.(Roueché, 2004)

Eyalet valilerinin tiyatro ile etkileşimi sadece, yazıtlarının ve heykellerinin yerleştirilmesi üzerine kurulmamıştır. Roma'daki imparatora benzer şekilde, eyalet valisinin de, kamusal gösterilere ve kutlamalara katılması beklenmektedir. Diğer kentlerdeki tiyatrolarda olduğu gibi Aphrodisias tiyatrosunda da, dini ve sivil görevlilerin (başta Dionysos rahipleri olmak üzere), valilerin, başka kentlerden gelen temsilcilerin ve bazı seçkin hayırsever yurttaşların oturacağı '*proedria*' olarak adlandırılan şeref koltuğu sırası bulunmaktadır (Ferrero, 1990). Fakat bunlardan daha üst kotta ve orta eksende, başka bir 'şeref koltuğu' için bir podyum yer almaktadır (Şekil 41, Şekil 42). Tralles, Priene, Milet, Termessos, Side ve Nysa kentlerindeki loca eklemeleri Golvin (1988) tarafından -bir amphitiyatronun karakteristik özelliği olarak -tiyatronun vahşi hayvan avları ve gladyatör dövüşleri gibi amphitiyatro gösterilerinin sunulmasına ilişkin bir düzenlemesi olduğu öne sürülmüş olsa da Aphrodisias'taki eklemenin, bu dönüşümden farklı olduğunu destekleyen özellikleri mevcuttur (Chaisemartin &Theodorescu, 1988;. Roueché (1991). Araştırmacı, yapım tekniğindeki farklılık ve de Aphrodisias'ın tarihsel bağlamından yola çıkarak, bu özel koltuğun daha geç bir dönemde eklendiği savunmaktadır. Hem kentin valisi hem de diğer kentlerden gelen imparatorluk yetkililerinin dikkatini ve beğenisini kazanmak amacıyla, 3. yüzyıldan 5. yüzyıla kadar devam eden rekabetin bir göstergesi olarak ve resmi görevlilerin sivil etkinliklerdeki yeri ve önemini vurgulamak amacıyla yapılmış olduğu düşünülebilir (Roueché 1991).

Bunlar doğrultusunda, Geç Antik Dönem'de imparatorluk tarafından atanan valilerin, tiyatroda gerçekleşen gösterilere gerek doğrudan katılımları ile gerekse tiyatronun iç mekanında ya da tiyatroya ulaşım rotasında yer alan heykel ve yazıtlarıyla dolaylı yoldan etkileşimleri söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şekil 41. Onur koltukları ve orta eksenindeki ‘özel koltuk’ (Atalay Yıldırım, 2023)

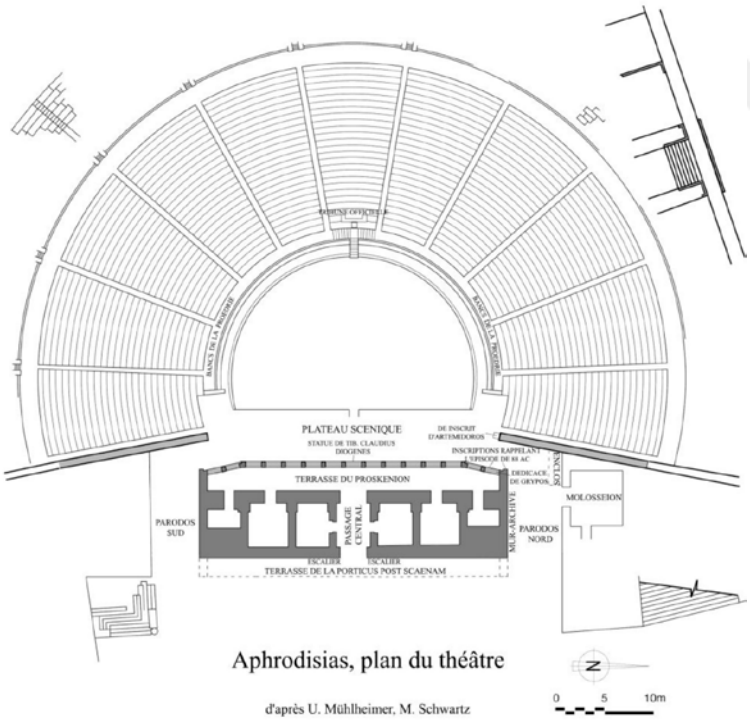

Şekil 42. ‘özel koltuk’un plan düzleminde konumu (De Chaisemartin, 2012)

Valiler dışında Aphrodisiaslı zengin hayırseverlerin tiyatro binası ile etkileşimi öncelikle, yapının inşasında ve onarımlarında sundukları bağış aracılığıyla olmuştur. Bu eylemin kaydedilerek toplumsal hafızada yer etmesi ise, sosyal ve politik toplantıların yapıldığı mekanlarda heykel, yazıt ve onurlandırma metinlerinin oluşturulması aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Tiyatronun MÖ 1.yüzyılda inşa edilen ilk kısmı olan sahne binası, hayırsever Zoilos tarafından desteklenmiştir. İmar faaliyetlerine katılım nesiller boyunca hatırlanan ve toplumsal prestij getiren bir eylem olmuştur. Pergamon, Ephesos, Smyrna ve Miletos gibi önemli kentlerde olduğu gibi Aphrodisias'ın da inşa faaliyetlerinin çoğunlukla zengin yerel vatandaşların katkılarıyla yürütüldüğü bilinmektedir (Chaniotis, 2020).

5.yüzyılda, zengin seçkin vatandaşların, hayırseverlikte, övündükleri unvanın sivil yöneticilik değil, imparatorluk rütbeleri ve makamları olduğu ve bu yerel konumlarının senatoda yer almak amacıyla kullanmaları, kentli olma bilincinin bu sınıf için de farklılaştığını göstermiştir. Piskoposların kenti temsil etme yetkilerinin artmasıyla birlikte, zengin yerel seçkinlerin statülerini ve paralarını harcama şekilleri de değişmiş ve harcamaları daha çok özel hayat tarzına ve statülerini koruyacak kendi çıkarları doğrultusundaki kanallara yönelmiştir. 6.yüzyılda, varlıklı seçkinler, paralarını hastane, yaşlı bakımevi, yetimhane, manastır, kilise gibi yapıların inşasına harcayarak, bu yolla iktidarda önemli bir yere sahip olan yeni dinin kurumları ve din adamlarına bağlılıklarını kanıtlamış hem de zenginliklerini ve hayırseverlik statülerini koruma altına almışlardır. Diğer taraftan, din adamlarının kentteki önemleri ve seçilmeleri konusunda yerel zengin seçkinlerin hala etkili olduğu bilinmekte ve bu da iki grubun kentte karşılıklı ilişkilerini daha görünür kılmaktadır. Varlıklı yerel vatandaşların, bağışta bulundukları yapı çeşidi değişse de, bağış eylemindeki süreklilik, değişen şartlara uyum sağlamalarını da kolaylaştırmış olmalıdır.

Aphrodisias'ta, Geç Antik Dönem içinde bir zamana tarihlenen epigrafik kayıtlarda sıklıkla adı geçen iki hayırseverden bahsetmek mümkündür. Bunlar tiyatro ve çevresindeki yapıların inşa ve onarım işlerinde finans düzenlemelerini yaptığı bilinen, Ampelius ve Pytheas isimli hayırseverlerdir. 5. yüzyılın ortasından 6. yüzyılın başına kadar bilinen inşa faaliyetlerinden olan Tiyatro Hamam Kompleksi'nin restorasyonunu üstlenen hayırseverler arasında, epigrafik veriler aracılığıyla, Ampelius ve Pytheas'tan da bahsedildiği bilinmektedir (Roueché, 2004). Ampelius'un adının geçtiği yazıt, isminin bulunduğu diğer epigrafik kanıtlara dayanarak 5. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmiştir ve kentin başka bölümlerinde de inşa ve

restorasyon faaliyetlerini finanse ettiği, isminin başına getirilen *'scholasticus ve pater'* (filozof ve kent babası) ünvanlarıyla aşağıdaki gibi kaydedilmiştir (Roueché, 2004):

42. *'cross ἐπὶ εὐτυχίᾳ τῆς λαμπρᾶς [Σ]ταυρουπολίτων μητροπ(όλεως) καὶ τοῦτο τὸ ἔργον τῆς πύλης stop ἀναινεώθη*
cross ἐπὶ Φλ(αουίου) Ἀμπελίου τοῦ ἐλλογιμ(ωτάτου) σχο(λαστικοῦ) κ(αὶ) πατρός stop ἰνδ(ικτίωνος) η΄ cross' [26]

43. *'ἐπὶ εὐτυχίᾳ τῆς λαμπρᾶς Ἀφροδισιαί[ων] μητροπό]λεω[ς] καὶ [το]ῦτο τὸ ἔργον τῆς παλέστρας ἐγέν[ετο ἐπὶ ?Φλαβίου*
Ἀμπελίου] το[ῦ] ἐλλογιμ(ωτάτου) σχ(ολαστικοῦ) καὶ π[ατρ]ός, ἰνδ(ικτιῶνι) ι΄ εὐτυχ(εστάτῃ)'[27]

Yerel hayırseverlerin adlarının önüne getirilen bu yeni ünvanlar, daha önceki 2.1.2. Geç Antik Dönem'de Kent Dinamikleri başlığı altında değinildiği üzere, 5. yüzyılda sık kullanılan ünvanlar arasında yer almaktadır. 5. yüzyılın sonlarına doğru Tiyatro Hamamı'nın yenilenmesinde adı geçen diğer bir hayırsever ise Pytheas adında yerel bir vatandaştır (Roueché, 2004). Kentte Hristiyanlığın yayıldığı ve kilisenin siyasi anlamda öneminin arttığı bu dönemde, paganların ve Hıristiyanların bir arada yaşadığı bilinmektedir. Pagan bir hayırsever olan, Pytheas'ın kentin başka yerlerinde de aktif olduğu elde edilen epigrafik veriler aracılığıyla kanıtlanmaktadır. Adının aynı zamanda sosyal ve politik toplantıların yapıldığı mekanlarda geçmesi sebebiyle, Pytheas'ın hayırseverliği onu politik açıdan da yükseltmiş görünmektedir. Kentte siyasi anlamda önemli zengin bir Karialı kimliği olmalıydı ki, tiyatroda bulunan yazıtlı oyun tahtası, destekleyenlerinin yanında karşıtlarının da olduğunu kanıtlamaktadır (Roueché, 2004) (Şekil 43):

---

[26] Roueché, (2004) (Epigraf) tarafından özgün dilinden İngilizceye çevrilmiş, 42. For the good fortune of the splendid metropolis of the [S]tauropolitans, this work of the gate was also renewed, under Fl(avius) Ampelius, the most eloquent ***scholasticus*** and ***pater***, in the eighth indiction. 'Stauropolislilerin görkemli metropolünün talihi için, bu kapı hitbeti en güçlü filozof ve kent babası Fl(avius) Ampelius yönetiminde, sekizinci tayinde yenilenmiştir.', Türkçeye yazar tarafından çevrilmiştir.

[27]Roueché, (2004) (Epigraf) tarafından özgün dilinden İngilizceye çevrilmiş, 43. For the good fortune of the splendid metropolis of the Aphrodisians, this work of the *palaestra* also took place [?under Flavius Ampelius] the most eloquent ***scholasticus*** and ***pater,*** in the tenth indiction. With good fortune. 'Aphrodisians'ın görkemli metropolünün talihi için, palaestra'nın bu çalışması da hitabeti en güçlü filozof ve kent babası, [?Flavius Ampelius'un yönetiminde] onuncu tayinde gerçekleşmiştir. İyi şanslar.', Türkçeye yazar tarafından çevrilmiştir.

‘a. cross νικᾷ ἡ τύχη τοῦ Μαρδαητου cross
b. [νικᾷ ἡ τύ]χη τῶν Πυθεανιτῶν .’[28]

Şekil 43. Geç 5. yüzyıla ait Pytheas’ın adının geçtiği oyun tahtası (Roueché, 2004)

Geç Antik Dönem’de hayırseverlerin, yapılarla kurdukları iletişim, imparatorluk döneminde de olduğu gibi, yukarıda belirtildiği şekilde inşa ve onarım sırasında sağladıkları finansal kaynaklar aracılığıyla olmuştur. Önceki yüzyıllarda, kente hizmet öncelikli yürütülen bu geleneğin, Geç Antik Dönem’de de, eylemsel sürekliliği, özellikle 5. yüzyıldan sonra artan şekilde, gözlenmektedir. Bu döneme dair, kullanılan ‘kent babası’ gibi yeni ünvanlar, hayırseverler için, yine kente hizmet imajı yaratmış olmanın yanında, hayırseverlik içeriğinin imparatorluk rütbesi ve makam kazanma gayesi doğrultusunda evrildiği görülmektedir.

2.6.2. Dinsel Aktörler

Adlarına dikilen son onurlandırma yazıtının 4.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Boule ve Demos’un kentleri temsil etme görevinin piskoposlara geçmesiyle, kiliseye hizmetin kentlilik bilincinden ve kente hizmetten daha önemli bir hal aldığına daha önceki başlıklarda yer verilmiştir. Piskoposların konumlarına seçimle gelmeleri sivil kent sakinleri ile doğrudan ilişki kurmaları, onların toplum üzerindeki etki alanını artırır niteliktedir. Piskoposları,

[28] Roueché, (2004) (Epigraf) tarafından özgün dilinden İngilizceye çevrilmiş, 59. a. The fortune of Mardaetus wins! b.The fortune of the Pytheanitae wins! (Roueché, 2004). ‘59.a. Mardaetus’un talihi kazanır! b. Pytheanitae’nin talihi kazanır!’, yazar tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

kentin doğal lideri konumuna yerleştiren bu durum aynı zamanda yönetimde de söz sahibi olduklarını göstermektedir.

Justinianus Dönemi'nde (527-565), devlet Hıristiyanlığı birleştirici bir güç, Hıristiyanlık ise devleti maddi bir kaynak olarak gördüğü yoğun bir ilişki biçimi söz konusudur. Bu dönemde kilise inşası, övülmeye değer bir faaliyet olarak, din adamları için yeni bir işlev alanı, hayırseverler için de bir onur kaynağı halini almıştır. Kilise, kent ve kentli üzerindeki etkin söz sahipliğiyle birlikte, kendine toplum ahlakına dair koruyucu bir rol de belirlemiş olmalı ki, tiyatro gösterileri, hayvan dövüşleri ve diğer eğlence gösterilerini ahlak dışı görerek, kent sakinlerinin tiyatrolara gitmelerini hoş karşılamamıştır.

Aphrodisias'ta 5. yüzyılın ortalarından 6. yüzyıl başlarına kadar geçen sürede, valilerin egemenliğinin yanında yukarıdaki paragraflarda bahsedildiği üzere yerel hayırseverlik geleneğinin de canlandığı bilinmektedir (Ratte, 2001; Roueché, 2004). Bunlara ek olarak, bu dönemde dinsel gelişmelerin de gösterdiği üzere, kilise desteği kentin diğer bir himayesi olarak var olmaya başlamıştır. İmparatorluğun dinsel dönüşümünün, kentin karakterini ve kent sakinlerinin kamusal yaşamlarını büyük ölçüde etkilediği açıktır. Aphrodisias, antik bir kutsal alan odaklı kurulmuş ve kimliğini adını aldığı tanrıçanın yerel kültünden beslemiştir. Bu durum, Geç Antik Dönem'deki pagan kültünün dayanıklılığında etkili olmuş olmalıdır. Pagan kent sakinlerinin, 5. yüzyıla kadar kamusal yaşamda önemli konumlarda yer almaya devam etmiş olmaları bunu destekler niteliktedir. Bu yerel seçkinlerin, kentte bu dönemde bir piskopos bulunmasına karşın ve aynı zamanda Konstantinopolis'in baskıları artarken, Aphrodite Tapınağı'nın 6.yüzyıl gibi geç bir tarihe kadar kiliseye dönüştürülmesini engelleyecek kadar etkin oldukları kuvvetli bir ihtimaldir. Fakat, bunların yanında, ilk 300 yıl, daha küçük gruplar halinde, evlerde ya da diğer özel alanlarda toplanan ve gittikçe büyüyen topluluk, Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmasından sonra, halka açık bir hal almıştır. Hıristiyan seçkinlerin, zamanla yönetici sınıfa dahil olmaları fakat aynı zamanda pagan zenginlerin mal varlıklarını ve yerel aristokratik statülerini koruyor olmaları, Geç Antik kentinde farklı iki inanış biçiminin de varlığını sürdürdüğünü gösterir niteliktedir Berenfeld, 2002). 5.yüzyılın sonunda, Aphrodisias'ta hem hala aktif paganları hem de Hıristiyanlığı benimsemiş bir topluluğu içeren bir toplumsal yapılaşma söz konusudur (Hebert, 2000). Aphrodisias Antik Kenti Tarihi başlığında yer verildiği gibi, 6.yüzyıl başlarında Aphrodite Tapınağı'nın dönüşümü, bu dönemdeki aktif imar faaliyetleri arasında yer almıştır. Hem bağlamsal hem de fiziksel olarak büyük ölçekli bu dönüşümün, kentin inanış biçimindeki değişimin büyüklüğüyle de doğru orantılı olduğunu söylemek

mümkündür. Bu mekânsal dönüşümün yanı sıra, pagan inanışın Hıristiyanlığa geçişi aşamasının, kentte başka izlerine de rastlamak mümkündür. Aphrodite imajlarının, paganizme dair imgelerin ve Aphrodite'e referans veren kelimelerin silinmesi bu dönemin dikkat çeken eylemleri arasında yer almıştır (Ratte, 2001). Aphrodite dair bu silmelerin tarihini netleştiren veriler henüz mevcut olmamakla beraber, tapınağın kiliseye dönüştürülmesi ile aynı zamana denk geldiği düşünülmektedir (Hebert, 2000). Kutsal alanın girişini sağlayan Tetrapylon üzerindeki, bitkisel bezemeli Aphrodite motifinin silinmesi de bu silme grubu arasında yer alabilir niteliktedir. 4. yüzyılda imparatorluk kültünün önemini kaybetmesiyle, işlevini yitiren Sebasteion Komplesi'ndeki Aphrodite kabartmalarında da seçici bir silinmeye gidilerek, kült imgesi olanlar yontulmuş, mitolojik bir karakter temsil edenlere ise dokunulmamıştır (Smith, 1987). Şehir surunun kuzey doğu kapısındaki yazıtlı blokta, 'Aphrodisiaslıların görkemli metropolünün iyi talihi için' ifadesindeki 'Aphrodisiaslı' kelimesinin 'Stauropolisli' olarak değiştirilmesi kentin adının da değiştirildiğini kanıtlamaktadır(Hebert, 2000). Bu değişimin net tarihi henüz bilinmese de, Aphrodisias kelimesinin 553 tarihli Beşinci Ekümenik Konsili'nde ve 580'ler ve 610'lu yılların metinlerinde hala kullanıldığı, fakat Altıncı Ekümenik Konsili'nde (680) Stauropolis ifadesinin kullanıldığı bilinmektedir (Hebert, 2000).

Yukarıda, bahsedilen farklı yapılardaki Aphrodite'e dair dinsel imgelerin ve kelimelerin silinmesi ya da seçici biçimde yontulması eylemi, yeni dinin ve aktörlerinin, tiyatro ile etkileşim biçimlerinde de önemli bir yer tutmuştur. Tiyatro binasındaki bu silme ve heykellerdeki seçici yontma faaliyetleri, yeni dinin sakinleri tarafından, pagan geçmişle en güçlü bağlantısı olan unsurları ortadan kaldırmak ya da etkisiz hale getirmek üzere yerel çabaların olduğunu gösteren bir kanıttır. Tiyatronun arşiv duvarında yer alan, imparatorluk mektuplarında ve kararnamelerinde geçen Aphrodite kelimeleri silinmiştir (Şekil 44).

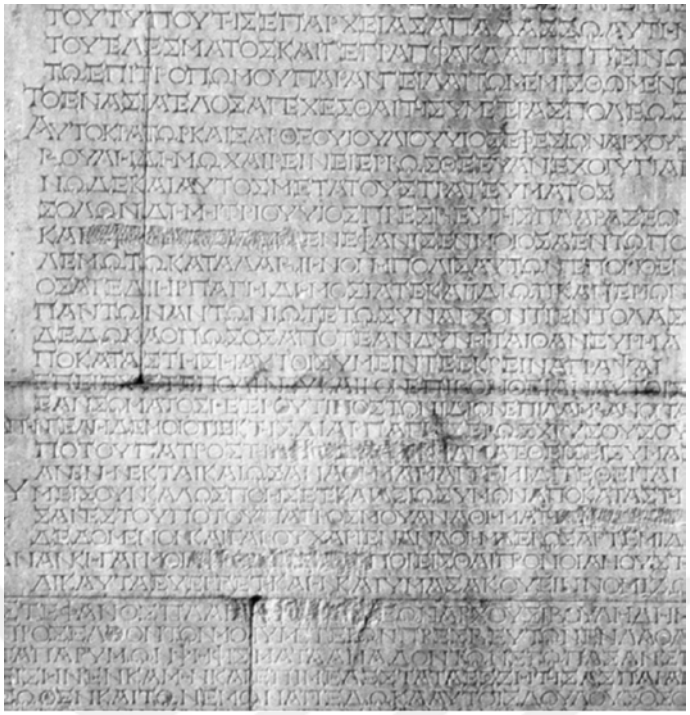

Şekil 44. Arşiv duvarındaki mektup metni (Reynolds ,Roueché & Bodard 2007)

Sahne binasındaki, başka tanrı ve tanrıça imajlarının bırakılmasına karşın, kentin kimliğini oluşturan koruyucu tanrıçası Aphrodite'nin bir mermer kabartmada yer alan tasviri, Sebasteion ve Tetrapylon'dakine benzer biçimde yontulmuştur. Aphrodite'e ve ondan türetilmiş kent adı da kent surunun kuzey doğu kapısında Stauropolis olarak değiştirilmiş ve arşiv duvarından silinmiştir. Aphrodisias'ın Aphrodite şehri ve Roma İmparatorluğu kültünde önemli bir merkez olmasından kaynaklı olarak, Aphrodite'in ve kült ilişkilerin ortadan kaldırılması için güçlü fiziksel yok edişlere ihtiyaç duyulmuş olmalıdır (Brody, 2007; Jacops, 2019). Çünkü Ephesos'ta Aphrodite burdaki kadar etkin bir figür olarak bilinmez, diğer tanrılarla beraber, Aphrodite heykelinin de kentin tiyatrosunda yontulmadan yer aldığı bilinmektedir (Jacops,2019). Silme ve yontma dışında, Aphrodisias tiyatrosundaki, din etkileşiminin diğer bir izi ise, sahne binasının ön duvarına ve oturma basamaklarına işlenen dualar olarak ortaya çıkmaktadır (Roueché, 1989)(Şekil 45). Aphrodisias tiyatrosunda, toplanmalarla ve belli gösterilerle beraber Hıristiyanlığa dair işlevlerin de görüldüğüne dair diğer bir iz de, sahne binasının iki yanındaki iki odanın yeniden düzenlenmesidir. Bu, tiyatroda gösterilerin durdurulmasından öncesi bir tarih olan 6. yüzyıl başlarına denk geliyor olmalı. Net tarihlendirilmesi henüz yapılmamış olmamakla beraber, tiyatronun 6.yüzyılda hala kullanıldığını gösteren kanıtlardan yola çıkarak, sahne yapısının çökmesinin ardından 7. yüzyıl başlarından kullanımının sona ermesi, bu fersko

için bir tarih aralığı önerebilir gibi görünmektedir (Roueché, 1991). Kuzeydeki odanın, duvarında yer alan baş melekler Mikail ve muhtemel Cebrail olduğu düşünülen freskolar, odanın mimarisi ayin için ayrılan bir mekan olmadığını gösterse de, *oratorium* olarak hizmet ettiği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır (Cormack, 1990; Jocaps,2019; Roueché, 1991) (Şekil 46). Side tiyatrosundaki, caveanın doğu ve batı köşelerine inşa edilen küçük ölçekli şapeller de buradakine benzer bir uygulama olarak düşünülebilir. Tiyatro gösterilerinin durdurulmasından önceye tarihlendirilmektedirler, bu da tiyatroda gerçekleşen faaliyetler üzerinde Hıristiyan etkinin ve denetimin varlığını desteklemektedir. Aphrodisias tiyatrosunun dinsel açıdan, sakinleriyle etkileşimi yukarıda bahsedildiği üzere, iki türlü gerçekleşmiştir. İlki, kentin güçlü pagan bağlarını koparmak adına, eski dine ait imgelerin ve yazıların silinmesi, heykellerin seçici olarak yontulması şeklinde karşılık bulmuştur. İkincisi ise, yeni dine ilişkin sembollerin, tiyatronun farklı bölümlerine yazmak ve kazımak yoluyla gerçekleşmiştir.

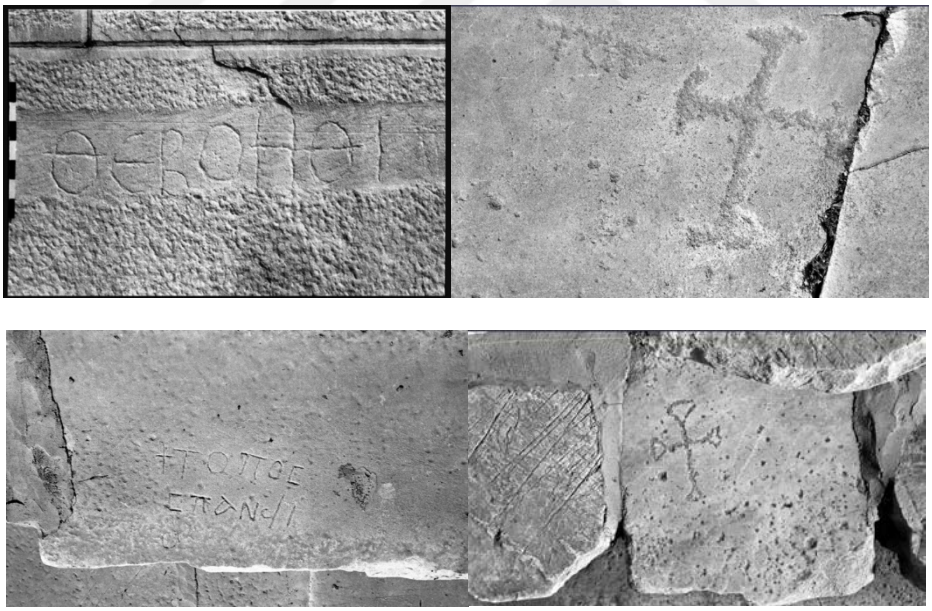

Şekil 45. Sol üst, sahne binasının ön duvarında yer alan dua metinlerinden bir tanesi[29] (Roueché, 2004); Sağ üst, sol alt ve sağ alt, oturma basamaklarındaki haç işareti kazımaları (Reynolds J. M., Roueché C. & Bodard G., 2007)

[29] Şekil 43'te gösterilen yazıt metni orjinal: '*Θ(ε)ὲ βοήθι vac.*', Roueché, (2004) (Epigraf) tarafından özgün dilinden İngilizceye çevrilmiş hali: God, help. Türkçesi 'Tanrı yardım etsin' olarak yazar tarafından çevrilmiştir.

Şekil 46. Sahne binasındaki odalardan birindeki St. Michael freskosu (Cormack, 1991)

2.7. Aphrodisias'ta Kentsel Formu Oluşturan Elemanlar

Bu başlık, Aphrodisias Tiyatrosu'nun, kentsel karakteri, çevresindeki yapılar, üzerinde bulunduğu ana aks ve bu aksı kimliklendiren diğer kentsel ögelerle birlikte, Hellenistik Dönem'den Geç Antik Dönem'e kadar, haritalar oluşturularak yapılan analizleri içermektedir.

2.7.1. Geç Antik Dönem'e Kadar Kent Bileşenleri

Yapıları, çevrelerinden yalıtılmış bir şekilde, homojen bir bağlamda ele almak yerine, çevresindeki yapılar ve kentsel elemanlarla algılamak, onun kentsel karakterinin güçlendirmektedir. Antik tiyatro yapıları da, çalışmalarda genellikle, ölçeği ve kütlesel yapısıyla öne çıkmakta ve çoğunlukla yapı ölçeğinde mimari gösterimleriyle ele alınmaktadır. Fakat, daha önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere, tiyatro binalarının antik dönemde, kent olma şartları arasında yer alması ve bir Roma kenti için kent armatürünün parçalarından olması, onun kentten soyutlanarak yorumlanamayacağını göstermektedir. Bu doğrultuda, çalışmanın bu kısmında, Aphrodisias Tiyatrosu'nun kentsel karakteri, çevresindeki yapılar, üzerinde bulunduğu ana aks ve bu aksı kimliklendiren diğer kentsel

ögelerle birlikte analiz edilmiştir. Bu analizin, Aphrodisias Antik kent merkezinde, tiyatro yapısı ile ilişkili olarak, değişenlerin ve sabit kalanların tespit edilmesine ulaştırması amaçlanmıştır.

Aphrodisias Antik Kenti'nin, daha erken tarihine dair önemli veriler sağlayan çalışmalar yapılmıştır (Ratte, 2000; Ratte, 2002; Ratte, 2007). Bu çalışmalar ışığında, kentin konumu itibariyle, Menderes (Maeander) Nehri'nin bir kolu olan, Dandalaz (Morsynus) Nehri güneyde, 2308 metre yüksekliğindeki, kentin taş malzeme ocaklarının bulunduğu, Babadağ (Kadmos Dağı) ve etrafındaki tepeler ise kuzeyde ve kuzeydoğuda sınır tanımlamaktadır (Erim, 1986; Ratte, 2008). Kentin, daha önceki başlıklarda da belirtildiği üzere, 4.yüzyıl ortalarına tarihlendirilen surla çevrilmesinden önce, gelişimindeki sınırların doğal oluşumlar olduğu görülmektedir. Kent, kuruluşu olarak tarihlenen M.Ö. 2.yüzyıldan (Ratte, 2008) önce, en eski yerleşim verilerinin elde edildiği, güneydoğu ucundaki Pekmez Tepe ve Tiyatro Tepesi (Akropolis) olarak adlandırılan iki tepe dışında, düz bir plato üzerinde konumlanmıştır (Ratte,2017; Kadish, 1969) (Şekil 47).

Kentin kuruluşu, M.Ö. 2.yüzyıla tarihlendirilmiş olmakla beraber, kentin ilk kamu binalarının -Aphrodite Tapınağı, Kuzey Agora ve Tiyatro- M.Ö. 1.yüzyılda inşa edildiği bilinmektedir (Ratte, 2008; Smith vd., 2022). Kentin erken dönemine ait kamusal yapılarından, sadece agoranın kentte ızgara planla hizalandığı görülmektedir (Ratte, 2008)(Şekil 48). Aphrodite Tapınağı'nın, yönelim açısından Babadağ (Kadmos Dağı)'ını referans aldığı, tiyatro binasının ise Akropolis tepesinin topografik çizgilerine göre konumlandığı bilinmektedir (Ratte,2008) (Şekil 49, Şekil 50, Şekil 51). Aphrodisias'ın erken dönem kentsel gelişiminin, bahsedilen bu üç yapı ve kentin ızgara planı üzerinden biçimlendiğini ve kentsel ögelerin bunlar aracılığıyla tanımlandığını söylemek mümkündür. Kenan Erim'in 1960 yılında yaptığı kazılar sırasında, Kuzey Agora'nın kuzey bölümünde ortaya çıkarılan taş bloklarla, Zoilos'a (Octavianus -sonrasında Augustus-'un azatlı kölesi) atıfta bulunan ve yapıyı M.Ö. 1.yüzyılın sonlarına tarihleyen ithaf yazıtı ortaya çıkmıştır (Erim, 1961; Erim, 1962; Raja, 2003). Dört tarafında stoalar bulunan, agoranın kuzeyinde, Bouleuterion'un agora ile eş zamanlı, ilk evresi olarak inşa edilen yapı, güneyde ise bir portiko bulunmaktadır (Smith ve Ratte, 1995; Smith ve Ratte, 1996). Agoranın ortasında ve güneybatı köşesinde de, küçük ölçekli ve önemli olduğu düşünülen bazı yapı kalıntılarına rastlanmakla beraber, işlevleri konusunda farklı tartışmalar mevcuttur (Smith ve Ratte, 1998). Bu durum, agoranın içinde farklı işlev ve ölçeklerde yapılar barındıran, kentin merkez yapılarından olduğunu ayrıca vurgulamaktadır.

Aphrodisias'ın, tipik bir Roma kent planını sahip olduğu, *cardo* ve *decumanus* olarak adlandırılan ana aksları olmadığı bilinmektedir (Ratte, 2008; MacDonald, 1986; Ward-Perkins, 1955). Aphrodit kutsal alanının doğusundan, kuzey-güney doğrultusunda Tiyatro yapısıyla son bulan ana cadde, genişliği ve üzerine yerleşen kamu yapıları ile hiyerarşik olarak kentin diğer caddelerinden önde görünmektedir. Aphrodite Tapınağı, Tiyatro Binası ve Kuzey Agora'nın, kentin erken dönem kent planının nirengi noktaları olma özelliği taşımalarının yanında, kuzey-güney doğrultusundaki hat boyunca birbirleri ile kurdukları bağlantı biçimi, bu hattı güçlü bir aks olarak tanımlamıştır (Şekil 52).

Kent merkezinin güneyinde yer alan, bu çalışmanın da ana malzemesi olan tiyatro yapısının da Zoilos tarafından desteklendiği yukarıda belirtilmiştir. Yapı bütününün en erken kısmının, M. Ö. 1.yüzyıl başlarına tarihlenen sahne binası olduğu bilinmektedir (Reynolds, 1982; Raja, 2003; De Chaisemartin, 2016). Caveası 1.yüzyıla tarihlenmektedir (De Chaisemartin, 2016). Tiyatro'nun bu dönemde, bir toplanma alanı olarak kullanılmasının yanında, binasında yapılan kazılarda ortaya çıkan çok sayıda heykelden anlaşılacağı üzere (Smith, 1992), kamuya açık bir sergileme alanı olarak da işlev gördüğü anlaşılmaktadır (Roueché, 1993). Bunlara ek olarak, Tiyatro yapısı, kentin erken dönem planında, kent merkezini doğuda sınırlayan, güçlü ana aksın da başlangıcını oluşturmaktadır.

Şekil 47. Prehistorik yerleşime dair Tiyatro Tepesi (Akropolis) ve Pekmez Tepesi (GoogleEarth görüntüsünden (URL-9, 2024) üretilmiştir)

Şekil 48. Aphrodisias Antik Kenti ızgara plan (Ratte, 2008)

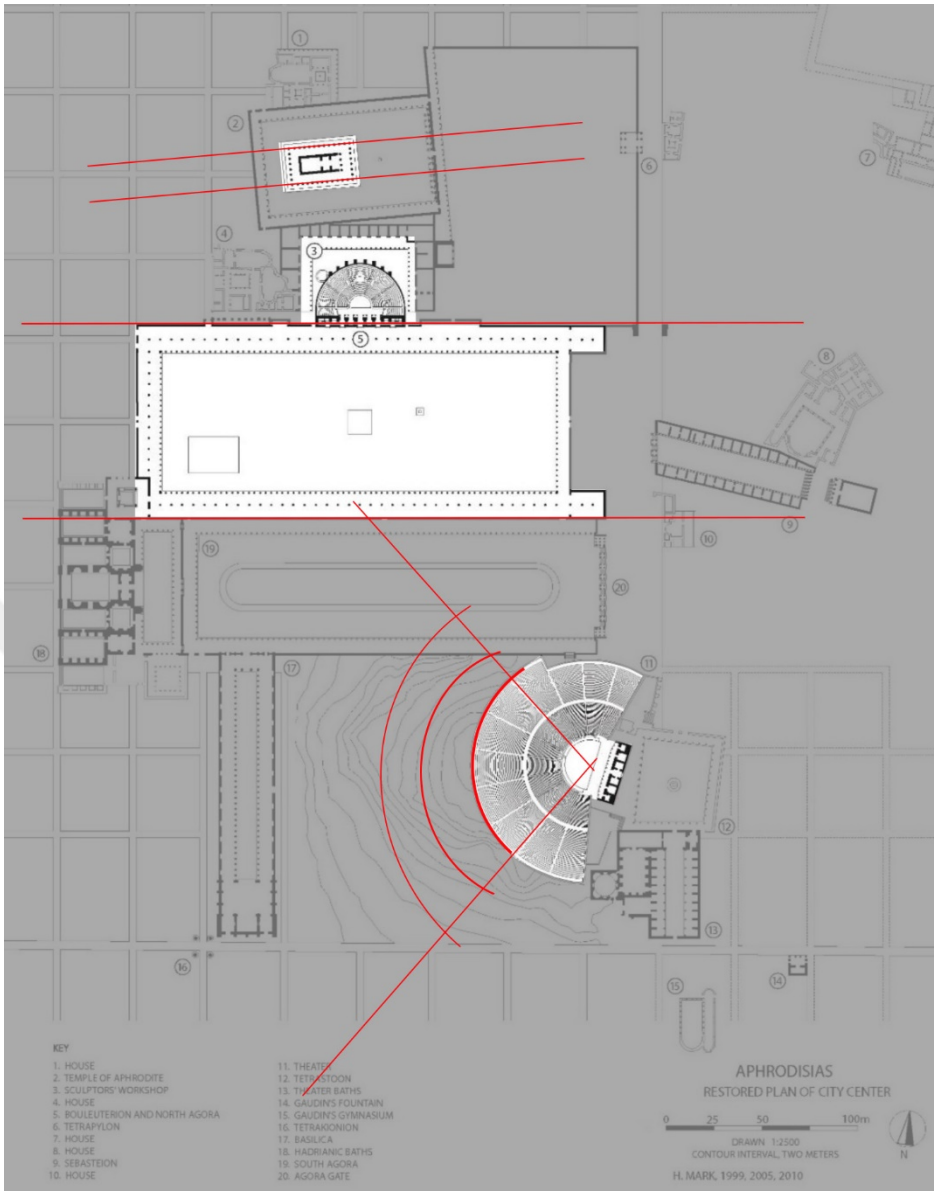

Şekil 49. Geç Hellenistik Dönem'de kamusal yapıların konumlanması (Smith vd. (2022)'den üretilmiştir)

Şekil 50. Aphrodite Tapınağı'ndan Baba Dağı (Atalay Yıldırım, 2023)

Şekil 51. Tiyatronun Akropolis tepesinin konumlanışı (URL-10, 2023)

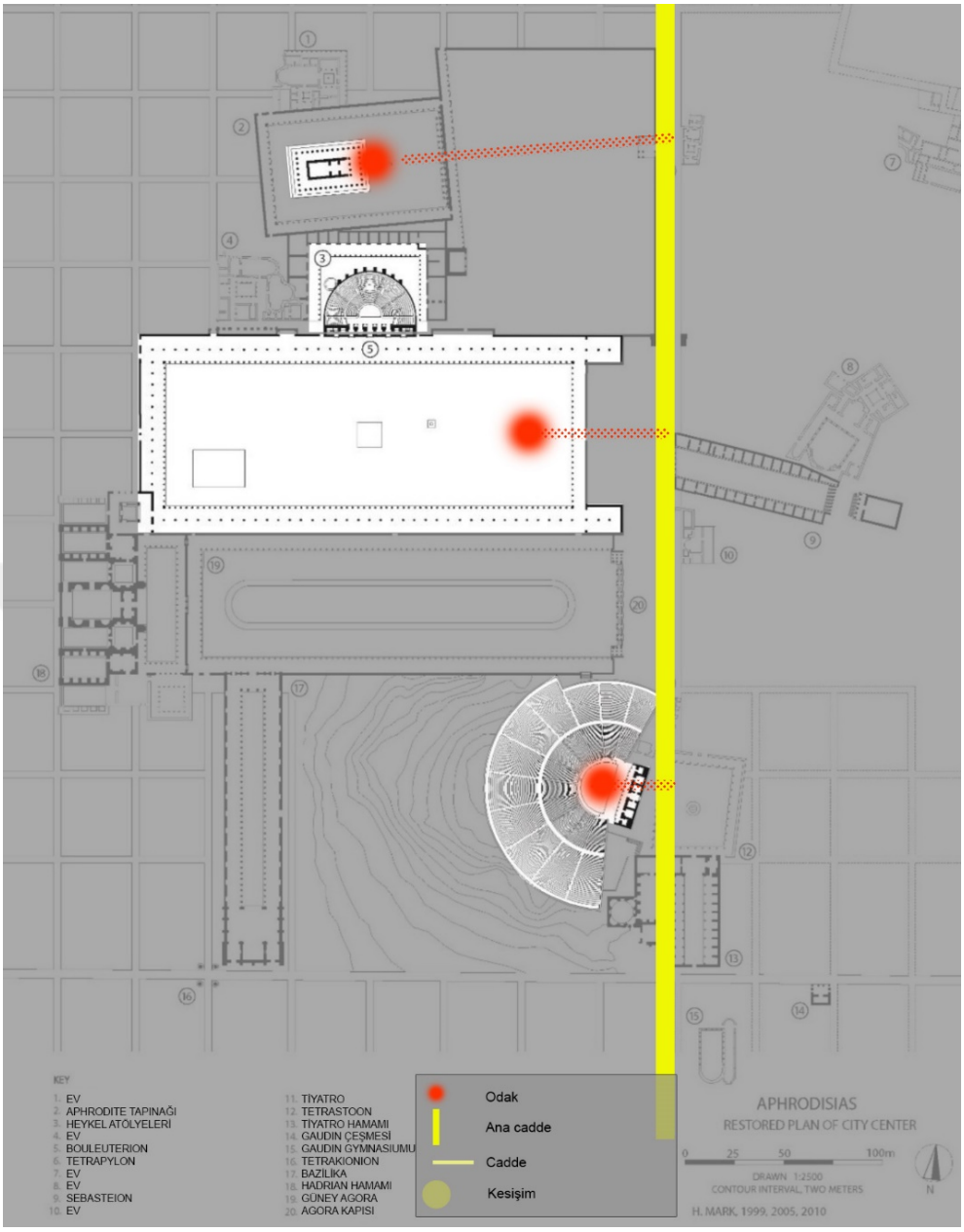

Şekil 52. Geç Hellenistik Dönem'de kent (Smith vd.,(2022)'den üretilmiştir)

Üzerinde konumlanan yapıların, birbirleri ile bağlantısı aracılığıyla tariflenen, kuzey-güney doğrultusundaki ana aks, sonra eklenen yapılarla daha güçlü bir hal almıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere, başlangıçta Zoilos'la ilişkilendirilen, tapınak, agora ve tiyatro olarak üç kamusal yapıdan oluşan kent merkezi, dağınık bir kentsel örgüden oluşurken, bu dağınık oluşum, 1.yüzyıl başlarında Tiyatro ve Kuzey Agora'nın arasına inşa edilen ikinci bir kamusal meydanla birlik kazanmıştır (Ratte, 2008). MÖ 1.yüzyıl sonlarından 3.yüzyıla kadar inşa edilmiş kent merkezi, Afrodit Tapınağı ve kutsal alanı (MÖ 1.yüzyıl sonlarından 1.yüzyıl sonlarına kadar), Sebasteion kompleksi (1.yüzyıl başları), Sivil bazilika (1.yüzyıl

sonları), Bouleuterion (2.yüzyıl sonları), tiyatro (ilk yapımı MÖ 1.yüzyıl sonlarında) ve iki kamusal meydan üzerinde konumlanmıştır. 2.yüzyıl sonlarında temenos duvarlarının ve Tetrapylon olarak adlandırılan Aphrodite Tapınağı'nın anıtsal giriş kapısının , ana cadde ile hizalanarak inşa edilmesi ile kent merkezini oluşturan bu yapıların birbirleri ile bağlantısı güçlenmiş, ana caddenin önemi artmıştır.

Güneyde Tiyatro Binası ile başlayan, kuzey-güney doğrultulu ana cadde ile, Sebasteion kompleksinin ve Kuzey ve Güney Agora girişlerinin kesişimleri, kentin odak noktalarından ilkini; daha kuzeyde ise Aphrodite Tapınağı'na ait anıtsal giriş binası Tetrapylon'un kesişimi ise diğer odak noktasını oluşturmaktadır (Şekil 53, Şekil 54).

Kentte MÖ 1.yüzyıl sonlarından, 3.yüzyıla kadar devam eden bu aktif kent merkezi inşasına dahil olan kentsel ögelerin vurguladığı ve güçlendirdiği kuzey-güney doğrultusundaki ana caddenin yanı sıra, önerilen ızgara planın doğrultularına uymayan ve önceki bir döneme ait olduğu konusunda tartışmaların olduğu başka önemli caddeler de bulunmaktadır (Ratte, 2008). Kentin kuzeyinde, Stadium yapısıyla aynı doğrultuya sahip bir cadde, Geç Antik Dönem surlarının kapılarından geçmektedir. Diğer doğu-batı doğrultusunda ilerleyen caddelerden ilki, Aphrodite Tapınağı'nın temenosundan geçmekte ve kent merkezinin kuzey sınırını tanımlamaktadır; diğeri ise Tiyatro binasının ve Tiyatro Hamamı'nın güneyinden geçmekte ve kent merkezinin güney sınırını oluşturduğu görülmektedir (Ratte,2008) (Şekil 55). Yapılan kazılar sonucunda elde edilen arkeolojik veriler, başka ana yolların da olabileceğini desteklemekle beraber, bu çalışma kapsamı dışında kaldığı için, onlara değinilmemektedir.

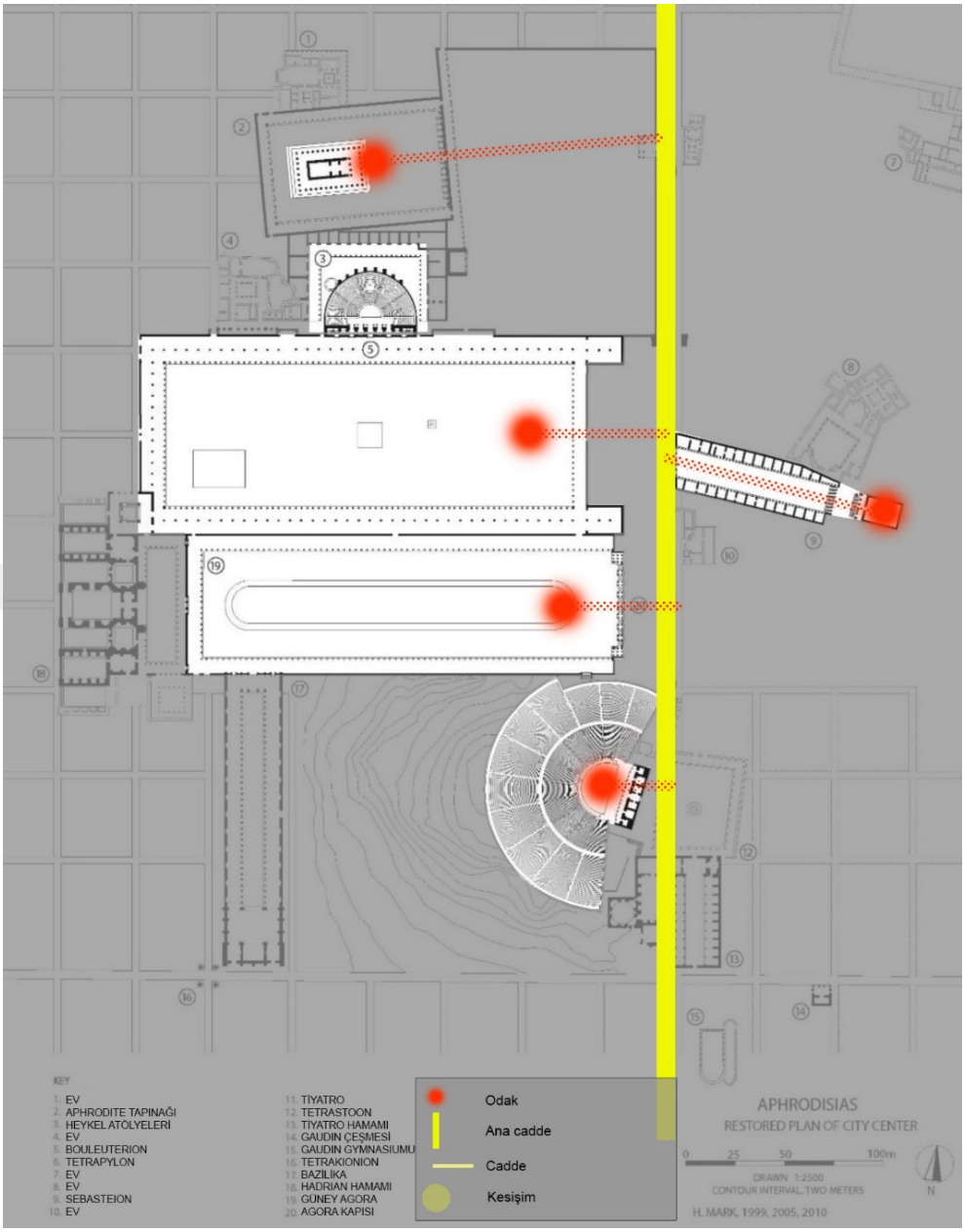

Şekil 53. Erken İmparatorluk Dönemi'nde kent merkezi (Smith vd.,(2022)'den üretilmiştir)

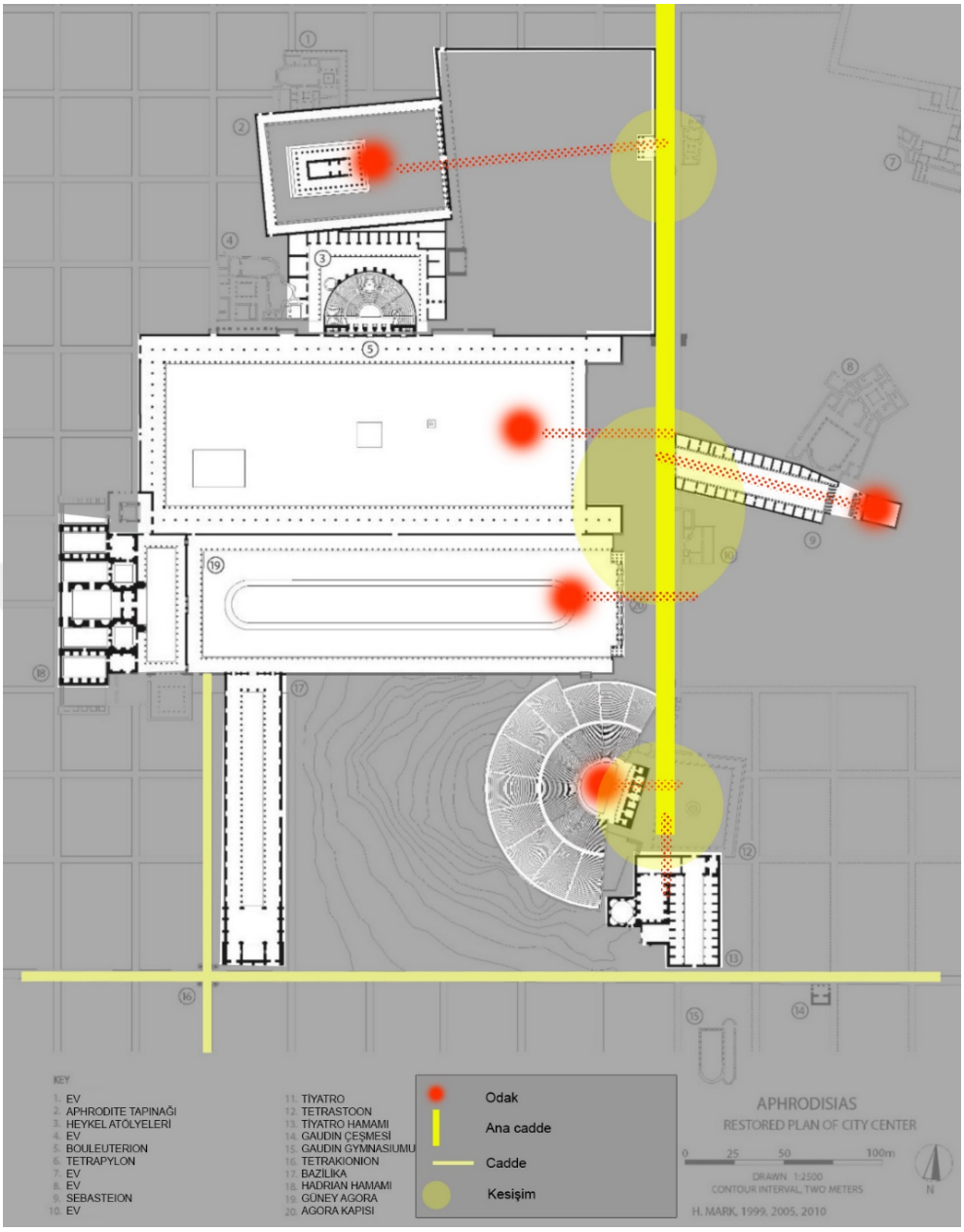

Şekil 54. İmparatorluk Dönemi'nde kent merkezi (Smith vd.,(2022)'den üretilmiştir)

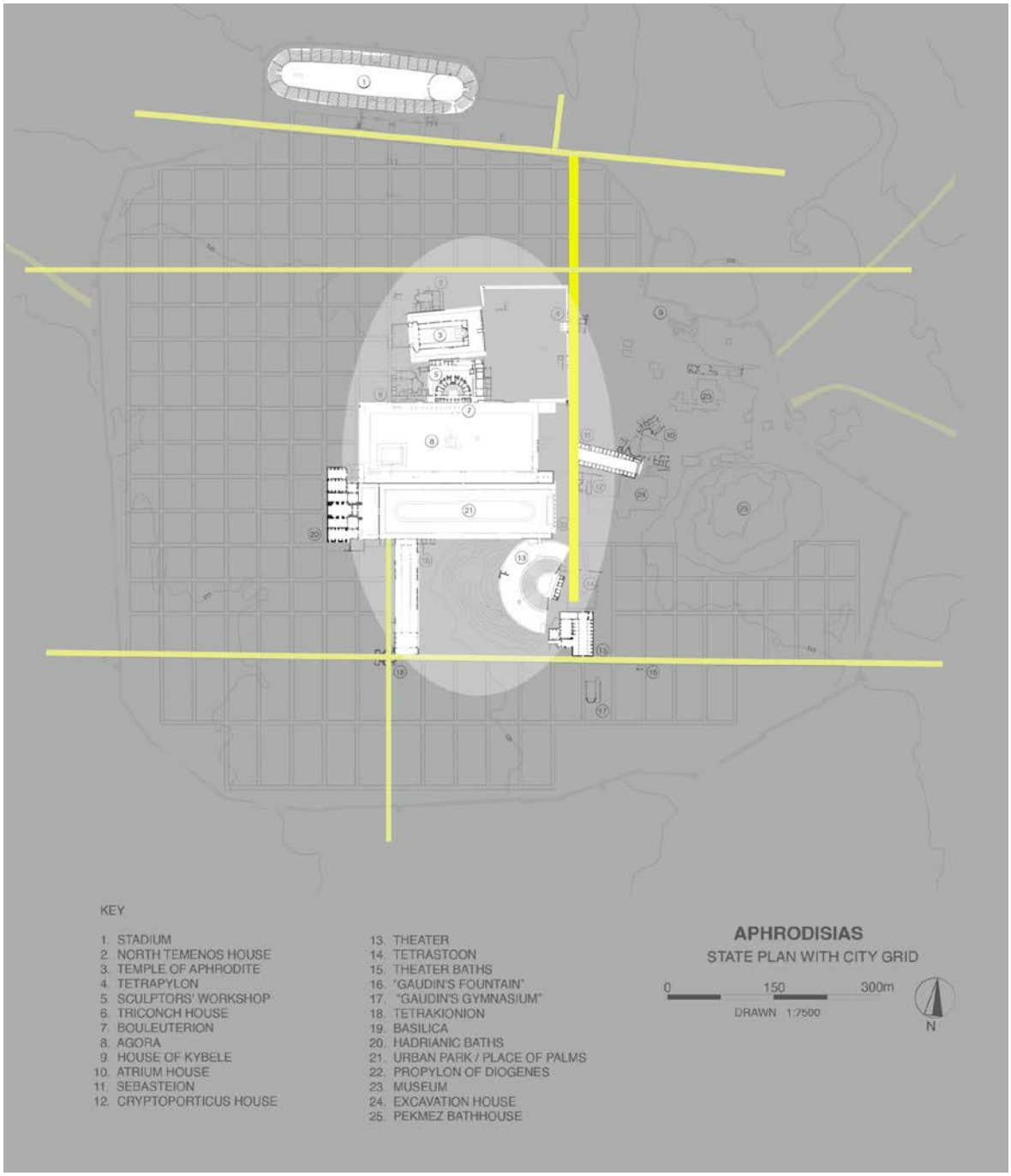

Şekil 55. İmparatorluk Dönemi'nde yollar ve kent merkezi (Smith vd.,(2022)'den üretilmiştir)

2.7.2. Geç Antik Dönem'de Kent Bileşenleri

3.yüzyılın ortalarında Karia-Phrygia ortak eyaletinin, Diocletianus Dönemi'nde tek başına Karia eyaletinin başkenti olmasıyla birlikte ortaya çıkan bu idari değişiklik Aphrodisias'ın ayrıcalıklarını ortadan kaldırmış olsa bile, 4.yüzyılda yaşanan inşa

faaliyetlerindeki canlılığın da bir sebebi olması muhtemeldir (Hebert, 200). Bir eyalet başkenti olarak Aphrodisias, Karia'nın imparatorluk valilerinin de merkezi konumundaydı ve valiler bu yüzyılın hayırseverleri olarak (5.ve 6.yüzyllarda piskoposların yapmaya başlayacağı gibi) bu aktif bayındırlık işlerinin önemli aktörleri olmuşlardır.

4.yüzyılın ortalarında, kentin farklı bölgelerinden devşirilen malzemelerle, yapımında iki valinin adının geçtiği, kenti çevreleyen bir sur inşa edilmiştir. Kent surunun inşa edilmesi, kentsel yerleşimin, çevresi ile bağlantısının değişmesinde etkili olmuştur. Sura ait, kent içindeki caddelerle bağlantıyı sağlayan kapılar var olmakla beraber, kentin ana akslarından olan Tetrapylon caddesinin kent dışına devam eden bağlantısı kesilmiştir (Dalgıç ve Sokolicek, 2017). 3.yüzyıla ait olduğu bilinen bir yazıttan (Reynolds J. M., Roueché C. & Bodard G., 2007), Tetrapylon Caddesi'nin, sur inşasına kadar hinterlandla önemli bir bağlantı sağladığı, kent sur ile çevrildikten sonra ise kent içi bir bulvara dönüştüğü bilinmektedir (Dalgıç ve Sokolicek, 2017). Kentin inşa politikasına ilişkin bilginin, Tetrapylon Caddesi boyunca devam eden sütun sırasının kazılarında elde edilen verilerden elde edilmesi , bu caddenin, kent için önemini vurgular niteliktedir **(**Şekil 56**).** 4.yüzyılın sonları veya 5.yüzyılın başlarına tarihlenen bu sütun dizisi caddenin Geç Antik Dönem kullanımının kanıtları arasında yer almaktadır. Mermer döşemeli ve sütunlu olduğu bilinen Tetrapylon caddesinin, üzerindeki anıtlar, devamındaki kutsal ve kamusal alanlara referans vermekteydi. Bunlar kuzeyden güneye doğru sırayla; Aphrodite kutsal alanın kapısı (Tetrapylon), Aphrodite kutsal alanı ve Kuzey Agora sınırındaki caddeyi geçecek şekilde bir kemere ait olduğu muhtemel bir kemer ayağı temeli, Kuzey Agora'nın girişinin karşısına denk gelen Sebasteion Propylon'u (anıtsal girişi), Güney Agora'nın doğu kısmı ve son olarak tiyatro yapısıdır (Hebert, 200). Bu çalışma, tiyatronun anlam katmanlaşmasını okumak için, sadece tiyatronun kendisini değil, tiyatronun bağlantılı olduğu çevre yapıları ve açık alanları içine alan bir ölçeği tercih etmiştir. Bu kapsamda, bu bölümde, Tetrapylon caddesi üzerindeki kamusal mekanlar ve anıtsal yapılar ele alınmaktadır.

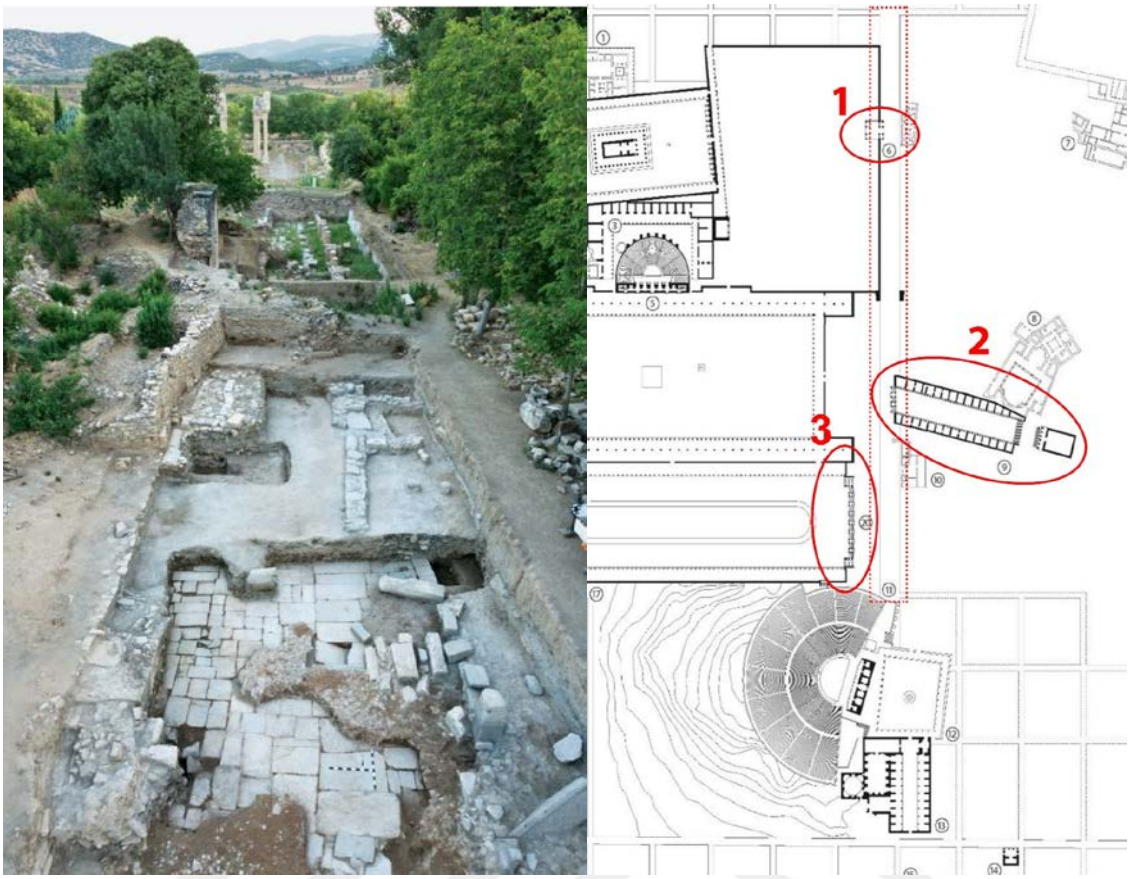

Şekil 56. Tetrapylon caddesi (Dalgıç ve Sokolicek, 2017); (1) Tetrapylon, (2) Sebasteion, (3) Güney Agora Girişi (Smith vd., (2022)'den üretilmiştir)

Tetrapylon caddesi üzerindeki, tez kapsamında ele alınan ilk anıtsal yapı, caddeye de adını veren Aphrodite Tapınağı'na ait kutsal alanın girişi olan Tetrapylon'dur. 4.yüzyıl sonlarında yaşanan depremden sonra yıkılmış olan Tetrapylon'un, yaklaşık 400 yıllarında yeniden ayağa kaldırıldığı bilinmektedir. Tetrapylon, sadece kutsal alanın giriş kapısı değil aynı zamanda, kentin kuzey-güney doğrultusu boyunca uzanan ana caddesini süsleyen anıtlardan biriydi. Aphrodite Tapınağı'nın 500 yılları civarında kiliseye dönüştürülmesiyle, tapınağa erişimi sağlayan avlu ve ana caddeden avluya anıtsal bir girişi oluşturan Tetrapylon işlevsiz kalmıştır. Geç Antik Dönem'e tarihlendirilen yapılar sebebiyle, avlunun özel yapıların kullanımında olduğu ihtimali düşünülmüştür (Smith ve Ratte, 1996; Öğüş, 2018). Fakat bu süreçte, Tetrapylon ayakta bırakılmıştır. Buna rağmen, tapınağın dönüştürülmesiyle yaklaşık eş zamanlı olması kuvvetli muhtemel olarak, batı alınlığındaki bitkisel formlu Aphrodite kabartmasının oyulmuş ve yerine haç işlenmiştir (Öğüş, 2019) (Şekil 57).

Güneye doğru ilerledikçe, caddenin kimliğini güçlendiren diğer bir yapı, Roma İmparatoluk kültüne adanmış olan Sebasteion kompleksidir. Mermer döşemeli bir geçit şeklindeki yapıya, ana cadde üzerinden bir propylon (kapı) aracılığıyla girilmekteydi ve kompkesin kuzey be güney tarafları üçer katlı binalarla sınırlandırılmıştı. Bu anıtsal girişin karşısında yüksek bir platform üzerinde tapınak yer almaktaydı. 4.yüzyılın ortalarında, kuzey binası çökmüştür fakat yapının doğu ve batı uçlarının kullanımına devam edilmiştir (Öğüş, 2018). Doğu uçtaki tapınağın ise, 5.yüzyıl sonu veya 6.yüzyıl başında sökülmesiyle birlikte kutsal amaçları doğrultusunda kullanımı son bulmasına rağmen, güney binasının ilk katındaki odalar başta olmak üzere, kompleks 4.yüzyılın ortalarından, 7.yüzyıla kadar ticari ve endüstriyel amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir (Ratte 2001; Smith ve Ratte, 1998; Öğüş, 2018). Geç Antik Dönem boyuncaki kullanımı sırasında, bina içindeki rölyeflerin ve kabartmaların farklı ölçeklerde müdahale görmesine rağmen, bu eski kült mekan, 7.yüzyılın başları ve ortalarındaki son yıkılışına kadar ticari işleve hizmet eden bir mekan olarak var olmuştur (Şekil 58 ve Şekil 59). Güney Agora, Tetrapylon caddesinden anıtsal bir duvarın kule altlarındaki tonozlu geçişlerden giriş almaktadır. İlk inşası 1. yüzyıla tarihlenen bu anıtsal duvarın caddeye bakan yüzünde 6. yüzyıldaki bir yazıtta bu alan için palmiyelerin yeri olarak bahsedilmektedir. Ortasında anıtsal bir havuzun varlığı, bu mekanın rekreatif bir kent parkı olarak da kullanıldığını destekler niteliktedir (Şekil 60).

Şekil 57. Tetrapylon ve batı alınlığındaki silinen bitkisel formlu Aphrodite kabartması (Atalay Yıldırım, 2022)

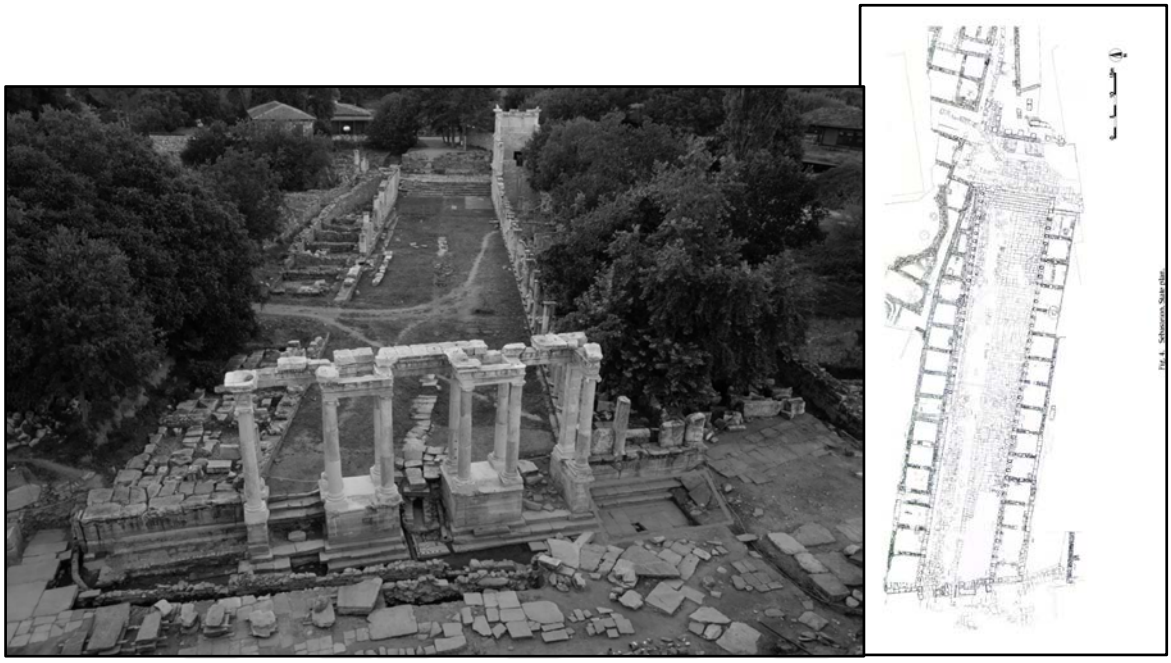

Şekil 58. Sebasteion Kompleksine Tetrapylon Caddesinden anıtsal girişi ve doğu ucundaki tapınak platformu (Smith vd., 2022) (Solda), Sebasteion'un Geç Antik Dönem'de ticaret amaçlı kullanılan zemin kat mekanları (URL-11, 2024)

Şekil 59. Sebasteion'daki yontulmuş Aphrodite rölyefi (Jacops, 2019)

Şekil 60. Güney Agora (Kent Parkı/Palmiyeli park) Tetrapylon Caddesinden girişi (Solda), girişin rekonstrüksiyon çizimi (Sağda) (URL-12, 2024)

4.yüzyılın ortalarından itibaren canlanan yapım faaliyetleri arasında yer alan, valinin finansal kaynak olmasıyla inşa edilen ya da tamamen yenilenen Tetrastoon, Tetrapylon caddesinin güneyde tiyatro ile kesiştiği alanda bulunan, sütunlarla çevrilmiş büyük bir meydandır (Şekil 61). Portikoların önünde, 4.yüzyıldan 6.yüzyıl başlarına kadar tarihlenen, imparatorların, valilerin ve yerel ileri gelenlerin heykelleri ve yazıtlarının bulunduğu, doğrudan kent sakinlerinin dolaştığı alanlara yerleştirilmesiyle de başka bir deyişle prestijin sergilendiği kamusal bir toplanma alanı niteliğindedir (Hebert, 2000; Smith, 1999). Tetrastoon'da bulunan bir heykel ve yazıtlı kaidesi 5.yüzyıl sonu veya 6.yüzyıl başına tarihlendirilmektedir (Şekil. 62) (Roueché, 2004). Aphrodisias'ın kent babalarından Flavius Atheneus tarafından, Flavius Palmatus'u onurlandırmak adına dikilen bu anıt heykelin yeri, Tetrastoon'un kentin hafızasının oluştuğu önemli kamusal mekanlar arasında olduğunu düşündürmektedir. 4.yüzyılda inşa edilen ya da kapsamlı bir onarımla yeniden kullanıma geçirilen Tetrastoon'un, yukarda bahsedildiği gibi daha geç dönemlere tarihlenen yazıtlara ve heykellere mekan olması, tiyatronun kullanımındaki sürekliliğin de ihtimalini arttırmaktadır.

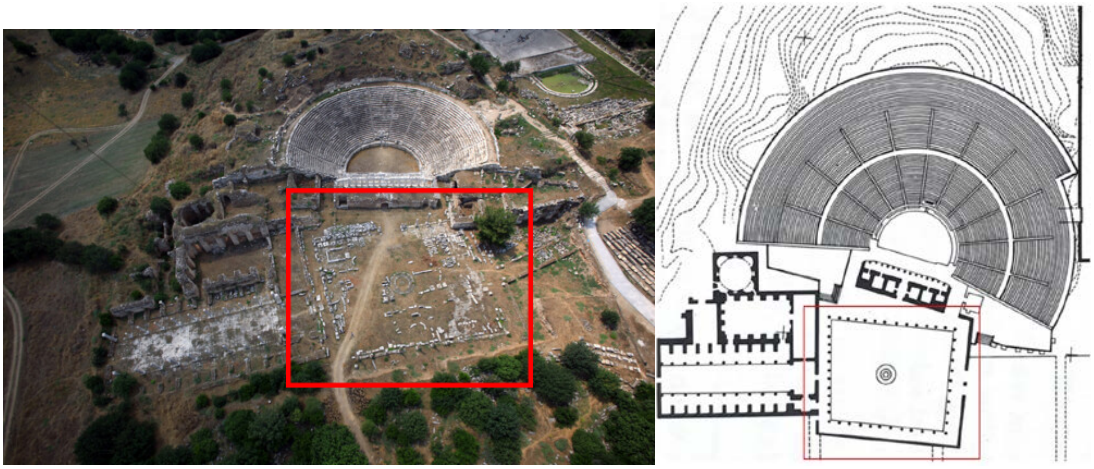

Şekil 61. Tetrastoonu gösteren hava fotoğrafı (URL-13, 2024) ve plan çizimi (Smith vd.,2022)

Şekil 62. Sağda, Tetrastoon'da bulunan 5.yüzyıl sonu 6.yüzyıl başına tarihlendirilen yazıtın konumu (Roueché, 2004); solda aynı yazıt kaidesinin heykelle birlikte tamamlanarak çizilmiş hali (Çizen: K. Gorkay, Smith (1999).

ʻ [cross] Ἀγαθῆι cross Τύχηι cross
Τὸν ἀνανεωτὴν
καὶ κτίστην τῆς μητροπό(λεως)
καὶ εὐεργέτην πάσης
Καρίας Φλ(άβιον) Παλμᾶτον
τὸν περίβλ(επτον) ὑπα(τικὸν) κ(αὶ) ἐπαίχο(ντα)
τὸν τόπον τοῦ μεγαλοπρ(επεστάτου)
βικαρίου, Φλ(άβιος) Ἀθήνεος
ὁ λαμπρ(ότατος) πατὴρ τῆς
λαμπρ(οτάτης) Ἀφροδ(εισιέων) μητροπό(λεως)

εὐχαριστῶν ἀνέθη –
vac.κεν leaf ’ [30]

Tetrapylon Caddesi’nin güneyindeki kamusal merkezin diğer bir bileşeni olan, yapımı 2.yüzyıla tarihlenen Tiyatro Hamamı, 5.yüzyılın sonlarına doğru yenilenmiş ve ticari işlev kazanmıştır. Tiyatro hamamının 5.yüzyılın sonlarındaki restorasyonu, ana caddenin ve tiyatronun kullanımına dair referans veren diğer bir faaliyettir. Tetrastoon, tiyatro ve Tiyatro Hamamı’nın bir aradalığı, gerek Aphrodisiaslılar gerek diğer kentlerden gelenler için, bu alanın genel toplanma ve bir iletişim alanı olma niteliğini güçlendirir niteliktedir. Tetrastoon’da bulunan, tiyatronun doğu cephesini kapatan 7. yüzyıl savunma duvarının orta kısmında yeniden kullanıldığı ve özgün yerinin Tiyatro hamamı olduğu düşünülen yazıtın, 5.yüzyılda bir Karia valisini onurlandırmak amacıyla dikildiği bilinmektedir (Roueché, 2004) (Şekil 63). Heykelin kaidesinde, adı geçen vali Dulcitius’un aynı zamanda *‘agonothete’* olarak da tanımlanaktadır (daha önceki bölümlerde yer verildiği üzere, *agonothete*, tiyatrodaki oyunların ve kamusal gösterilerin finasmanıyla ve yürütücülüğüyle ilgilenen kişi için kullanılmaktadır).

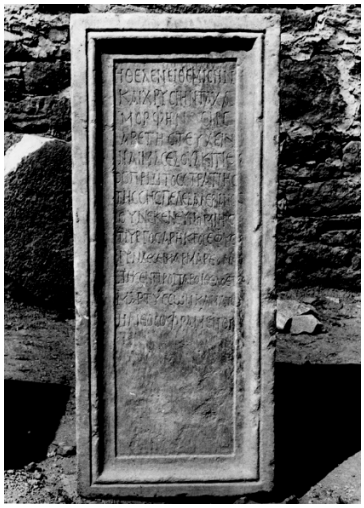

Şekil 63. Karia valisi Dulcitius’u onurlandıran yazıt (Roueché, 2004)

[30]Roueché, (2004) (Epigraf) tarafından özgün dilinden İngilizceye çevrilmiş, Şekil 62.’de ifade edilen yazıt metni: To Good Fortune. The renewer and founder of the metropolis and benefactor of all Karia, Flavius Palmatus, spectabilis consular, also holding the position of the magnificentissimus vicar; Flavius Atheneus, the clarissimus pater of the most splendid (i.e. clarissima) metropolis of the Aphrodisians, set up (this statue of Palmatus) in gratitude. ‘İyi Şansa. Metropolis'in yenileyicisi ve kurucusu ve tüm Karia'nın hayırseveri, takdire şayan konsülü Flavius Palmatus, aynı zamanda en görkemli din adamı pozisyonuna sahip; Flavius Atheneus, Aphrodisians'ın en görkemli (yani clarissima) metropolis'inin önemli kent babası minnettarlıkla (Palmatus'un bu heykelini) dikti.’, Türkçeye yazar tarafından çevrilmiştir.

‘ | ἤθελεν, εἰ θέμις ἦν, | καὶ χρυσίην τάχα | μορφὴν vac.
σῆς | ἀρετῆς τεύχειν | (5) ναί, μά σε, Δουλκίτιε, scroll
| ὃς πρῶτος στρατίης | τῆς σῆς πέλε, Βαλεριανός,
| οὕνεκεν εὐνομίης | πύργος ἄρηκτος ἔφυς. Scroll
| (10) νῦν δέ σε μαρμάρεον | στῆσεν προπάροιθε λοετροῦ
| μάρτυς σῶν καμάτων | ἡ λίθος ὄφρα μένοι. ’ [31]

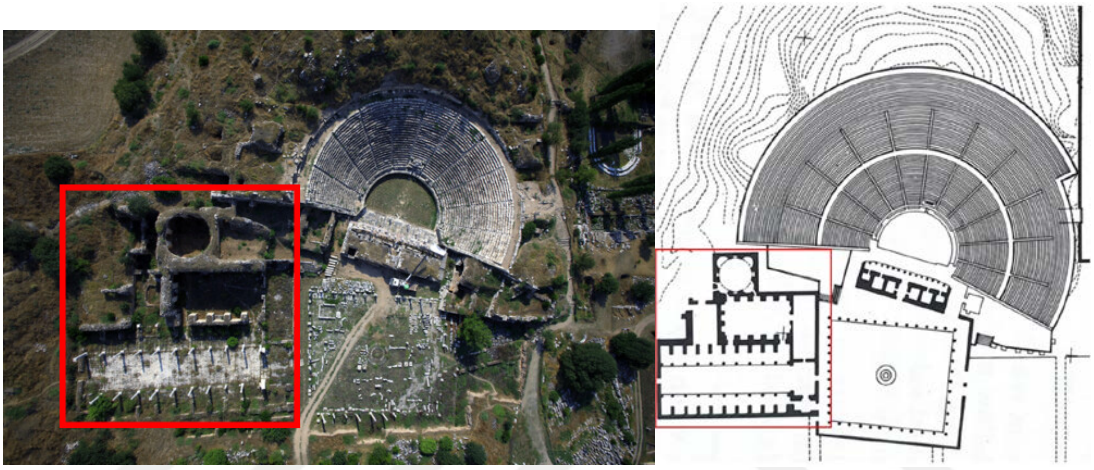

Şekil 64. Tiyatro Hamam Kompleksi hava fotoğrafı (URL-14, 2024) ve plan çizimi (Smith vd.,2022)

Yapılan analizlerin bu aşamasında, Geç Antik Dönem’e ilişkin kentsel formun dili, Aphrodisias’ın Geç Antik Dönem’de, surları olan, mekanları restore edilmiş ya da yeniden inşa edilmiş olsa da, özgün düzenini ve biçimini korumaya devam ettirdiğini ifade eder durumdadır (Şekil 65). Bu doğrultuda, tezin yöntem bölümünde belirtilen, kentin bilinen en basit gösteriminde de yer alan, en temel bileşenlerinden, yollar ve kesişimlerinden oluşan merkez örgüsünde, Aphrodisias tiyatronun yeri, tiyatronun Geç Antik Dönem’deki kullanım sürekliliğinde etkili midir? sorusunu sormak mümkündür.

[31] Roueché, (2004) (Epigraf) tarafından özgün dilinden İngilizceye çevrilmiş, Şekil 3.’de ifade edilen yazıt metni: If it was permitted, Valerianus, who was the leader of your troop, would have wished to make even a golden image of your virtue - indeed (I swear) by yourself. Dulcitius, because you were an unbroken tower of lawfulness. But now he has set you in marble in front of the baths, so that the stone may remain as a witness of your labours. ‘Eğer izin verilseydi, birliğinizin lideri Valerianus, sizin adınıza, erdeminizin altın bir resmini bile yapmak isterdi - gerçekten (yemin ederim). Dulcitius, çünkü sen meşruiyetin yıkılmamış bir kulesiydin. Ama şimdi seni hamamın önüne mermerden bir heykel olarak dikti ki, bu taş senin emeklerinin bir tanığı olarak kalsın.’, Türkçeye yazar tarafından çevrilmiştir.

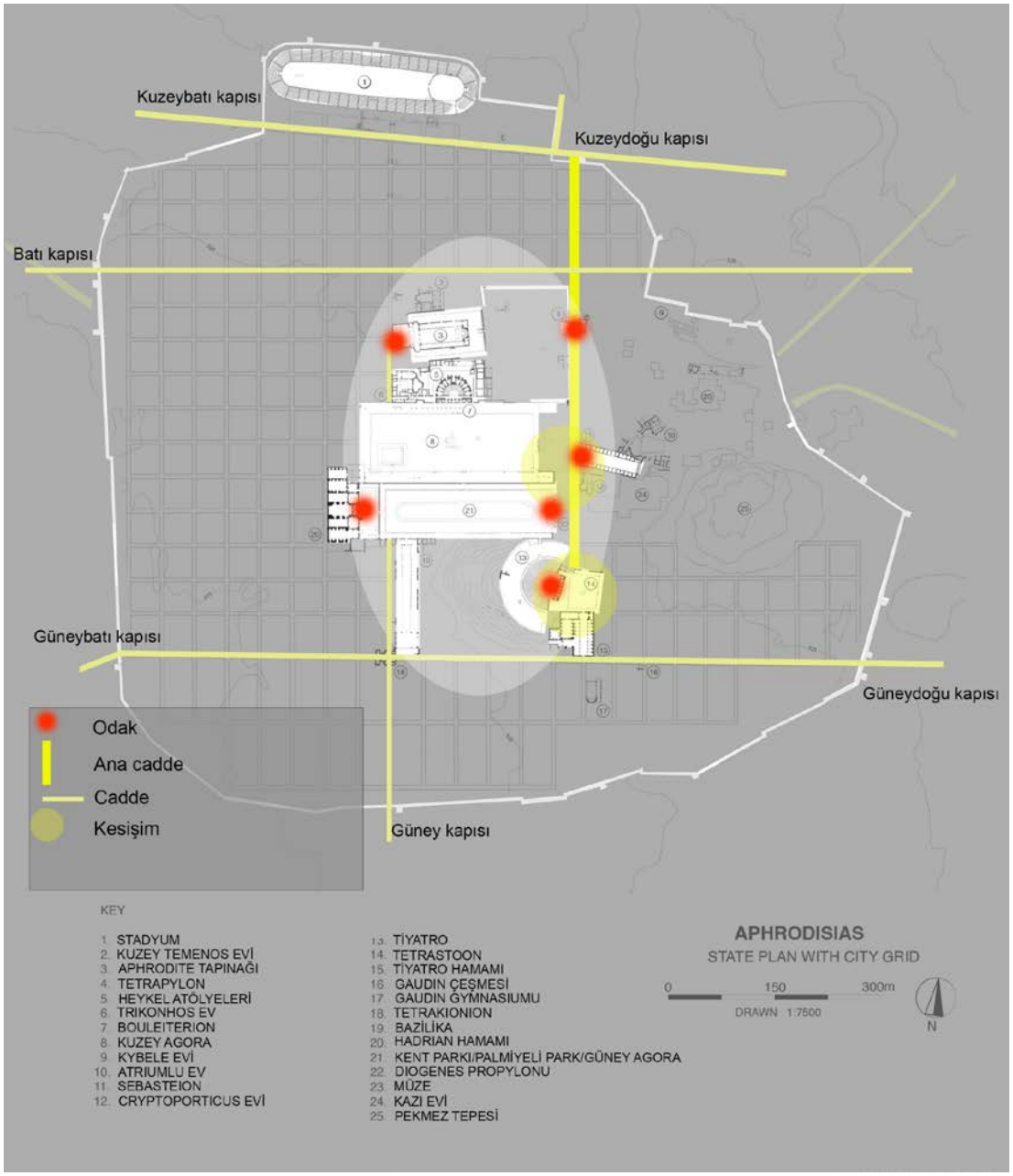

Şekil 65. Geç Antik Dönem'de kent merkezi ve odaklar (Smith vd. (2022)'den üretilmiştir)

Tablo 5. Geç Antik Dönem imar faaliyetlerini kronolojik gösteren tablo (Dalgıç ve Sokolicek, 2017 kaynağından yazar tarafından uyarlanmıştır)

Tarih	**Yapı**	**Faaliyet**
350 civarı	Kent suru (Smith, 1999;Ratte, 2001; Steabler, 2008)	Yeni yapım
4.yüzyıl ortası	Tetrastoon (Smith, 1999; Ratte, 2001; Roueché, 2004)	Var olan plan üzerinden yeni yapım
393- 408 arası	Stadium (Welch, 1998; Smith ve Ratte, 2000)	Doğu ucunun amfitiyatroya dönüştürülmesi
400 civarı	Tetrapylon (Ratte, 2001)	Yeniden ayağa kaldırma
Erken 5. yüzyıldan geç 6. yüzyıla	Piskoposluk Sarayı (?) Trikonch Evi (Berenfeld, 2002)	Eski yapının üstüne yeni yapım
5. yüzyıl	Güney Agora (Roueché, 2004)	Dönüşüm ve onarım
5. yüzyıldan erken 7. yüzyıla	Hadrian Hamamı	Dönüşüm ve onarım
5. yüzyıl ve 6. yüzyıl	Kuzey Agora (Ratte, 2001; Roueché, 1989)	Dönüşüm ve yeni yapı inşaları
Geç 5. yüzyıl ve 6. yüzyıl	Bouleuterion (Ratte, 2001)	Dönüşüm ve onarım
Geç 5. yüzyıl	Tiyatro Hamam kompleksi (Roueché, 1989)	Onarım
6. yüzyıl	Aphrodite Tapınağı/ Kilise (Cormack, 1990; Hebert, 2000)	Dönüşüm ve yeni yapım

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

Çalışmanın bu kısmında, mimari, kent ve metin dili üzerinden yapılan analizlerin, sentezlerine yer verilmiştir. İlk alt başlıkta, Geç Antik Dönem aktörlerinin tiyatro yapısını deneyimlemesi ve onunla etkileşimleri üzerine yapılan analizlere ilişkin çıkarımlarda bulunulmuş ve bu aktörlerin tiyatroya yükledikleri değerler sunulmuştur. İkinci alt başlık, Aphrodisias Tiyatrosu'na ilişkin verilerin, kentsel formun dili üzerinden yapılan analizlerinin bulgularına yer verilmiştir. Tezin Geç Antik Dönem kentinin sürekliliği yaklaşımını benimseyen bakış açısı doğrultusunda, Aphrodisias Antik tiyatrosunun anlam katmanlaşmasının nasıl oluştuğu, analizler sonucu ortaya koyulan değerler ve kamusal alanların mekansal bağlamı örtüştürülerek sunulmuştur.

3.1. Aphrodisias'ta Geç Antik Dönem İnsanının Tiyatro ile Etkileşimi Sonucunda Tiyatroya Yüklediği Değerler

Çalışmanın 2.5. Aphrodisias'ta Geç Antik Dönem İnsanının Tiyatroyu Deneyimlemesi ve Tiyatro ile Etkileşimi başlığı altında, tez kapsamında belirlenen dönem aktörlerinin tiyatroyu eylemsel, işlevsel ve pratik açıdan nasıl deneyimledikleri analiz edilmiştir. Bu kullanım biçimlerinden alınan referanslarla, bu başlık altında tartışılan değerlerin altlığı oluşturulmuştur. Bu başlık altında, değerlere dair çıkarımlar yapmak tam olarak da, yorumbilim yaklaşımının benimsediği aşamalar arasında yer almaktadır. Bu, tezin kavramsal çerçeve başlığında tartışılmıştır.

2.1. Geç Antik Dönem'de Kent Dinamikleri ve Kurgusu ana başlığı altında tartışılan, Geç Antik Dönem kentinin yönetimsel, ekonomik, toplumsal kurgusunun barındırdığı çoklu ve farklı statüdeki aktörlerin tiyatroyu kullanış biçimleri, onların tiyatroyu görme biçimlerini de şekillendirmiştir. Bu doğrultuda, görme biçimlerini oluşturan 'değerler' ortaya çıkmıştır.

Aphrodisias tiyatrosu ve yakın çevresi, var oluşundan (yaklaşık M.Ö.1.yüzyıl), işlev dışı (7.yy başları) oluncaya kadar, bahsi geçen kent aktörleri tarafından toplanma, eğlenme ve sivil kimliğin sergilenmesi amacıyla kullanılmıştır. Kent sakinlerinin, geçmişleriyle bağ kurma biçimleri zamanla değişse de, tiyatro yapısı ile ilişkisi kentin belleğinde önemli bir yer tutmaya devam etmiştir.

Yerel seçkinlerden oluşan idari sisteme sahip kentin kamusal yaşamında, eyalet valilerin gelişinin güçlü bir etki oluşturduğuna önceki başlıklarda yer verilmiştir. Tiyatro binasında bulunan, 5.yüzyıl yazıtlarından birinde (Roueché, 2004), bir valinin tiyatroda gerçekleşen gösteri, festival vb. faaliyetlerin düzenleyicisi olarak, 'agonothetes' ünvanıyla ifade edilmiş olması, onun yönetimdeki görevinin yanında kamusal gösterilerdeki etki alanını açıklamıştır. Bu etkileşim biçimi, önceki yüzyıllarda var olan sivil geleneklerin devam ettirilme gayesi konusunda bir gösterge niteliği taşımıştır.

Valilerin kamusal faaliyetlerin düzenlenmesi konusundaki etkin rolleriyle birlikte, 4.yüzyılın ortalarından itibaren, epigrafik olarak belgelenen inşa faaliyetlerinin de valilik projeleri olduğu bilinmektedir. Tetrastoon'un inşasının ya da kapsamlı restorasyonunun da bir Karia valisi tarafından gerçekleştirildiği ve Tetrastoon' ait sütunlar üzerindeki farklı katmanlar şeklinde yazılmış metinlerle belgelenmiş olduğu görülmüştür. Tiyatronun kendisine ulaşım bağlamında Tetrastoon ile bağlantısı düşünüldüğünde, valilerin heykellerini ve yazıtlarını buraya dikmelerinde tiyatronun kullanıcı potansiyelini göz önünde bulundurdukları ihtimalini güçlendirmektedir. Bu bağlamda, tiyatro ile kurdukları bu etkileşim biçimi, tiyatronun, valilerin imparatorluk gücünü gösterme ve sosyal prestij kazanma ve mevcut statüyü koruma amacını gerçekleştirdikleri mekan olma özelliğini vurgulamıştır.

Eyalet valilerinin, tiyatro ile etkileşim biçimlerinin sadece, gösterilerin düzenleyicisi ve inşa faaliyetinin üstlenicisi olarak heykellerinin ya da yazıtlarının dikilmesi üzerine kurulmadığı belirtilmiştir. Bunlarla birlikte, eyalet valisinin, Roma'daki imparator gibi, kamusal gösterilere ve kutlamalara bizzat katılması beklenmekteydi. Gerek valilerin gerekse din adamlarının ve diğer seçkin hayırseverlerin bu katılımı için, oturacakları şeref koltuğu sırası ,'*proedria*', imparatorluk döneminden bu yana zaten var olan bir uygulama olarak bilinmektedir. Fakat Aphrodisias tiyatrosundaki şeref koltuğunun, 2.5. Aphrodisias'ta Geç Antik Dönem İnsanının Tiyatroyu Deneyimlemesi ve Tiyatro ile Etkileşimi başlığında da yer verildiği üzere, Roueché (1991) ve Chaisemartin ve Theodorescu (1988) tarafından, Ephesos ve Priene gibi diğer antik merkezlerle kıyaslandığında, yapım tekniği olarak ve Aphrodisias'ın tarihsel bağlamından yola çıkarak daha geç bir dönemde eklendiği savunulmuştur. Burada, Roueché'nin (1991) vurgulamak istediği, şeref koltuğunun eklenme tarihinden öte, bu koltuğun hem kentin valisinin hem de diğer kentlerden gelen imparatorluk yetkilerinin beğenisini ve ilgisini kazanmak gayesiyle, 3.yüzyıldan 5.yüzyıla kadar, kentler arasında devam eden rekabetin bir göstergesi olabileceği ve resmi aktörlerin sivil

etkinliklerdeki yerini ve önemini vurgulamak amacı taşıyabileceğidir. Tiyatrodaki bu durum, imparatorluk yönetiminin, kent için artan öneminin gösterilmesini sağlamıştır.

Bunlar doğrultusunda, Geç Antik Dönem'de imparatorluk tarafından atanan valilerin, tiyatroda gerçekleşen gösterilere gerek doğrudan katılımları ile gerekse tiyatronun iç mekanında ya da tiyatroya ulaşım rotasında yer alan heykel ve yazıtlarıyla dolaylı yoldan etkileşimleri söz konusudur. Geç Antik Dönem'in, merkezi otoriteye bağlı bu yüksek statülü tiyatro kullanıcıları, yukarıda belirtilen etkileşim biçimleriyle, tiyatroyu imparatorluğun kapsayıcı gücünü önceki yüzyıllarda olduğu gibi gösterebilecekleri ve bu gücün sürekliliğini sağlayabilecekleri mekan olarak algıladıkları görülmüştür. Bununla birlikte, tiyatroyu, kentin yönetimi kent meclislerinde iken, var olan hayırseverlik geleneğinin ve bunu kente duyurma biçiminin devamlılığını sağlayabilecekleri bir mekan olarak algıladıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. İlk inşasından itibaren tiyatronun, imparatorluk merkezi ile bağlantıları olan bir siyasi merkez olarak, Aphrodisiaslılar için sembolik bir önem taşıdığı görülmüştür. Bu bağlantı, sivil hayırseverlikle kimliğini bulan bir toplumda, Augustus' a yapılan göndermelerle başlamakla beraber, sonraki yüzyıllarda değişen siyasi kurgulara uyum sağlayacak şekilde dönüşmüştür. İmparatorluk merkezi ile Aphrodisias'ın arasındaki bu ilişki biçimi, Geç Antik Dönem'de, kent yönetimini elinde tutan eyalet valilerinin önemini karşılayabilmiştir. Yukarıda bahsedilen, zaten var olan 'şeref koltuğu sırasına' rağmen, üst kottaki oturma basamaklarına sonradan eklendiği savunulan (Roueché, 1991), yeni bir 'şeref koltuğu'nun varlığı bu durumu somutlaştıran veriler arasında yer almaktadır.

Valilerden başka, ketin yönetsel yapılanmasında etkili diğer bir aktör de Aphrodisiaslı zengin hayırseverlerdir. Bu seçkin kişilerin, tiyatro binası ile etkileşimi öncelikle, yapının inşasında ve onarımlarında sundukları bağış aracılığıyla olmuştur. Aphrodisias tiyatrosunun MÖ 1.yüzyılda inşa edilen ilk bölümü olan sahne binasının, hayırsever Zoilos tarafından desteklendiği daha önceki bölümlerde belirtilmiştir. İnşa faaliyetlerindeki bu etkin rolün, toplumsal hafızada yer etme ve toplumsal prestij sağlama gibi getirileriyle birlikte, Aphrodisias'ın da dahil olduğu birçok antik merkezde yürütüldüğü bilinmektedir. Fakat 5. yüzyıla gelindiğinde, kentin bu seçkin aktörlerinin, hayırseverlik kapsamında övündükleri durum sivil yöneticilikten, imparatorluk rütbeleri ve makamlarına yönelmiştir. Yereldeki bu seçkin konumları, artık senatoda yer almaya aracı olarak kullanılmıştır. Kent dinamiklerinin ele alındığı, daha önceki 2.1. Kent Dinamikleri ve Kurgusu başlığı altında da belirtildiği üzere, 'curiales' olarak kentin sivil idaresinde yer almak yerine, imparatorluk hükümetine dahil olmaları, onlara siyasi prestijin yanında mal varlıklarının artmasına ya da mevcut olanı

korumalarına fırsat sunmaktaydı. Bu durum, kentli olma bilincinin bu seçkin sınıf için farklılaştığını göstermiştir. Yukarıdaki paragraflarda yer verildiği üzere, Aphrodisias'ta, 4.yüzyılın ortalarından itibaren, epigrafik olarak belgelenen inşa faaliyetlerinin valilik projeleri olduğu belirtilmiştir. Bu durum, yerel seçkinler ve hayırseverlik arasındaki karşılıklı ilişki üzerine kurulmuş olan daha önceki hayırseverlik düzeninin yönünün değiştiğini göstermektedir.

5. yüzyılın ortalarından 6.yüzyılın başlarına kadar devam eden valilik himayesiyle birlikte yerel hayırseverliğin tekrar canlandığı görülmüştür. Fakat, yerel hayırseverlerin ünvanları değişmiştir. Tiyatro Hamam kompleksinin restorasyonuyla birlikte, Güney Agora'daki Agora Kapısı, şehir surlarındaki kuzeydoğu kapısı ve Bouleuterion'daki inşa ve onarım faaliyetlerini de finanse ettiği bilinen Ampelius'un *'pater'* kent babası ünvanı ile ifade edildiği 2.5.1. Valiler ve Yerel Yetkililer başlığı altında belirtilmiştir. Şehrin kendi fonunu kullanarak imar işlerinin finansmanından sorumlu, bu kent babalarının yerel olması şartıyla imparatorluk tarafından atandığını da aynı başlık altında yer verilmiştir. Bu durum gösteriyor ki, bu dönemde hayırseverlik işi valilerle birlikte –ünvanı değişmiş olsa da- tekrar bazı yerel hayırseverler tarafından yürütülmüştür. 5.yüzyılda kent, imparatorluk yönetimine uyum sağlamakla beraber, geçmişle olan bağlantısının da sürekliliğini korumuş görünmektedir. Kentte siyasi, dini ve sosyal değişimler yaşanırken, yerel seçkinler tarafından hayırseverlik düzenine geri dönüldüğü, dönüşümün sürekliliğe katkısını gösterir niteliktedir.

Son epigrafik belgelerin 4.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Boule ve Demos'un kentleri temsil etme görevinin piskoposlara geçmesiyle, kiliseye hizmetin kentlilik bilincinden ve kente hizmetten daha önemli bir hal aldığına daha önceki başlıklarda çokça yer verilmiştir. Din adamlarının, konumlarına seçimle gelmeleri sivil kent sakinleri ile doğrudan bir ilişki biçimi olması sebebiyle, toplum üzerindeki etki alanlarını genişlettiği görülmüştür. Kentin doğal lideri konumuna yerleştiren bu durum, yönetimdeki etkinliklerini de arttırmıştır. Justinianus Dönemi'nde, Hıristiyanlık devlet için birleştirici bir güç, Hıristiyanlık ise devleti maddi bir kaynak olarak görmüş ve bu ilişki yeni dinin kamusal görünürlüğünü de giderek arttırmıştır. Bu dönemdeki kilise inşasının, dönemin hayırseverleri için, statü inşasında ve mevcut statüyü korumada övülmeye değer bir faaliyet olduğu görülmüştür. Yeni dinin, imar işlerindeki karşılığı sadece yeni kilise inşası olmayıp, diğer kamusal yapıların bakımı ve onarımında da, yeni dinin izlerini eklemek ve eski dinin bağlantılı olduğu kült sembolleri yok ederek, etkili bir rol oynadığı bilinmektedir.

Aphrodisias tiyatrosunun dinsel açıdan, aktörler tarafından deneyimlenmesi ve etkileşimi yukarıda bahsedildiği üzere, iki türlü gerçekleşmiştir (bkz. 2.5 Geç Antik Dönem İnsanının Tiyatroyu Deneyimlemesi ve Tiyatro ile Etkileşimi başlığı). İlki, kentin güçlü pagan bağlarını koparmak adına, eski dine ait imgelerin ve yazıların silinmesi, heykellerin seçici olarak yontulması şeklinde; ikincisi ise, yeni dine ilişkin sembollerin, tiyatronun farklı bölümlerine yazmak ve kazımak yoluyla gerçekleşmiştir. Tiyatro sahne binasının kuzeyinde yer alan Arşiv Duvarı'ndaki, Aphrodisias ya da Aphrodite'ten türetilen kelimelerin kazıma yoluyla silinmesindeki temel gaye, öncelikle yeni dinin kentin koruyucu tanrıçası ile olan ilişkisini ortadan kaldırmak olsa da, buradan çıkarılacak sonuç ise Arşiv Duvarı'nın kullanımının ve öneminin devam ettiği yönündedir. Duvar, hala ziyaretçiler tarafından görülüyorsa, önceki yüzyıllara göre yoğunluğu azalmış olsa da, tiyatronun 7. yüzyıla kadar, önemli bir kamusal buluşma yeri olarak işlev gördüğünü düşünmek mümkündür. Arşiv Duvarı aracılığıyla, kentin imparatorluk ile bağlantısını sergileme çabasının da devam ettiği anlaşılmaktadır.

Sahne binasındaki, başka tanrı ve tanrıça imajlarının dokunulmadan kalmasına rağmen, Aphrodite'nin bir mermer kabartmada yer alan tasvirinin, Sebasteion ve Tetrapylon'dakine benzer biçimde yontulması da Aphrodite'in ve kült ilişkilerin ortadan kaldırılması için güçlü bir faaliyet olarak görülmektedir. Fakat buradaki, seçici yok ediş, yeni din otoritesinin diğer taraftan klasik kültür baskısının arasındaki dengeyi kurma ihtiyacın doğan bir koruma ve yok etme isteğinin varlığını gösterir niteliktedir.

Hebert (2000)'in de belirttiği gibi, Aphrodisias için 6. yüzyıl dinsel açıdan bir dönüm noktası niteliği taşımış görünmektedir. 5. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle kentteki güçlü pagan hayırseverlerin (Pytheas gibi) varlığının, yeni dine olan direncin bir süre daha aktif olmasında etkin rol oynadığı söylenebilir.

Geç Antik Dönem'in tez kapsamında ele alınan aktörlerin tiyatroyu deneyimleme ve tiyatroyla etkileşim biçimleri üzerine yapılan analizler sonucunda çıkarımların ve tezin yöntemi bağlamında bu çıkarımlardan elde edilen, dönem insanının tiyatroya dair görme biçimlerini ve ona verdikleri değerleri içeren tablo aşağıda sunulmuştur.

Tablo 6. Tiyatro ile etkileşim biçimleri, çıkarımlar ve tiyatroya yüklenen değerler tablosu

Etkileşim biçimi	**Çıkarım**	**Görme biçimi ve değerler**
-5.yüzyıl yazıtlarından birinde (Şekil 32, ala65), bir valinin tiyatroda gerçekleşen gösteri, festival vb. faaliyetlerin düzenleyicisi olarak, 'agonothetes' ünvanıyla ifade edilmiş olması -Valinin yönetimdeki görevinin yanında kamusal gösterilerdeki etki alanı	Önceki yüzyıllarda var olan sivil geleneklerin devam ettirilme gayesinin tiyatro binası araçlığıyla gösterilmesi	Gösterge ve sembolik mekan olma
-Tiyatronun kendisine ulaşım bağlamında Tetrastoon ile bağlantısı düşünüldüğünde, valilerin heykellerini ve yazıtlarını Tetrastoon'a dikmeleri	-Tiyatronun kullanıcı potansiyelini göz önünde bulundurmaları -Valilerin, imparatorluk gücünü gösterme ve sosyal prestij kazanma ve mevcut statüyü koruma amacı için tiyatro ile bağlantılı mekanların kullanılması	Toplayıcı mekan olma Gösterge ve sembolik mekan olma Prestij ve kent süsü olma
-Eyalet valisinin, Roma'daki imparator gibi, kamusal gösterilere ve kutlamalara bizzat katılması -Tiyatrodaki şeref koltuğunun Roueché (1991) ve Chaisemartin ve Theodorescu (1988) tarafından, Ephesos ve Priene gibi diğer antik merkezlerle kıyaslandığında, yapım tekniği olarak ve Aphrodisias'ın tarihsel bağlamından yola çıkarak daha geç bir dönemde eklenmesi	-Hem kentin valisinin hem de diğer kentlerden gelen imparatorluk yetkilerinin beğenisini ve ilgisini kazanma gayesi -3.yüzyıldan 5.yüzyıla kadar devam eden, kentler arasındaki rekabetin bir göstergesi -Resmi aktörlerin sivil etkinliklerdeki yerini ve önemini vurgulama amacı	Gösterge ve sembolik mekan olma
Aphrodisias'ın, önceki yüzyıllarda imparatorluk merkezi ile bağlantıları olan siyasi bir merkez olması	İlk inşasından itibaren tiyatronun, Aphrodisiaslılar için sembolik bir önem taşıması	Gösterge ve sembolik mekan olma
Aphrodisiaslı zengin hayırseverlerin tiyatro binasının inşasında ve onarımlarında sundukları bağış	Toplumsal hafızada yer etme ve toplumsal prestij sağlama gibi getiriler	Bellek (anı ve kimlik) mekanı olma Prestij ve kent süsü olma

Tablo 6.'nın devamı

Etkileşim biçimi	**Çıkarım**	**Görme biçimi ve değerler**
Bağış eylemi aşamasında, konum olarak 'curiales' olarak kentin sivil idaresinde değil, imparatorluk hükümetine dahil olma Yerel hayırseverlerin yaptırdıkları işlere dair yazıtlarda 'pater'- kent babası- olarak ifade edilmesi ve unvan değişimi.	-Kentli olma bilincinin bu seçkin sınıf için farklılaşması -Yerel seçkinler ve hayırseverlik arasındaki karşılıklı ilişki üzerine kurulmuş olan daha önceki hayırseverlik düzeninin devam etmesi fakat yönünün değişmesi -Eylemin aynı kalması fakat içeriğin değişmesi -Dönüşümün sürekliliğe katkısı	Kültürel süreklilik ve miras
Din adamlarının, konumlarına seçimle gelmeleri ve kentin doğal lideri konumunda olmaları	-Sivil kent sakinleri ile doğrudan bir ilişki biçimi olması sebebiyle, toplum üzerindeki etki alanlarını genişlemesi -Yönetimdeki etkinliğin artması	Dini değer
Tiyatrodaki eski dine ait imgelerin ve yazıların silinmesi, heykellerin seçici olarak yontulması ve yeni dine ilişkin sembollerin, tiyatronun farklı bölümlerine yazma ve kazıma	Kentin güçlü pagan bağlarını koparma gayesi	Dini değer Bellek (anı ve kimlik) mekanı olma
Tiyatro sahne binasının kuzeyinde yer alan Arşiv Duvarı'ndaki, Aphrodisias ya da Aphrodite' ten türetilen kelimelerin kazıma yoluyla silinmesi	-Koruyucu tanrıçası (Aphrodite) ile olan ilişkiyi ortadan kaldırma gayesi -Arşiv Duvarı'nın, kullanımının ve öneminin devam etmesi, dolayısıyla tiyatroda hala gösterilerin var olması -Arşiv Duvarı aracılığıyla kentin imparatorluk ile bağlantısını sergileme çabasının devam etmesi	Dini değer Bellek (anı ve kimlik) mekanı olma İletişim, reklam ve propaganda mekanı olma Toplayıcı mekan olma
Sahne binasındaki, başka tanrı ve tanrıça imajlarının dokunulmadan kalmasına rağmen, Aphrodite'nin bir mermer kabartmada yer alan tasvirinin yontulması	Aphrodite'in ve kült ilişkilerin ortadan kaldırılma amacı -Seçici yok ediş, yeni din otoritesinin ve klasik kültür baskısının arasındaki dengeyi kurma ihtiyacından doğan bir koruma ve yok etme isteği	Kültürel süreklilik ve miras

3.2. Geç Antik Dönem'de Aphrodisias'ta Süreklilik

Bu başlık altında, Aphrodisias tiyatrosundaki anlam katmanlaşmasını anlamak amacıyla, mimari, kentsel ve metinsel zemin üzerinden yapılan analizler, çalışmayı kentin sürekliliğine ilişkin çıkarımlarda bulunmaya götürmüştür. Bu çalışmada, Geç Antik Dönem kimliğinin, çoğunlukla dinde yaşanan değişimlere odaklanılarak tariflenmesi sınırından çıkılarak, kente dair diğer dinamiklerin de etkin varlığına vurgu yapılmıştır. Çalışma, toplumun, inanış biçimindeki farklılaşmayla birlikte, yönetim ve ekonomik bağlamında gerçekleşen değişimlerin, mekansal ve kentsel dönüşümlerdeki etkilerini, kendi yöntemiyle analiz etmiştir.

Kentin kuzeyinden güneyine doğru uzanan ana caddesi olan Tetrapylon caddesinin, son yıllarda yapılan kazı çalışmalarından elde edilen verilerle birlikte, kentin inşa politikasına ilişkin bilgiler sunduğuna kentsel analizlerin yapıldığı bölümlerde yer verilmiştir. Hellenistik Dönem'den Geç Antik Dönem'e kadar kent merkezine ilişkin hazırlanan haritalar, bu caddenin kent için önemini vurgular niteliktedir (Tablo 7). Mermer döşemeli ve sütunlu olduğu bilinen Tetrapylon caddesinin üzerindeki, 4.yüzyılın sonları veya 5.yüzyılın başlarına tarihlenen sütun dizisi, caddenin Geç Antik Dönem kullanımının kanıtları arasında yer aldığı belirtilmiştir. Cadde üzerindeki anıtların, devamındaki kutsal ve kamusal alanlara referans verdiği haritalar üzerinde gösterilmiştir.

Geç Hellenistik Dönem'den, Geç Antik Dönem'e kadar, kamusal yapıları, kent merkezini ve odakları gösteren analiz haritalarından anlaşılacağı üzere, kent Geç Antik Dönem'e gelindiğinde, surla çevrili, mekanları onarım görmüş ya da yeniden inşa edilmiş olsa da, özgün düzenini ve biçimini korumaya devam etmiştir.

Tablo 7. Hellenistik Dönem'den Geç Antik Dönem'e kadar kent bileşenleri

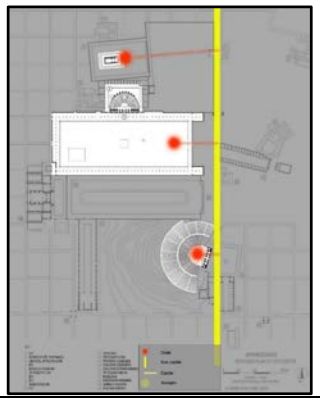	Hellenistik Dönem
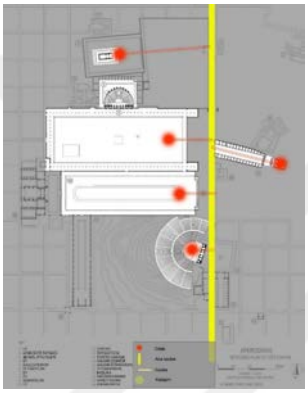	Erken İmparatorluk Dönemi
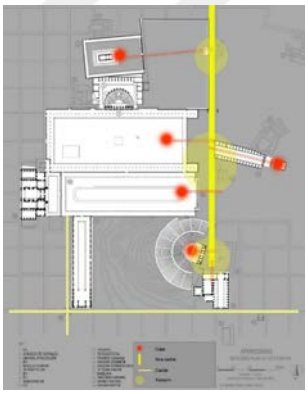	İmparatorluk Dönemi
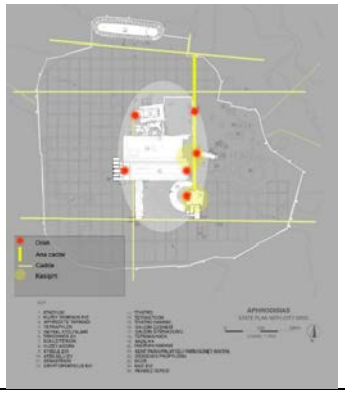	Geç Antik Dönem

Kentin özgün düzen ve biçimini korumada, önemli bir yer tutan Tetrapylon caddesi kentin omurgası olarak nitelendirilebilir. Üzerinde yer alan, kamusal açık ve kapalı mekanların, tiyatronun anlamındaki katmanlaşmada, tiyatro yapısının kendisi kadar etkin rol oynadığını söylemek mümkündür. Tetrapylon caddesi üzerindeki, tez kapsamında ele alınan ilk anıtsal yapı, caddeye de adını veren Aphrodite Tapınağı'na ait kutsal alanın girişi olan Tetrapylon'dur. 2. yüzyılın ortası ya da sonuna doğru inşa edilmiş bu anıtsal girişin, 4. yüzyıl sonunda yaşanan depremden sonra 400'lü yıllarda tekrar ayağa kaldırıldığı bilinmektedir. Süslemeleriyle öne çıkan, Antoninler Dönemi'ne ait bir prestij yapısı olması, Tetrapylon'u sadece kutsal alanın giriş kapısı olarak değil, kentin kuzey-güney omurgasını süsleyen bir anıt olarak değerlendirildiğini de desteklemiştir. Aphrodite Tapınağı'nın 500 yılları civarında kiliseye dönüştürülmesiyle, tapınağa erişimi sağlayan avlu ve ana caddeden avluya geçişi sağlayan bu anıtsal bir girişin işlevsiz kaldığı ve avlunun da Geç Antik Dönem'e tarihlendirilen yapılar sebebiyle, özel kullanımlara hizmet ettiği analiz bölümünde belirtilmiştir. İşlevini yitirmiş bir yapının, üstelik geçişi sağladığı mekanın özel kullanımda olması ihtimalleri de (Smith ve Ratte, 1996; Öğüş, 2018) göz önünde bulundurulduğunda, ayakta kalması bu yapının, prestijli bir anıt olarak korunduğu düşüncesini bir kez daha kuvvetlendirmiştir. Fakat, tapınağın kiliseye dönüştürülmesiyle yaklaşık eş zamanlı olduğu güçlü bir ihtimal olan, batı alınlığındaki Aphrodite kabartmasının yontularak, yerine haç işlenmesi (Öğüş, 2019), yeni dinin getirileri ve anıtı koruma isteği arasındaki denge kurma gayesini göstermektedir.

Tetrapylon caddesine, bir propylon ile açılan, mermer döşemeli bir geçitle doğu ucundaki yüksek bir platform üzerinde yerleştirilmiş tapınağa varılan, bir 1. yüzyıl imparatorluk kültü yapısı olan Sebasteion'un, 4. yüzyıl ortalarında kuzey binasının çöktüğü fakat batı ve doğu uçlarının kullanımına devam ettiği önceki bölümlerde belirtilmiştir. 5. yüzyıl sonu veya 6. yüzyıl başında, doğu ucundaki tapınağın da sökülmesi yapının kutsal amaç doğrultusundaki kullanımının tamamen sona ermesine sebep olmuştur. 4. yüzyıl ortalarından 7. yüzyıla kadar ticari ve endüstriyel amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir (Ratte 2001; Smith ve Ratte, 1998; Öğüş, 2018). Yapının imparatorluk kültüne hizmet eden kutsal bir mekandan, ticaret işlevi gören bir mekana dönüşmesi dikkat çeken bir dönüşüm olmakla beraber, caddenin aktif kullanımını güçlendiren bir unsur olarak da değerlendirilmesi mümkündür. Bu dönüşüm sırasında, yapının eski pagan bağlantılarını yok etme çabası burada da mevcuttur. Mitolojik bir karakter olarak yer alan Aphrodite imajlarının

bırakılarak, pagan kültüne gönderme yapanların yontulması olarak ortaya çıkan bu seçici silme hareketi, yine yeni din ve saygı duyulan ve hafızalarda yaşatılmak istenen geçmiş örtüşmesini sergilemektedir.

Tetrapylon caddesinin güney ucunda yer alan ve tiyatro ile fiziksel olarak en yakın kamusal mekanlardan olan Tetrastoon, aslında kent omurgasının tiyatro ile kesiştiği alanı tarifleyen sütunlarla çevrili bir meydandır. Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere, 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar tarihlendirilmiş, imparatorlar, valiler ve yerel ileri gelenlere ait heykelleri ve yazıtları bu alana yerleştirilmiştir. Bu Geç Antik heykellerin ve yazıtların, doğrudan kent sakinlerinin dolaştığı ve toplandığı bir alana yerleştirilmesi, bu kamusal alanın, bu yüzyıllardaki törensel kullanımını ve prestijin sergilenmesine uygun bir mekan olma özelliğini öne çıkarmıştır. Tetrastoon'da bulunan, Aphrodisias'ın kent babalarından Flavius Atheneus tarafından, Flavius Palmatus'u onurlandırmak adına dikilen, 5. yüzyıl sonu vaya 6. yüzyıl başına tarihlendirilmiş anıt heykelin yeri, Tetrastoon'un kentin hafızasının oluştuğu önemli kamusal mekanlar arasında olduğunu güçlendirmiştir. Tetrastoon'un ve tiyatronun mekan işleyişleri arasındaki fiziksel bağlantı açısından bakıldığında, Tetraston'un 4.yüzyılda inşa edilmesi ya da kapsamlı bir onarımla yeniden kullanıma geçirilmesi, 5. ve 6. yüzyıl gibi daha geç dönemlere tarihlenen yazıtlara ve heykellere mekan olması, tiyatronun kullanımındaki sürekliliğin de kuvvetli göstergeleri arasında yer almıştır. Tiyatro ile fiziksel yakınlığı ve mekansal ilişkisi anlamında, tiyatronun kullanım sürekliliğine referans veren diğer bir önemli yapı da Tiyatro Hamam'ıdır. İnşası 2. yüzyılda gerçekleşen yapının, 5. yüzyıl sonlarında yenilenmiş olması ve ticari bir işlev kazanması, tiyatronun yanısıra Tetrapylon caddesinin önemini ve aktif kullanımını güçlü bir şekilde desteklemiş görünmektedir. Tetrastoon, tiyatro ve Tiyatro Hamamı'nın bir arada bulunuşu ve Geç Antik Dönem'deki kullanılma biçimleri, bu alana hem Aphrodisiaslılar için hem de diğer kentlerden gelen ziyaretçiler için genel bir toplanma ve iletişim kurma alanı olma niteliği kazandırdığı ortaya çıkmıştır.

Geç Antik Dönem'de Aphrodisias'ın plan kurgusunun devamlılığını ve kamusal alanların bu kurgudaki anlamını ortaya çıkaran diğer bir olgu ise, keskin kırılma noktalarından (doğal afet, salgın… vb.) sonra yok olanların, kalanların, yıkılanların neler olduğu ve ne şekilde yeniden inşa edildiği ya da edilmediğidir. Jacops'un (2022) da belirttiği gibi, depremler sonrası, ihtiyaçlar doğrultusunda tepkiler, bir topluluğun öncelikleri hakkında fikir sahibi olmayı ve kentsel dokuya ilişkin toplum ölçeğinde alınan kararların izini sürmeyi mümkün kılmaktadır (Jacops, 2022). Epigrafik belgelerden ve yerleşimin

kendisinden elde edilen bilgiler doğrultusunda, 485-500 yılları arasında olduğu kuvvetli muhtemel deprem sonrası müdahalelerin, Aphrodisias kentinde, kent sakinlerinin, daha önceki kentsel mekanlarla bilinçli bir iletişim kurduğunu, hangi mekanların olduğu gibi bırakıldığını, onarıldığını, dönüştürüldüğünü ya da baştan inşa edildiğini ve bunlar gerçekleşirken öncelik sırasını belirlediğini görmek mümkündür (Wilson,2018; Jacops, 2022). Kentin ana caddesi olarak nitelendirilen Tetrapylon Caddesi'nin güney agoranın doğu kapısının açıldığı kısmında bulunan, Geç Antik Dönem'e tarihlendirilen sütun dizisindeki sütunlar üzerine, sıva ile işlenmiş ya da yeniden işlenmiş, Hristiyan Tanrısına ve imparatora ithaf edilmiş övgü metinleri, caddenin yenilemelerden sonra hala törensel bir mekan olarak işlev taşıdığını göstermektedir (Jacops, 2022). Aynı şekilde, 7.yüzyıla kadar, güney agoranın doğudaki giriş kapısını, batı stoayı ve havuz çevresini süslediği düşünülen heykellerin varlığı bilinmektedir (Smith, 1999). Depremin ardından, Tetrapylon caddesinin ve güney agoranın işlevini tekrar kazanması ve onarımları yapmak için zaman, emek ve paranın harcanması, bununla birlikte bir 6.yüzyıl mekanı olarak eski haliyle aynı olmaması, dönem insanının, önceki döneme ait geleneğin sürdürülmesi çabasıyla beraber kendi döneminin ihtiyaçları doğrultusunda bir mekan ürettiğini ortaya koymaktadır. Kentin 5. ve 6. yüzyıldaki yetkililerinin kentsel mekanları yeniden oluştururken, ihtiyaçlarına cevap verecek çözümler içeren bir şekilde ve heykelleri de kullanmaya devam ederek kentin bütünlüğünü tamamlamaya çalışmışlardır. Önceki yüzyıllardan kalan ve Aphrodisias'a kent statüsünü kazandıran sembol mekanların yok olmasını önleyecek çabaların varlığı, bu mekanlara atalarından kalan miras değeri yüklediklerini ve önceki yüzyıllarda benimsenen yaklaşımları sürdürmeye çalıştıklarını göstermektedir.

Kentsel ölçekteki haritalar üzerinden yapılmış analizlerin de sunduğu üzere, toplumsal faaliyet odakları olarak var olmuş ve Geç Antik Dönem boyunca yapılan kapsamlı müdahaleler ve onarımlar aracılığıyla varlığını sürdürmüş kamusal mekanların, tiyatro binasının anlamını ve anlam katmanlaşmasını etkilediği açıkça görülmüştür. Bu mekanlara dair bir diğer bulgu ise, bu mekanların sürekliliğinde önemli bir yere sahip olan, yine kentsel çerçevede ele alınan heykel yoğunluğudur.

Geç Antik Dönem'de yerel yönetim sisteminden, valiler aracılığıyla merkezden gelen bir idare şekline geçilmiştir. Yerelden merkeze bir geçiş olsa bile, yerel kaynaklı bazı geleneklerin sürekliliğini heykeller aracılığıyla devam etmiş olduğu görülmüştür. Smith'in (1999) yapmış olduğu araştırmadan yola çıkarak, Aphrodisias'ta diğer merkezlere kıyasla 4. ve 7.yüzyıllar arasında dikilen onurlandırma amaçlı heykel anıtlarının yüksek sayıda

korunmuş olduğu ve üç ana kamusal alanda yoğunlaştığı bilinmektedir (Smith, 1999). Bunlar, Bouleuterion'un içi ve önü; Hadrian Hamamları'nın sütunlu ön avlusu ve Güney Agora'nın bitişiğindeki doğu stoası; Tiyatro'nun önündeki Tetrastoon'un batı sütunlu girişinin önüdür (Şekil 66). Bu mekanlar, bir önceki ana başlık altındaki, kentsel analiz haritalarında da gösterildiği üzere, önemli toplumsal faaliyet odakları olarak ortaya çıkmış ve Geç Antik Dönem boyunca kapsamlı bakım ve onarım müdahaleleri görerek kullanılmaya devam edilmiştir. Bu kullanım sürekliliği ise, kentin özgün düzen ve biçiminin korunmasında etkin rol oynamıştır.

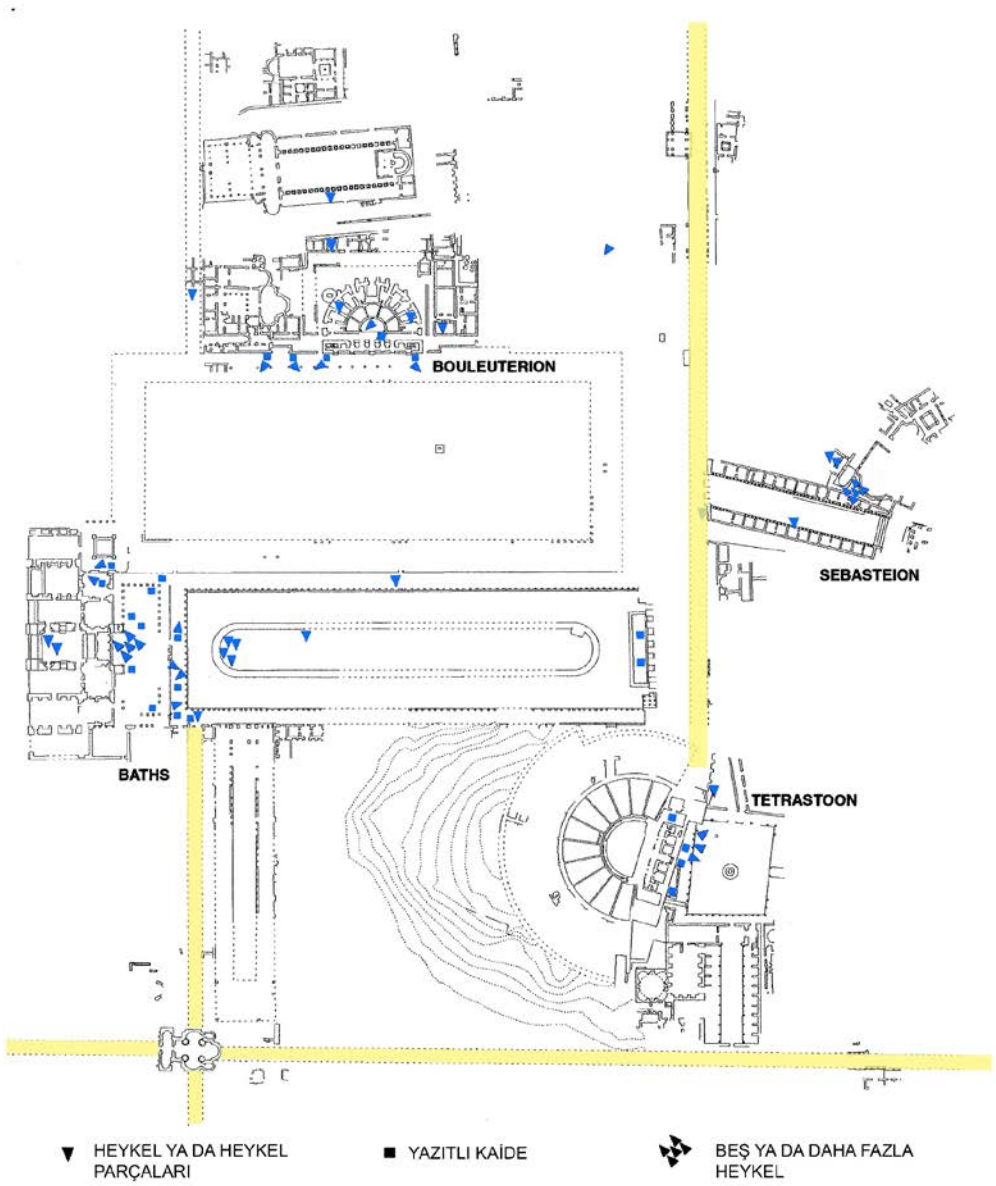

Şekil 66. Geç Antik Dönem heykellerine ve yazıtlı kaidelerine dair kent planı (Smith (1999) kaynaklı kent planı üzerinden yazar tarafından üretilmiştir)

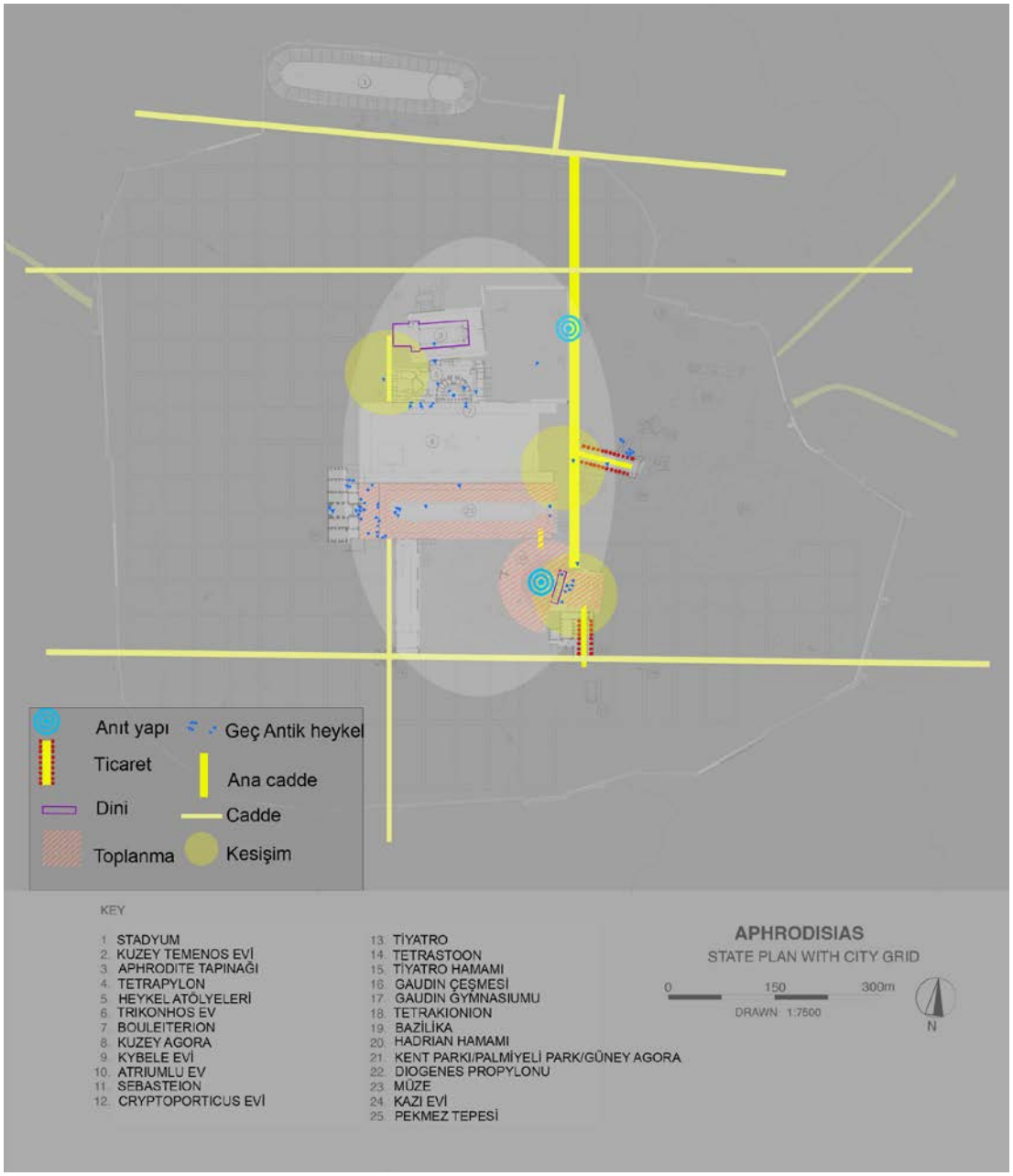

Şekil 67. Geç Antik Dönem'de tiyatro ve ilişkili olduğu yapıların mekânsal kimliklerini gösteren harita (Smith vd. (2022)'den üretilmiştir)

Heykellerin yoğunluğunu gösteren kent planı ile Geç Antik Dönem'de ana caddenin ve üzerindeki açık kapalı kamusal alanların mekansal kimliğine dair haritanın çakıştırılmasıyla oluşan son harita yukarıda Şekil 69'da gösterilmiştir. Anlaşılacağı üzere, Geç Antik Dönem'de, surları olan, mekanları restore edilmiş ya da yeniden inşa edilmiş olsa da, özgün düzenini ve biçimini korumaya devam ettiren bir kent görünümündeki Aphrodisias'ın merkez örgüsünde, tiyatronun yeri, tiyatronun Geç Antik Dönem'deki kullanım sürekliliğindeki etkinliğini kanıtlamıştır. Kentte, değişen mekansal kimliklere

rağmen merkezi konumu, ticaret, yönetim ve din gibi hem günlük hem de resmi hayatın bir parçası olan işlevlerle ilişkili oluşu, tiyatronun değişmeyen bir özelliği olarak ön plana çıkmıştır. Kentin 4.yüzyıl ortalarında surla çevrilmesinden sonra belirlenen kent kapılarının, şehir içi mobilasyonu da etkilediği görülmüştür. Tiyatronun güneyinde yer alan doğu-batı doğrultusundaki caddenin, güney batı ve güney doğu kapılarını birbirine bağlamış olması, kentsel yol ağında öneminin arttığı ihtimalini kuvvelendirmiştir. Tiyatro hamamının ticari işlev kazanması ve Tetrastoon'daki Geç Antik Dönem heykel yoğunluğu, tiyatro ile kesişen bu merkezin önemini kanıtlamıştır ve odağın derecesini etkilemiştir. Elde edilen yeni harita, kentte Geç Antik Dönem'de Aphrodisias kent dinamiklerinin işleyişini göstermiştir. Geç Antik Dönem'de, Tetrapylon Caddesi'nin tiyatro, Tetrastoon ve tiyatro hamamıyla kesiştiği bu alanın, kentsel yoğunlaşmanın ve etkileşimlerin gerçekleştiği bir alan olduğunu göstermiştir. Kentte, ticaretin, siyasetin, dinin ve kültürün nerede olduğunu ve tiyatronun bu işleyiş içindeki konumunu ve önemini vurgulayıcı nitelik taşımaktadır.

3.3. Tiyatroya Dair Görme Biçimleri ve Yüklenen Değerler

Bu başlık altında, Aphrodisias tiyatrosuna Geç Antik Dönem aktörleri tarafından yüklenen değerler ve tiyatronun kentsel dilinin ortaya çıkardığı değerler birleştirilerek ele alınmıştır. Aphrodisias Antik tiyatrosunun anlam katmanlaşmasında Geç Antik Dönem aktörlerinin tiyatroya yükledikleri değerler ve antik bir Geç Antik kentinde, bu tiyatro binasının kentsel dilinin söyledikleri bir çizelge üzerinde örtüştürülmüştür (Şekil 70). Oluşturulan bu yeni çizelge, giriş bölümünde, arkeolojik bir varlığın yaşam döngüsünü gösteren Şekil 1'deki çizelgeyi kaynak almıştır. Bu durum, oluşan örtüşmenin, tarihsel bağlamını beslemiş ve de bu süreci, Aphrodisias gerçekliği üzerinden ortaya koymuştur.

Geç Antik Dönem insanının tiyatroya yüklediği değerler ile tiyatronun ve ilişkili olduğu kamusal alanların Geç Antik Dönem'deki mekânsal durumunun oluşturduğu örüntü, tiyatronun anlam katmanlaşmasının oluşum biçiminin çok boyutluluğunu göstermiştir. Yüklenen değerlerin ve kentsel bağlamının, tiyatronun var kalmasını sağladığı ve anlamındaki katmanlaşmanın beraberinde gelen süreklilikle oluştuğu bu çalışmanın önerdiği okuma biçimiyle ortaya koyulmuştur.

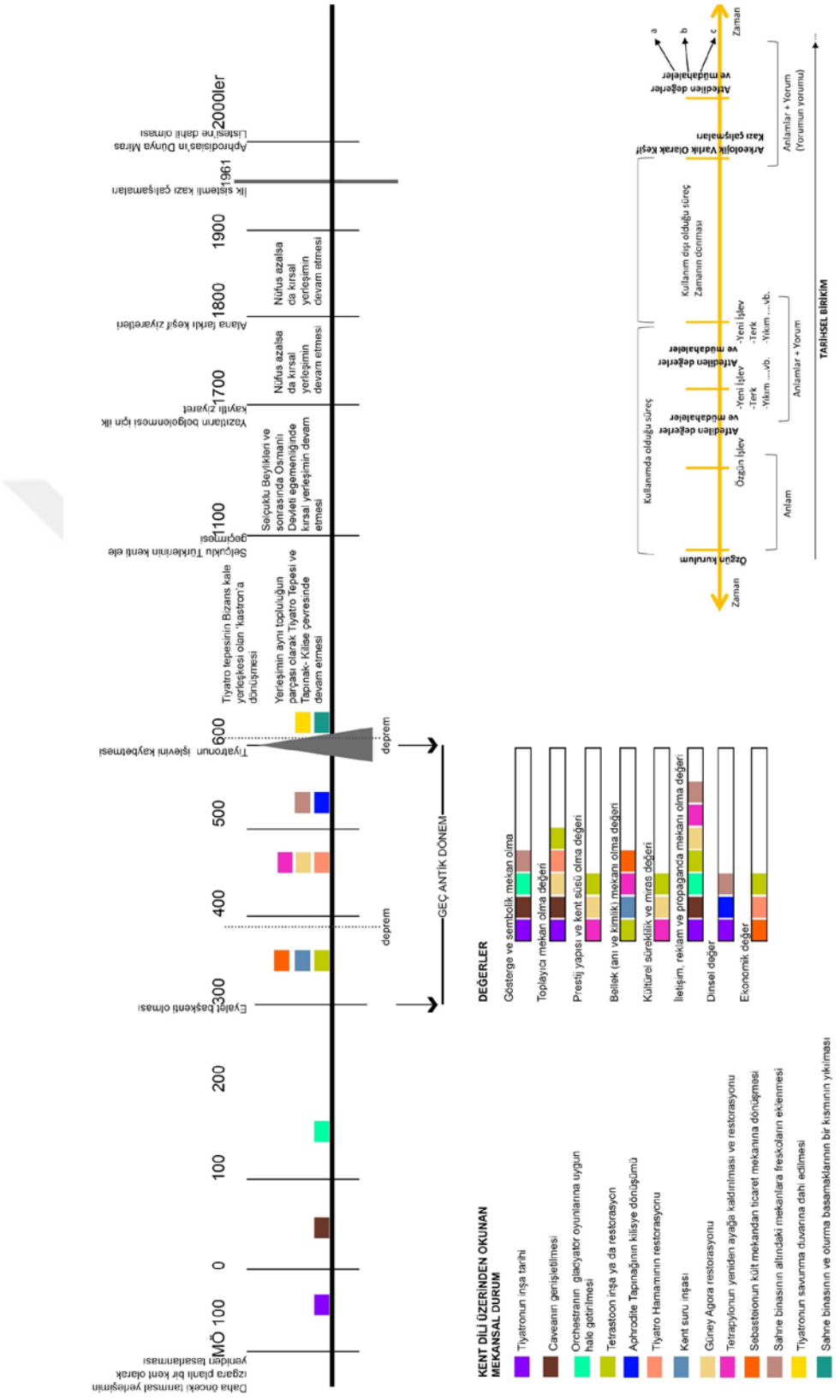

Şekil 68. Değerler ve Kentsel Dil üzerinden yapılan çıkarımların örtüşme çizelgesi

4. SONUÇLAR

Bu tez, Aphrodisias Antik Tiyatro'sunun Geç Antik Dönem'de anlam katmanlaşmasına ilişkin mimari, arkeolojik, kentsel ve metinsel kanıtları araştırmıştır. Her bölüm, yorumbilim yöntemin anlama ve yorumlama merkezli yaklaşımı aracılığıyla, tiyatronun Geç Antik Dönem'deki anlam katmanlaşmasını okumak için bir biri üstüne eklenmiştir.

Tez, ilk bölümünde çalışmanın problemi, amacı, kapsamı, yöntemi ve çalışma alanı belirtilmiştir. Çalışmanın, yorumbilim araştırmalarıyla kavramsal çerçevesi belirlendikten sonra, ikinci bölüm (Yapılan Çalışmalar) Geç Antik Dönem'de kent kurgusunun ve dinamiklerine dair bu konuda yapılmış tartışmaların ve farklı yaklaşımların araştırılmasıyla başlamıştır. Bu tartışmaların ve farklı yaklaşımlarının, tezin anlam katmanlaşmasının oluşumundaki süreklilik hipotezini desteklediği sonucuna varılmıştır. Geç Antik Dönem'in makro ve mikro ölçekte bir geçiş süreci olarak tanımlanması gerçeğiyle, bu dönem kentinin var olan ve değişmeye başlayan dinamiklerinin, katmanlaşmanın zeminini oluşturduğu ortaya çıkmıştır. Geç Antik kentinin kurgusunu incelenmesiyle devam eden kısımda, kent dinamiklerindeki bu değişimin, mekansal gereksinimler sonucu meydan gelen dönüşümlerdeki etkinliği ortaya koyulmuştur. Bu kısımda, bağlamsal referanslar aramak, Geç Antik kentindeki değişikliklerin sebeplerini anlamak ve tezin örnek alanında meydana gelen değişimlerle tarihsel bir ilişki kurmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, yönetsel, ekonomik, kültürel ve dini açıdan değişimlerin gerçekleştiği görülmüştür ve bu değişimlerin Yunan ve Roma geleneğiyle bağlantılı olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, sonraki bölümde, Geç Antik Dönem'in hem bir Hellenistik kültürün parçasını taşıması hem de bir imparatorluk gücüyle var olmasından kaynaklı olarak, bu dönemde tiyatroyu anlamak için, daha önceki yüzyıllara bakmanın önemi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, önce antik dönemde tiyatronun ortaya çıkışı Antik Yunan çerçevesinde ele alınmıştır. Tiyatronun mimari olarak ortaya çıkışının, eylemin ve mekanın oluşum süreçlerinde birbirleri üzerindeki etkilerine dayandığı sonucuna varılmıştır. Sonra, Roma imparatorluk Dönemi'nde, tiyatronun kent yaşantısındaki yeri, Roma bağlamı kapsamında analiz edilirken, tiyatronun kavramsal ve eylemsel olarak kökeni ve geçirdiği dönüşüm, dönemin politik ve dinsel durumu, kült anlayışı ve toplumsal yapısı ile ilişkili biçimde ele alınarak, nihayetinde, bu değişimlerin tiyatrodaki mimari karşılıkları üzerinde durulmuştur. Ortaya çıkışının ve geçirdiği

dönüşümün ortaya koyulmasının, Geç Antik Dönem'deki tiyatronun anlamlarını çözümlemede katkıda bulunacağı sonucuna varılmıştır. Aynı ana bölümün devamında, çalışmanın konusunu besleyeceği ve derinleştireceği düşünülen Anadolu coğrafyasından bazı antik merkezlerdeki tiyatrolara yer verilmiştir. Bu incelemede, tiyatroların kent içindeki fiziksel konumlarının, tiyatronun kent için önemini ve anlamını etkilediği sonucuyla birlikte, mekânsal dönüşümlerin kent dinamiklerindeki dönüşümle gelen mimari ve de bağlamsal ihtiyaçların bir göstergesi olduğu ortaya çıkmıştır.

İkinci bölümün devam eden kısmında, Yunan, Roma ve Geç Antik Dönem'e dair daha genel kapsamda ele alınan bağlam, çalışmanın örnek alanında yoğunlaşmaya geçmiştir. Öncelikle Aphrodisias'ın araştırma tarihine özet biçimde yer verilmiştir. 18. yüzyılda ilk kayıtlı keşif ile başladığı bilinen araştırmaların günümüze kadar geldiği ve hala da devam etmekte olduğu belirtilmiştir. Bölüm, Aphrodisias'ın coğrafi konumu ve tarihine ilişkin araştırmaların yapıldığı kısımla devam etmiştir. Bu kısımda, kentin kuruluşundan Geç Antik Dönem'i de kapsayan sürecindeki dönemsel yapı stoku üzerinde analizler yapılmıştır. Yapıların, kentsel bileşenleri üzerine yapılan dönemsel analizler sonraki başlıklarda yer almıştır. Bu kısımda, oluşturulan haritalar kentin yapı bakiyesini ortaya koymak amacıyla üretilmiştir. Bu analizler, yapıların yeniden kullanımının sadece günümüzde kullanılan bir modern koruma müdahalesi olmadığını, toplumsal gereksinimler doğrultusunda kent ya da yapı ölçeğinde doğal bir eğilim ve tepki olduğunu göstermiştir.

Yorumbilim yöntem yaklaşımıyla belirlenen okuma modeli, bir mekanın anlamının deneyim ve etkileşim yoluyla oluştuğuna dair kurgusu olduğuna çalışmanın ilk bölümlerinde yer verilmiştir. Deneyim ve etkileşim biçimi, kavramsal çerçeve kısmından ortaya çıkarılan kavramlardan bağlamlaştırdığı ve kent dinamiklerinin tartışıldığı kısımdan yola çıkarak aktörler olarak ifadelendirilen ve gruplanan Geç Antik Dönem insanı üzerinden analiz edilmiştir. Analizler mimari ve metinsel dil aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizlerde, başlangıçta bir ritüelin parçası olarak ortaya çıkan tiyatronun, gösterilerin yapıldığı bir mekan olmanın ötesinde olduğu, aktörler tarafından deneyim ve etkileşim biçimlerinin de farklılaştığı sonucuna varılmıştır. Aphrodisias antik tiyatrosunun anlam katmanlaşmasına dair yapılan diğer çözümleme türü ise, kentsel formun dili ve metin dili üzerinden yapılan araştırmalardır. Aphrodisias Tiyatrosu'nun, kentsel kimliği, etrafındaki yapılar, üzerinde bulunduğu kentin omurgası niteliğindeki kuzey güney caddesi ve bu aksın karakterini belirleyen diğer kentsel ögelerle birlikte, Hellenistik Dönem'den Geç Antik Dönem'e kadar, dönemsel haritalar oluşturularak yapılan analizleri içermektedir. Bu

aşamada oluşturulan dönem haritaları, tiyatroyu ve ilişkili olduğu diğer kamusal mekanları kentsel bileşenler kapsamında analiz etmesi açısından, önceki bölümlerde oluşturulan yapı stoğu haritalarından ayrılmıştır. Kentsel formun dili üzerinden yapılan bu analizler, Aphrodisias'ın Geç Antik Dönem'de, surla çevrili, kamusal mekanları restore edilmiş ya da yeniden inşa edilmiş olsa da, özgün düzenini ve biçimini kaybetmemiş bir kent imajına sahip olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Ayrıca bu analizler, tiyatronun kent merkezindeki konumunun, Geç Antik Dönem'deki kullanım sürekliliğinde etkili olup olmadığı sorusu ile sonuçlanmıştır. Çalışmanın analizleri içeren, odak bölümlerinden biri olan bu kısmından sonraki aşaması, çalışmanın üçüncü ana bölümünü (Bulgular) oluşturmaktadır. Analizlerin değerlendirmelerini ve sentezlerini içermiştir. İlk olarak, aktörlerin deneyim ve etkileşim analizlerine ilişkin çıkarımlarda bulunulmuş ve tiyatroya yüklenen değerler ortaya çıkarılmıştır. Yorumbilim yöntemin yorumlama aşamasını barındıran, bu değerlendirme kısmında, yönetsel aktörlerin gerek doğrudan gerekse dolaylı yoldan kurdukları etkileşim biçimleri, Aphrodisias'ta önceki yüzyıllarda var olan sivil geleneklerin devam ettirilme gayesinin tiyatro binası araçlığıyla gösterilme çabasının varlığını göstermiştir. Ayrıca, hem kentin valisinin hem de diğer kentlerden gelen imparatorluk yetkilerinin beğenisini ve ilgisini kazanma gayesi taşındığını ve 3.yüzyıldan 5.yüzyıla kadar devam eden kentler arasındaki rekabetin de bir göstergesi olduğu sonucuna varılmıştır. Aynı zamanda, tiyatronun yönetsel aktörlerin sivil etkinliklerdeki yerini ve önemini vurgulama amacıyla kullanıldığı da etkileşim biçimlerinin çıkarımları arasındadır. Aphrodisias'ın kent statüsü kazandığı zamandan bu yana, imparatorluk merkezi ile bağlantıları sayesinde siyasi bir merkez olması, tiyatronun ilk inşa edildiği andan itibaren Geç Antik Dönem'de de Aphrodisiaslılar için sembolik bir önem taşıdığı görülmüştür. Bu çıkarımlar, Geç Antik Dönem aktörlerinin, Aphrodisias tiyatrosuna göstrege ve sembolik bir mekan olma değeri yükledikleri sonucuna ulaştırmıştır. Tiyatronun Tetrastoon ile olan fiziksel ve bağlamsal ilişkisine bakıldığında, valilerin heykellerini ve yazıtlarını Tetrastoon'a dikmeleri, tiyatronun kullanıcı potansiyelini göz önünde bulundurduklarını göstermektedir. Arşiv Duvarı'ndaki Aphrodite ve bundan türeyen kelimelerin silinmesi, Arşiv Duvarı'nın, kullanımının ve öneminin devam ettiğini ve tiyatronun hala toplu kullanımlara açık olduğunu göstermiştir. Tiyatronun toplayıcı, bir araya getirici değerini ön plana çıkarmakla beraber, iletişim, reklam ve propaganda mekanı olarak görüldüğünün de kanıtıdır. Bağış eyleminin, amaç ve içerik olarak, kentin sivil idaresinden imparatorluk hükümetine kaymasına rağmen devam ediyor olması, hayırsever vatandaşların unvanlarının değişerek de

olsa bağış geleneğini sürdürmeleri, öncelikle kentli olma bilincinin seçkin sınıf için farklılaştığı, eylemin aynı kalarak içeriğinin değiştiği görülmüştür. Bu dönüşümün, eylemin sürekliliğine katkısını kanıtlamış ve tiyatroya kültürel süreklilik ve miras değeri yüklendiğinin sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bağış geleneğinin, toplumsal hafızada yer etme ve toplumsal prestij sağlama gibi getirileri, tiyatroya aynı zamanda bellek (anı ve kimlik) mekanı olma değerinin de yüklenmiş olduğunu göstermiştir. Ayrıca tiyatrodaki eski dine ait imgelerin ve yazıların silinmesi, heykellerin seçici olarak yontulması aracılığıyla tiyatronun güçlü pagan bağlarını koparmaya çalışma, tiyatronun bir bellek mekanı olarak görüldüğünün diğer bir kanıtıdır. Hıristiyanlığa ilişkin sembollerin, tiyatronun farklı bölümlerine yazılması ve kazınması, sahne binasındaki bir odaya dinsel bir freskonun işlenmesi, pagan ritüellerin bir parçası olarak ortaya çıkan tiyatroya, yeni bir din üzerinden olmak üzere, yine dini bir değer atfedildiğini göstermiştir. Tiyatro yapısında gerek hızla ve etkili biçimde yayılan yeni dinin, gerekse değişen iktidar yapısının ve ekonomik durumun etkisiyle, tiyatroya yapılan müdahalelerin, yıkıcı ve tamamen yok edici olmaması, tiyatronun bu kent için bir kültürel miras olarak kabul edildiği ve bir prestij yapısı ve kent süsü olarak görüldüğü sonucunu da ortaya çıkarmıştır. Aphrodisias Tiyatrosu'na ilişkin verilerin, kentsel formun dilini oluşturan elementler üzerinden yapılan analizler, Geç Antik Dönem'de tiyatrodaki anlam katmanının oluşmasının, salt tiyatronun varlığından kaynaklanmadığını, çevresindeki açık ve kapalı kamusal mekanların da bu sürecin bir parçası olduğunu ortaya çıkarmıştır. Analizler, çalışmayı kentin sürekliliğini destekleyen çıkarımlarda bulunmaya götürmüştür. Heykelcilikle ön plana çıkmış bir kent olan Aphrodisias'ın, kent bileşenlerinin sürekliliğine vurgu yapan çıkarımlarda, Geç Antik Döenm'e tarihlenen heykellerin yoğunluğunun da kent devamlılığında önemli bir gösterge olduğu sonucuna varılmıştır. Geç Antik heykellerinin yoğunlaştığı alanların, oluşturulan kent bileşenleri haritalarının da işaret ettiği, Geç Antik Dönem'de de kullanımı devam eden, toplumsal faaliyetler için kent sakinlerinin toplandığı mekanlar olduğu görülmüştür. Kente dair yapılan analizlerden gelen veriler, Aphrodisias'ın merkez örgüsünde tiyatronun yerinin, Geç Antik Dönem'deki kullanım sürekliliği açısından etkili olduğunu kanıtlamıştır. Kentte, değişen mekansal kimliklere rağmen merkezi konumu, ticaret, yönetim ve din gibi hem günlük hem de resmi hayatın bir parçası olan işlevlerle ilişkili oluşu, tiyatronun değişmeyen bir özelliği olarak ön plana çıkmıştır. Geç Antik Dönem'de, Aphrodisias'ta kent dinamiklerinin işleyişini sunan veriler sonucunda, kentte, ticaretin, siyasetin, dinin ve kültürün nerede olduğunu ve tiyatronun bu işleyiş içindeki konumu ve önemi ortaya çıkmıştır. Bütün bu değerlendirmeler doğrultusunda, Geç Antik

aktörlerinin tiyatroya yükledikleri değerlerle, kentsel form bileşenlerinin ortaya koyduğu sonuçlar, giriş kısmında arkeolojik varlığın yaşam döngüsüne dair oluşturulan zaman çizelgesi kaynak alınarak örtüştürülmüştür. Bu doğrultuda, çalışma, arkeolojik bir varlığın, anlam katmanlaşmasının nasıl oluştuğuna dair sorusuna, bu çizelge aracılığıyla Aphrodisias'ın tarihsel bağlamında ve Aphrodisias gerçekliği üzerinden cevap üretmiştir.

Geç Antik Dönem'de, Aphrodisias'ta Hıristiyanlığın yayılmasıyla ivme kazanan kentsel ölçekteki dönüşümlerin, mimari ve mekânsal yaklaşımlardaki farklılaşmadan kaynaklandığı görülmüştür. Yeni dinin güçlü etkisinin, hem kent ölçeğinde hem de tekil yapı kapsamında mekansal yaklaşımlardaki bu farklılaşmada tek etken olmadığı sonucuna varılmıştır. Ekonomik, idari, kültürel faktörlerin ve doğal afetlerin etkilerinin bu dönüşümdeki rolü ortaya çıkmıştır. Geç Antik Dönem boyunca kullanım sürekliliğinin, yapının korunmasıyla ya da onun korunmaya değer bir miras olarak kabulüyle doğrudan ilişkili olduğu görülmüştür. Koruma yaklaşımının, sadece günümüze özgü olmadığı, antik dünyada da, bu tez kapsamında Geç Antik Dönem'de de, dönem şartlarının ihtiyaçları doğrultusunda doğal bir eğilim olarak var olduğu sonucuna varılmıştır. Aynı zamanda Procopius'un, tiyatroların da dahil olduğu, agora, kilise ve hipodrom gibi kamusal yapıları kent süsleri olarak ifade etmesi, kentin Greko-Romen geçmişine ait anıtlarına duyulan saygının ve beğeninin bir göstergesi olmuş ve Aphrodisias'ta, tiyatronun geçmişten gelen bir mirasın parçası olma kabulünü desteklemiştir. Bunun yanında tiyatronun merkezi ve topografik konumu ve Güney Agora/Palmiyeli Park ile hem görsel hem de fiziksel bağlantısı, onun Geç Antik Dönem'de kent manzarası sunan, seyir terası niteliğinde bir toplanma alanı olma değerini de ortaya çıkarmıştır.

Çalışmanın, Geç Antik Dönem insanının verdiği anlam/lara yönelik problemi, o dönem insanının gözünden bakmayı gerekli kılmıştır ve bu da çalışmanın fenomenolojik bir araştırma yaklaşımı kazanmasını/içermesini desteklemiştir. Husserl'ın (1983), ifade edilmiş olanın nasıl anlaşıldığını fenomenolojik bir problem olarak değerlendirmesi, çalışma kapsamında, hem arkeolojik değerin varlığına ve nasıl anlaşıldığına hem de yorumbilim yöntemine dair bir çerçeve çizmiştir. Geç Antik Dönem'de tiyatro ile deneyime sahip olan anlam yükleyicilerin bugün var olmaması, kullanılan verileri toplama ve işleme ve yorumlama yöntemine dair sınırları ve kapsamı belirlemiştir. Dolayısıyla onların deneyimlerine referans verebilecek, tiyatro ile ilişkilerini temsil edebilecek malzemelerden veriler elde edilmiştir. Çalışmanın önerdiği, Aphrodisias antik tiyatrosunun anlam katmanlaşmasını diller aracılığıyla okuma denemesi, mimari, kentsel form ve metinsel bir

zemin üzerinde yapılmıştır. Yapı ve aktör etkileşimi üzerine kurulmuş mimari dil, tiyatro ve dönem aktörleri arasındaki işlev ilişkisini, bunu yansıtan yapı elementleri aracılığıyla okuma olanağı sunmuştur. Dönemin ifadeleri olan yazıtlar, tiyatro ve aktör ilişkisinin kanıtlarını sağlamak açısından sürece dahil olmuştur. Braudel'in (1990) de belirttiği üzere, kent, kamusalın özel alandan, dünyevi olanın kutsaldan, çevrenin aileden, çalışmanı eğlenceden ayrıldığı sınır hatlarının bir ağ oluşturarak kendi içinde kesişimlerini içeren bir yapıya sahiptir. Tezde, kentsel formun dilini oluşturan elementler, sınır, aks ve odak olarak tiyatronun anlam katmanlaşma okumasını tekil yapı ölçeğinden kurtararak araştırmayı derinleştirmekle beraber, tiyatro ve kente dair yeni bağlantılar kurmayı sağlamıştır. Epigrafik verilerin (kentin çeşitli yerlerine dikilmiş onurlandırma yazıtlarının ve arşiv duvarı üzerindeki metinlerin), işlevle eş zamanlı olarak, mekana dair bilgi verdiği ve mekânsal temsil niteliği taşımasından kaynaklı olarak, mimari dilde olduğu gibi, kentsel deneyimin gerçekleştiği anlarda ve alanlarda da çalışmaya dahil edilmiştir. Tezin yorumlama yöntemi olarak ortaya atılan bu okuma biçimi, arkeolojik varlığın anlamının neden ve nasıl anlamlara dönüştüğü sorusuna cevap yolu açtığı sonucuna varmak mümkündür. Önerilen yolla, arkeolojik mimari varlığın ifade biçiminin, anlaşılmasının ve anlam katmanlaşmasının, yorumbilim (hermeneutik) yaklaşımı ile okumasının yapılabilirliği ortaya çıkmıştır. Antik tiyatrolardaki değişim ve dönüşümü, Geç Antik Dönem insanının tiyatroya bakışını, önerilen yöntemle anlamak ve yorumlamak, Aphrodisias antik tiyatrosu için, Aphrodisias Antik Kenti'nin arkeolojik, mimari, kentsel ve epigrafik somut veri zenginliği sayesinde mümkün olmuştur. Önerilen yöntemin, bu araştırma sorusu kapsamında işlerliği, üzerinde çalışılan örnek alanın somut verilerine bağlı olduğu sonucu çıkarılmıştır. Osterhout (2000), bir binanın, bir metni okur gibi tarihi bir belge olarak okunabilmesinin, okuyana ve yorumlayana onu üreten toplum hakkında bilgi aktarması açısından önemli olduğunu belirtmiştir. Aphrodisias tiyatrosuna ve kente dair önerilen bu okuma yöntemiyle, antik tiyatro kullanımının Geç Antik Dönem 'deki siyasi, dini, ekonomik, toplumsal vb. açıdan değişen kent dinamiklerine dair kanıtlar ve yansımalar elde edilebileceği ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma, mimarlık literetüründe, mimari koruma penceresinden baktığı genel yaklaşımını, mimari korumanın temelinde yatan değeri oluşturan anlam özelinde daraltarak ve derinleşerek yer almayı ön görmüştür. Anlam katmanlaşmasını çözümlemek, anlamak ve yorumlamak, günümüz koruma anlayışı çerçevesinde oldukça önemli bir aşama olarak yer almaktadır. Arkeolojik varlıkların anlamı ve korunması başlığında yer verilen, korumaya ilişkin evrensel kabullerin de gösterdiği üzere, yerin anlamının ya da anlamlarının

korunması, o yere özgün atmosferin yaşayan ve dinamik aynı zamanda kalıcı karakterine kapsamlı bir yaklaşım sunmuştur. Norberg-Schulz'un (1980) ifade ettiği biçimde, yerin ruhu, yerin niteliksel özelliklerinin orada yaşayanlar tarafından deneyimlenerek anlamlandırılabilmektedir. Dönem insanının, mekana yüklediği anlam/ların tespit edilmesinin ve koruma kararlarına girdi sunmasının, kültürel mirasın bütüncül bir şekilde var kalması açısından önemi ortaya çıkmıştır. Belli bir dönem sınırı içinde anlamın katmanlaşma sürecini problem edinen bu çalışmanın, geçmiş dönem insanının verdiği anlamlara dair okumayı denemesi, arkeolojik varlığı statik bir anıt olmaktan öteye taşıma ve bir diyalog ortamı oluşturma potansiyeli taşımıştır. Çalışmanın bu potansiyeli, bir koruma önerisi sunma çabasından ziyade, anlamın korumadaki yerine ve önemine dair sahip olduğu bilinçaltıyla, arkeolojik varlığın anlam katmanlaşmasına odaklanma niyetini gerçekleştirmiştir.

Günümüzde antik tiyatro yapılarının yorumlama ve sunum yöntemlerinin, Brandi'nin de savunduğu gibi, yapıların geçirdiği tüm dönemlerini vurgulayan bir yaklaşımla oluşturulmasının tiyatro yapılarının anlamını vurgulamak için önemli olduğu düşünülmektedir. Turistik ziyaretlere açılmış antik tiyatroların, inşa edildiği andan itibaren barındırdığı tüm etkileşim biçimlerini gösterecek şekilde sunulması, gerek mekânsal gerek kentsel ölçekteki Geç Antik Dönem müdahalelerinin sunuma dahil edilmesi, yapının çok anlamlı yapısını ortaya koymada etkili bir eylem olarak görülmektedir.

Bu çalışmanın başlangıç bölümlerinde de, bahsedildiği üzere, antik tiyatro yapıları üzerine yapılan çalışmalar, çoğunlukla yapısal ölçekleri ve görünürlüklerindan kaynaklı olarak sadece fiziksel bağlamda yürütülmüş ve zaman açısından da Roma İmparatorluk Dönemi ötesine geçememiştir. Aphrodisias tiyatrosu üzerinden yapılan çalışmada ise, tiyatro fiziksel özelliklerinin ötesinde ve hatta daha çok, bağlamsal özellikleri kapsamında ele alınmıştır. Tiyatroya ilişkin anlam katmanlaşması araştırmalarını, yapı özelinden kent kapsamına genişletmiştir. Bu bütünsel bakış sayede, tiyatronun çok yönlü kullanımlarını vurgulamış ve problemine çok boyutlu bakabilmiştir. Arkeolojik varlıkların anlam katmanlaşmasını Aphrodisias Antik tiyatrosu üzerinden, yorumbilim yöntemin sunduğu zeminin, bu çalışmaya uyarlanmış okuma modeliyle incelenmiştir. Bu çalışma, çoğunlukla arkeoloji ve sanat tarihi disiplinine konu olan bir yapı türünü ele alarak, fenomenolojik bir yaklaşım gayesiyle, mimari bir başlangıç çalışması olmuştur.

5. ÖNERİLER

- Mimarlık, mimarlık tarihi, koruma, arkeoloji ve kısmen felsefenin kesiştiği bir noktada temellenmiş olan bu tez, bir başlangıç çalışma niteliği taşımaktadır. Araştırmalarını, çok disiplinli bir zeminde yapmıştır. Her disiplinin sahip olduğu kendine özgü araştırma yönteminden kaynaklı olarak, çalışmada bu disiplinler arasındaki bağlantıyı kurmak bu çalışmanın zorluk alanları arasında yer almıştır. Buna ek olarak, farklı disiplinlere ait terminolojinin doğru kullanımı konusunda daha hassas kontrollerin gerekliliği de ortaya çıkmıştır. Birden fazla disiplinin temas halinde olduğu, benzer çalışmalarda bu zorlukların göz önünde bulundurulması önerilmektedir.
- Tezin örnek çalışma alanı, kazı çalışmalarının devam ettiği arkeolojik bir alandır. Aphrodisias Antik Kenti'ndeki araştırmaların, dinamik bir süreçte olduğu gerçeğinden yola çıkarak, Kazısı devam eden alanlarda yapılacak yeni çalışmalarda, her yıl yapılan kazı çalışmaları sonunda, yeni bilginin ortaya çıkabileceği ve bu yeni bilginin, bugüne kadar kabul edilmiş olan ya da olasılık barındıran bilgilerin değişmesine kaynaklık edeceği ihtimalini düşünmek gerekmektedir. Ortaya çıkarılan yeni bilgilerin, bu çalışma kapsamında ortaya atılan, Geç Antik Dönem aktörlerinin sayısını ve aktörlerin tiyatroya yükledikleri değerlerin arttırılabilirliği konusunda olumlu bir katkı sağlamasının yanında, mevcut bilginin değişmesi açısından da risk taşımaktadır.
- Bu çalışma, arkeolojik varlıkların anlam katmanlaşmasına yönelik problemine cevap ararken, örnek alanın sayısını çok tutmak ve sınırlarını genişletmek yerine, yorumbilim yöntem temelinde kurguladığı okuma modelini derinleştirmek amacıyla tek bir örnek üzerinden konuyu tartışmıştır. Bu çalışmanın yoğunluğunu arttırarak olumlu bir katkı sağlamasının yanında, daha fazla sayıda antik tiyatronun ele alınmasına, çalışmanın zaman sınırlılığı açısından olanak sağlayamamıştır. Sonraki çalışmalarda, kurgulanan bu okuma modeliyle daha fazla sayıda antik tiyatronun ele alınabileceği görülmektedir.

6. KAYNAKLAR

Acar Vanleene, S. M. (2012). Wilhelm Dilthey'da Anlama Üzerine. Ankara Üniversitesi, *Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52(1), 159-171.

Akçay Paç D. G. (2020). *Mimari Mekanı Anlam- Özne İlişkisi Üzerinden Kavrayışa Dair Bir Çözümleme*. MSGSÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Akıncı, A. M. & Çelik, Y. (2014). Edebi Eleştiri ve Eleştirel Hermenötik. *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 2014*, IX (II).

Aktüre, Z. (2017). Akdeniz'deki Antik Tiyatrolar Ağı, Fernand Braudel'in ÜçTarihsel Zaman Düzleminden Esinlenen Yapısalcı Bir Yorum. *Teorik Arkeoloji Grubu, TAG*, 2. (Braudel), 153-177.

Alanyalı, H. S. (2011). Side'nin Roma Dönemi Panteonu. *Anadolu/Anatolia*, 37, 75-92.

Alanyalı H. S. (2015). Side 2014 Yılı Kazı ve Araştırmaları. *KST*, (37-1), 253-276.

Altıntaş F. (2008). *Grek- Roma Tiyatroları ve Güneybatı Anadolu'da Bu Dönemlerde İnşa Edilmiş Tiyatrolardan Örnekler*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Arca, E. N.A. (2002). Lykia'lı Bir Euergetes: Opramoas, S. Şahin ve M. Adak (Ed.) *Likya İncelemeleri I,* 79–91. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Arthur, P. (2006). *Bizans ve Türk Döneminde Hierapolis (Pamukkale).* Ege Yayınları, İstanbul.

Aydınoğlu Ü. (2009). *Dağlik Kilikia Bölgesinde Antik Çağda Zeytinyağı ve Şarap Üretimi: Üretimin Arkeolojik Kanıtları*. Ege Yayınları, İstanbul.

Bayburtluoğlu, C. (2003). *Arykanda Antik Kenti Gezi Rehberi.* Homer, İstanbul.

Bayburtluoğlu, C. (2005). Arykanda Kazısı Raporu 2004/ Excavations at Arykanda 2004. *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri/ News of Archaeolgy from Anatolia's Mediterranean Areas,* Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, ANMED(3), 5-10.

Beacham, R. (1979). The Development of the Roman Stage: A Missing Link Restored. *Theatre Research International, Cambridge University Press, 5, (Roman Stage)*, 37-45.

Beacham, R. (1991). *The Roman Theatre and Its Audance.* Routhledge Publications, London.

Bennett, J. (2015). Christianity in Lycia: From its beginnings to the "Triumph of Orthodoxy. *Adalya (18)*, 259-287.

Berenfeld M. L. (2002). *The Bishop's Palace at Aphrodisias A Late Roman Townhouse in the Center of the City*, New York University, Institute of Fine Arts, PhD Thesis, New York.

Bieber, M. (1961). *The History of the Greek and Roman Theater*. Second Press, Princeton University, Princeton.

Boardman J. (2005). *Yunan Sanatı.* (Çev. Y. İlseven, Çev.), 27, Homer Yayınları, İstanbul.

Bonde, S. (2018). The Afterlife of the Amphitheater: Cultural Biography and Social Memory at Tarragona. D. Ng & M. Swetnam-Burland (Ed.), *Reuse and Renovation in Roman Material Culture: Functions, Aesthetics, Interpretations,* 208-232. Cambridge: Cambridge University Press.

Boulanger A. (1913). Note sur les fouilles exécutées à Aphrodisias. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 58e année, N. 1, 1914, 46-53.

Bowes, K. (2014). Christians in the amphitheater ? The « Christianization » of spectacle buildings and martyrial memory. *MEFRM, 126/1,* 93-114.

Braudel, F. (1990). *Akdeniz: Mekan ve Tarih*. (N. Erkurt, Çev.), Metis Yayınları, İstanbul.

Brockett, O. G. (2000). *Tiyatro Tarihi*. (S. Sokullu vd., Çev.), İ. Bayramoğlu, (Ed.), Dost Kitabevi Yayınları, Birinci Baskı, Ankara.

Brody, L. R. (2007). *The Aphrodite of Aphrodisias.* Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Brown, P. (2000). *Geç Antik Çağ'da Roma ve Bizans Dünyası.* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Brown, P. (1971). *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad*. Thames and Hudson, London.

Bury, J. B. (1923). *History of the Later Roman Empire: From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, Vol.1, Dover Publications, Inc. New York.

Cameron A. (1973). *Porphyrius the Charioteer,* 228-232. Oxford.

Cameron A. (1979). Images of Authority: Elites and Icons in Late Sixth-Century Byzantium. *Past&Present, August 84, 3-35.* Oxford University Press on behalf of The Past and Present Society.

Cameron A. (2008). A.H.M. Jones and the End of the Ancient Word. D.M. Gwynn (Ed.), *A.H.M. Jones and the Later Roman Empire*, 231-249. Leiden.

Ceylan B. & Karabacak E. (2021). Wreck the Temple, Raise the Church? Christianization of the Urban Landscape in Lycia. N. D. Kontogiannis ve T. Uyar (Ed)., *Space and*

Communities in Byzantine Anatolia Papers From the Fifth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, 24-26 June 2019, 263- 275. İstanbul.

Ceylan B. (2000). *Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Antik Dönem Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilika Planlı Kiliseler.* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü, Doktora Tezi, Ankara.

Chaniotis A. (2020). Benefectors in Aphrodisias and Socio-Cultural Limits of Philanthropy, O. Tekin, C. H. Roosevelt ve Engin Akyüek (Eds.), *Philanthropyin Anatolia Through the Ages,* Koç Üniversitesi Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED), 111-120. İstanbul.

Claude D. (1969). *Die Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, 41-69. Munich, Beck.

Coleman K. (1993). Launching into History: Aquatic Displays in the Early Empire. *The Journal of Roman Studies,* 83, 48- 74.

Connor W. R. (1989). City Dionysia and Athenian Democracy. *Classica et mediaevalia,* Vol. 40, 7-32.

Copleston F. (1996). *Felsefe Tarihi (Hellenistik Felsefe).* (A. Yardımlı, Çev.), s.4, İdea Yayınevi. Ankara.

Corbier, M. (2000). Kent, Arazi ve Vergilendirme. J. Rich and A.W. Hadrill (Eds.), L. Özgenel (Çev.), *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*, 213-245. Homer Yayınları, İstanbul.

Cormack R. (1990). Byzantine Aphrodisias. Changing The Symbolic Map of A City. *Proceedings of the Cambridge Philological Society,* 36 (216), 26-41. Cambridge University Press.

Çakmak Ü. (2011). *Geç Antik Dönem'de Cilicia ve Isauria'da Kilise Sayısının Artiş Nedenleri üzerine Bir Deneme*. E. Erten, D. Favro & M. Özyıldırım (Ed.), Seleucia AD Calycadnum,1, 167-181. Olba Kazısı Yayınları, Ankara.

Çelgin G. (1990). *Eski Yunan Edebiyatı*. İstanbul.

Çevik Ö. (2020). *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci Kuramsal Bir Değerlendirme*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Çokbankir, N. (2010). *Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları Ve Sporcuları.* Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Antalya.

Çorbacı C. (2007). *Antik Çağ Tiyatrosu ve Günümüze Yansıması*. Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Dalgıç Ö. , Sokolicek A. (2017). Aphrodisias. Niewöhner P. (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks,* 269-282. Oxford University Press.

Dalyancı-Berns, A. (2020a). An exceptional city wall?: Re-thinking the fortifications of Nicaea in an empire-wide context. E. E. Intaglıata, S. J. Barker, & C. Courault (Eds.), *City Walls in Late Antiquity: An empire-wide perspective*. 77–86. Oxbow Books.

Dalyancı-Berns, A. (2020b). The Fortification Wall As a Symbol of Urban Identity: The Cityscape of Nicaea in the 3th. Century. A. Lichtenberger, T. Ş. Ağtürk, E. Winter & K. Zimmermann (Eds.), *Imperial Residence and Site of Councils The Metropolitan Region of Nicaea / Nicomedia*, 71-83, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster , Dr. Rudolf Habelt Gmbh, Bonn.

De Chaisemartin, N. & Theodorescu, D. 2016. *Aphrodisias VIII. Le Theatre d'Aphrodisias: les structures sceniques*. Reichert, Weisbaden.

De Chaisemartin, N. (2012). Le théâtre d'Aphrodisias, espace civique et identitaire. *Premières Rencontres d'Archéologie de l'Institut Français d'Études Anatoliennes* - Archéologies et espaces parcourus,Nov 2010, 73-84. İstanbul.

Deviren, A. S. (2001). Mimaride Yer: Yapının Araziyle İlişkisinin Kavramsallaştırılması (1980-2000), İTÜ, Doktora Tezi, İstanbul.

Dilthey, W. (1986). The Hermeneutics of The Human Sciences. K. Mueller- Vollmer (Ed.), *The Hermeneutics Reader: Texts of the German Tradition from the Enlightenment to the Present,* 148- 164. New York: B. Blackwell.

Dilthey, W. (1996). *Hermeneutics and The Study of History*. (R. A. Makkreel, Çev.), Princeton: Princeton University Press.

Dilthey, W. (2011). *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, (D. Özlem, Çev.), s.38, Notos Yayınları, İstanbul.

Doyduk, H., S. (2010). *Nesne Merkezli Koruma Yaklaşımına Tamamlayıcı Bir Olgu Olarak Kentsel Arkeolojik Yığılma*. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Dönmez, A. (2019). Ksantos Tiyatrosu'nun Arenaya Dönüşümü. *Sosyal Bilimlerde Kritik Tartışmalar Kongresi II.*, 3-5 Ekim, 1282-1308. İzmir.

Durmuş S. (2014). *Mimarlık Düşüncesinin Retorik İnşası: Usül-i Mimari Osmani*. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Trabzon.

Duru G. & Koparal E. (2019). Türkiye Arkeolojisi'nin Göstergebilimsel Bir Çözümlemesi. *Arkeoloji ve Göstergebilim, Tematik Arkeoloji Serisi 3.*, 189-205. Ege Yayınları, İstanbul

Duru G. & Özbaşaran M. (2014). Mekan, Bağlam ve Arkeolog. Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi, *Tematik Arkeoloji Serisi* 1, 123-136. Ege Yayınları, İstanbul.

Dürüşken Ç. (2000). *Roma'nın Gizem Dinleri.* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Eco, U. (1987). İşlev ve Gösterge Göstergebilim Açısından Mimari. (F. Erkman Çev.), , *Göstergebilime Giriş*, 89-90, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Else G. F. (1965). *The Origin and Early Form of Greek Tragedy*. Harvard University Press.

Eres Z. & Yalman N. (2016). Küreselleşme Sürecinde Arkeolojik Mirasın Korunmasında Ulusal Çabalar: Türkiye Örneği, Z. Eres (Ed.) *Mimari ve Arkeolojik Koruma Kültürü Üzerine Yazılar,* 79-91. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Erhat A. (2015). *Mitoloji sözlüğü* (23. basım). Remzi Kitabevi

Erim, K.T. (1961). Aphrodisias (Karia) Kazıları. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 11.2, 26-29.

Erim, K.T. (1962). Aphrodisias (Karia) Kazıları. İkinci Kampanyaya it rapor (Haziran-Eylül 1962). *Türk Arkeoloji Dergisi*, 12.1, 14-18.

Erim K. (1986). *Aphrodisias: City of Venus Aphrodite*, New York and Oxford.

Erkmen A. (1998). *The Church of The Theodore Metochites: A Re-Reading of the Edifice As a Mnemonic Artefact*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Ermiş Ü. & Melda. (2009). *İznik ve Çevresi Bizans Devri Mimari Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Fernoux H. (2011). *Le Demos et la Cité*. 81-109. Presses universitaires de Rennes.

Fiechter E. R. (1914). Die baugeschichtliche Entwicklung des griechischen Theaters, München.

Foss, C. (1994). The Lycian coast in the Byzantine Age. *Dumbarton Oaks Papers* (48), 1-52.

Foss, C. (1977). Archaeology and the 'Twenty Cities' of Byzantine Asia. *American Journal of Archaelogy*, (81) 4, 469-486.

Gadamer, H.G. (2002). İnsan ve Dil, (H. Arslan, Çev), *İnsan Bilimlerine Prolegomena*, İstanbul: Paradigma.

Gadamer, H.G. (2003). Hermeneutik, (D.Özlem, Çev.), *Hermeneutik Üzerine Yazılar*, İnkılap Yayınları, İstanbul.

Gibson, J. (1979). The Theory of Affordance. The Ecological approaches to visual perception, 127-137.Houghton Mifflin, Boston.

Gildenhard I. & Zissos A.(2016). Ovid, Metamorphoses. *511-733: Latin Text with Introduction, Commentary, Glossary of Terms, Vocabulary Aid and Study Questions.* 3. Cambridge.

Gregory E. T. (2008). *Bizans Tarihi*. (E. Ermert, Çev.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Göksoy, B. (1999). *Tracing Continuities Within The Mediterranean Space.* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Güven, S. (2005). Mimarlik Tarihi ve Antik Dönem Açılımları. L. Özgenel (Der.), *Eskiçağ'ın Mekanları Zamanları, İnsanları*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul.

Haldon J. (2007). *Bizans Tarih Atlası,* (A. Özdamar, Çev.), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Hanson, J. A. (1959). *Roman Theater-Temples,* 3-5. Princeton University Press. New Jersey.

Harman, G. (2002). *Tool being: Heidegger and the Metaphysics of Objects.* Open Court, Chicago.

Harmanşah, Ö. (2015). *Eski Yakındoğu'da Kent, Bellek, Anıt.* (F. Yavuz, Çev.), 137-144. Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Haufbauer M. & Öztürk A., vd. (2017) Topografie und Forschungsgeschichte. F. Krinzinger, P. Ruggendorfer (Ed.), *Das Theater Von Ephessos Archäologischer Befund, Funde und Chronoligie,* 1-12. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.

Hebert, L. (2000). *The Temple-Church at Aphrodisias.* New York University, PhD Thesis, New York.

Hisarlıgil B. B. (2008). Martin Heidegger'de Mekan Düşüncesi: Hermeneutik-Fenomenolojik Bir Yaklaşım, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , 25, 23-34.

Hodder I. & Hutson S. (2003). *Geçmişi Okumak Arkeolojiyi Okumada Güncel Yaklaşımlar*, Cambridge University Press, Cambridge.

Hodder I. (2018). Çatayhöyük'te Din İncelemesi: Disiplinlerarası Bir Deney. (D. Şendil, Çev.), J. Fred ve I. Hodder (Ed.), *Uygarlığın Doğuşunda Din Çatalhöyük Örneği*. 13-51. Alfa Yayınları, İstanbul.

Husserl, E. (1983). *Ideas Pertaining to A Pure Phenomenology and to A Phenomenological Philosophy: First Book: General Introduction to A Pure Phenomenology,* (F. Kersten, Trans.), Martinus Nijhoff Publishers, Boston, Lancaster.

ICOMOS (1990). *Arkeolojik Mirasın Korunması ve Yönetimi Tüzüğü,* Lausanne, 30.04.2019.

ICOMOS (2008). *The Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of the Place,* Québec, Canada, 02.05.2025

ICOMOS (2008). Kültürel Mirasın Yorumlanması ve Sunumu Tüzüğü. Québec, Canada, 02.05.2025

ICOMOS (2013). The Australia ICOMOS Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance - (The Burra Charter) /1981, 2013. 19.05.2025

Intagliata, E. & E., Courault, C., & Barker, S. J. (2020). Approaching late antique city walls with an empire-wide perspective. E. E. Intaglıata, S. J. Barker, & C. Courault (Eds.), *City Walls in Late Antiquity: An empire-wide perspective.* 1–8. Oxbow Books.

Işık Ö. E. (2008). *Theory Practice: Socio-Political and Philosophical Dynamics in the Evoluation of the Grid-Plan in Ancient Greek Cities.* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Isler-Kerényi C. & Watson, W. G. E. (2007). *Dionysos in archaic Greece: an understanding through images*, Brill.

İzmirligil, Ü. (2004). Side Tiyatrosu ve Bizans Dönemi Kullanımı, *Sanat Tarihi Defterleri 8, Metin Ahunbay'a Armağan*, 249-261.

Jacobs I. (2022). Looking in Two Directios: Urban (re)building in Sixth Century Asia Minor. E. K. Fowden, S. Çağaptay, E. Zychowicz-Coghill & L. Blanke (Eds.), *Cities as Palimpsests? Responses to Antiquity in Eastern MediterraneanUrbanism,* 247-264. Oxbow Books, Oxford.

Jacobs I. (2019). The Sixth Century City in the Roman East. Survival or demise of the traditional urban context?. J. Stenger (Ed.)., *Learnig Cities in Late Antiquity. The Local Dimonsion of Education,* 111-144. De Gruyter, Berlin.

Jeffery H. G. (2022). Middle Byzantine Aphrodisias: The Episcopal Village AD 700- 1250. *Aphrodisias Paper XII,* Reichert Verlag, Wiesbaden.

Jokilehto J. (2006). World Heritage: Defining the Outstanding Univesal Value. *City &Time* 2 (2) :1.

Jones, A. H. M. (1937). *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press.

Jones A. H. M. (1964). *The Later Roman Empire 284- 602 A Social Economic and Administrative Survey,* Volume 1, University of Oklahoma Press.

Jones, A. H. M. (1971). *The Greek City; From Alexander to Justinian,*129-146, 170-191, 211-250. Clarendon Press, Oxford.

Jones A. H. M. (1986). *The later Roman empire, 284-602: A social, economic and administrative survey.* Volume II, The Johns Hopkins University Press.

Kaçar T. (2018). Geç Antil Çağ Nedir?. *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi,* 3-9. Ege Yayınları, İstanbul.

Kadish B. (1969). Excavation of Prehistoric Remains at Aphrodisias, 1967. *American Journal of Archaeology*, 73(1),49-65. The University of Chicago Press.

Kahler, H. (1965). The Art of the Rome and Her Empire. Revised Edt. NewYork Greystone Press, New York.

Kaplan D. (2009). Roma İmparatorluk Çağında Kilikia: Kent Kurulumları, Bayındırlık Hareketler ve İmparatorluk Kültü, Y. Özdemir (Ed.), *Mersin Sempozumu, 19-22 Kasım 2008*, 90-96. Mersin.

Kardoruk, N. (2022). *İznik (Nicaea) Tiyatrosu Taş Eserleri: Sütunlu Galeriler ve Çevresi*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Arkeoloji Programı, Doktora Tezi, İzmir.

Kazhdan, A. P. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium* (1). Oxford: Oxford University.

Kaya T. (2020). *Routes And Communications In Late Roman And Byzantine Anatolia (Ca. 4th-9th Centurıes A.D.)*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Kerényi C. (1951). *The Gods of the Greeks.* London.

Kern O. (1958). *Dionysos, Paulys Realencyclopadie der Classischen Alterumswissenschaft (RE)*, 1010-1046. Stuttgart,

Kolb F. (1981). *Agora und Theater, Volks-und Festversammlung*. Mann, Berlin.

Krinzinger F.& Ruggendorfer P. (2017) *Das Theater Von Ephessos Archäologischer Befund, Funde und Chronoligie,* Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.

Lavan, L. (2003). The Political Topography of the Late Antique City: Activity Spaces L. Lavan, & W. Bowden (Ed.). *Theory and Practise in Late Antique Archaeology*, 314-337. *Leiden: Brill.*

Lavan, L. (2006). Fora and Agorai in Mediterranean Cities During the 4th and 5th C. A.D., *Late Antique Archaeology,* 3 (1), 193-249.

Lavan L. (2012). From Polis to Emporion? Retail and Regulation in the Late Antique City, C. Morrisson (Ed.), *Trade and Markets in Byzantium.* Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia, 333- 377. Washington D.C.

LeBlanc F. (2008). The Spirit of Place and Values, Perspectives of The Spirit of Place in Canada, A. Dejans, M. Ghafouri (Ed.), ICOMOS Canada, Québec, 91-95.

Lefebvre, H. (1991). *Production of Space,* (D. Nicholson-Smith, Çev.), Blackwell, USA.

Lemerle, P.(2004). *Bizans Tarihi.* (G. Üstün, Çev.) , 43-46. İletişim Yayınları, İstanbul.

Liebeschuetz W. (1999). Antik Kentin Sonu, (S. Güven ve E. Güven, Çev.), *Geç Antik Çağda Kent*, J. Rich (Ed.), ss.1-47. Homer Kitabevi, İstanbul.

Liebeschuetz, J. H. (2007). *Decline and Fall of the Roman City.* Oxford University, Oxford.

Lynch K. (2010). *Kent İmgesi.* (İ. Başaran, Çev.), Türkiye İş Bnakası Kültür Yayınları, İstanbul.

MacDonald W. L. (1986). *The Architecture of the Roman Empire.* Yale University.

Mango, C. (1978). Byzantine Architecture (History of World Architecture), Electra , Milan.

Mango C. A.(1980). *Byzantium. The Empire of New Rome.* Weidenfeld and Nicholson, London.

Mansel, A. M. (1964). Restaurationen und Umänderungen des Theaters von Side in Byzantinischer Zeit, *Actes du XIIeCongres International D'Études yzantines*, 239-343. Belgrad.

Mansel, A. M. (1978). *Side, 1947-1966 yılları kazıları ve araştırmalarının sonuçları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mansel, A. M., Bean, G. & İnan, J. (1956). *Side agorası ve civarındaki binalar 1948 yılı kazılarına dair rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Marcone A. (1997). Late Roman Social Relations. A. Cameron, P. Garnsey (Eds.), *The Cambridge Ancient History*, 338-370. Cambridge University Press.

Matero F. (2008). *Heritage, Conservation, and Archaeology: An Introduction.* Archaeological Institute of America Site Preservation, 1-5.

Mendel G. (1906). Seconde note sur les fouilles exécutées à Aphrodisias par M. Paul Gaudin. *Campagne de 1905. Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 50e année, N. 2, 158-184.

Meyer, Carol (1988). Glass from the North Theater Byzantine Church, and Soundings at Jerash, Jordan, 1982-1983, Bulletin of the American Schools of Oriental Research. *Supplementary Studies*, No. 25,Preliminary Reports of ASOR-Sponsored Excavations 1982-85, 175-222.

Mısırlı A. (2019). *Bizans Dönemi Kent Morfolojisinin İncelenmesine Yönelik Bir Yöntem Önerisi.* Trakya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Edirne.

Miano D. (2020). Liber, Fufluns and the others: rethinking Dionysus in Italy between the fifth and the third centuries BCE. F. Mac. Góráin (Ed), *Dionysos and Rome: Religion and Literature* , 111-133. Berlin/Boston.

Mitchell, S. (1988). Maximinus and the Christians in A.D. 312: a New Latin Inscription. *Journal of Roman Studies* (78), 105-124.

Mitchell S. (2016). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*. (T. Kaçar, Çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Morrisson C. (2014). *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*. (A. Bilge, Çev.), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Nielsen I. (2000). Cultic theatres and ritual drama in ancient Greece, S. Isager, I. Nielsen (Ed.), *Proceedings of the Danish Institute at Athens III*, 107-133.

Niewöhner, P. (2019). Byzantine Preservation of Ancient Monumets at Miletus in Caria Christian Antiquarianism in Western Asia Minor. J. Borsch , O. Gengler and M. Meier (Ed.), *Die Weltchronik des Johannes Malalas im Kontext spätantiker Memorialkultur*, 191-216. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

Nilson P. E. (1975). *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age.* Newyork.

Nollé, J. (2001). Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse. *Band II*, Bonn.

Norberg-Schulz C. (1980). *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture.* Rizzoli, New York.

Olsen, B. (2012), Symmettrical Archaeology, I. Hodder, (ed.), *Archaeological Theory Today (2nd edition).* Polity Press, Cambridge.

Osterhout, R. (2000),Contextualizing the Later Churches of Constantinapole: Suggested Methodologies and Few Examples, *DOP 54* (2000): 250.

Öğüş E. (2019). Kutsal Alanların Geç Antik Dönem'deki İkincil Yaşamları: Kiliseye Dönüşüm ve Ad Sanctos Gömüler, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (19), 85-98, İstanbul.

Öğüş E. (2018), Urban Transformations At Aphrodisias In Late Antiquity: Destruction Or Intentional Preservation?. Diana Y. Ng ve M. Swetnam-Burland, (Ed.), *Reuse and Renovation in Roman Material Culture Function, Aesthetics, Interpretations*, 160-185. Cambridge University Press, Cambridge.

Öyken E. (2009). *Roma'da Bacchus Bayramı ve Esrime.* İstanbul Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Özer B. (1993). *Kültür-Sanat Mimarlık*. Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.

Özbilen S.(2020). Arkeoloji; Geçmiş, Zaman ve Kuram, *OANNES – International Journal of Ancient History*, 2(1), 41-65.

Özdilek B. (2011). *Rhodiapolis Tiyatrosu Ve Lykia Tiyatroları.* Akdeniz Ünivesitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Öztekin V. (2017). *Side Agora-Tiyatro Kompleksi.* Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Öztürk B. (2022). Dionysos Kültü Dernekleri, Tarikat ve Cemaatleri. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, (Mart-Nisan 2022)*, 85, 80-99.

Öztürk O. (2013). *Temples of Divine Rulers and Urban Transformation in Roman-Asia The Cases of Aphrodisias, Ephesos and Pergamon*, The University of Texas, PhD Thesis, Austin.

Palmer R. E. (2008). *Hermenötik.* (İ. Görener, Çev.), Ağaç Yayınları, İstanbul.

Parrish D. (2001). Introduction: The Urban Plan and Its Constituent Elements, D. Parrish (Ed.), with contributions by H. Abbasoğlu & others, *Urbanism in Western Asia Minor:New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos, R.I.: Journal of Roman Archaeology,* 8-43. Portsmouth.

Paul G. (1996). Die Anastylose des Tetrapylons. C. Roueché, R. R. R. Smith (Eds.), *Aphrodisias Papers 3: The Setting and Quarries, Mythological and Other Sculptural Decoration, Architectural Development, Portico of Tiberus, and Tetrapylon, Journal of Roman Arcaeology Supplement 20,* 201-214.

Pickard-Cambridge A. (1920). *The Dramatic festivals of Athens*. Oxford.

Pont A. -V. (2014). The City at the Theater in Anatolia from 260s to the 320s AD: Signs of a Major Transformation. *CHS Research Bulletin 2*, (2).

Pont A. -V. (2009). Rituels Civiques (Apantēsis Et Acclamations) Et Gouverneurs À L'époque Romaine En Asie Mineure. O. Hekster, S. Schmidt-Hofner, & C. Witschel (Eds.), *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman Empire: Proceedings of the Eighth Workshop of the International Network Impact of Empire (July 5-7, 2007),* 185-211. Heidelberg.

Price S. R. F. (1984). *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. 123-126. New York.

Putzeys T. & Lavan, L. (2007). Commercial Space in Late Antiquity. L. Lavan, E. Swift, & T. Putzeys (Ed.), *Objects in Context, Objects in Use: Material Spatiality in Late Antiquity,* 81-109. Leiden-Boston: Brill.

Pülz A. (2011). Bizans Döneminde Ephesos'un Görünümü. F. Daim, Sabine Ladstätter (Ed.), *Bizans Döneminde Ephesos,* 47-75, Ege Yayınları, İstanbul.

Raja R. (2003). Urban development and built identities. The case of Aphrodisias in Caria in the late Republican period. *Romanization? Digressus Supplement I*, 86–98.

Ratte C. (2000). New Research on the City Plan of Ancient Aphrodisias. *Near Eastern Archaeology*, 197–203.

Ratte C. (2001). New Research on the Urban Development of Aphrodisias in Late Antiquity, D. Parrish, (ed.), *Urbanism of Western Asia Minor: The Current Status of Archaeological Research (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 45*, 116–47.

Ratte C. (2008). The Founding of Aphrodisias. C. Ratte and R. R. R. Smith (Eds.), *Aphrodisias Papers 4 New Research on The City and Its Monuments*, 7-37. Portsmouth, Rhode Island.

Ratte C. (2012). Introduction. C. Ratte and P. D. De Staebler (Eds.), *Aphrodisias Papers 5 The Aphrodisias Regional Survey*, 1-3, Verlag Philipp Von Zabern.

Ratte C. & Commito A. (2017). *The Countryside of Aphrodisias*. Kelsey Museum Publication, Michigan.

Retzleff A. (2003). Near Eastern Theatres in Late Antiquity. *Phoenix, 57*(1/2), 115-138.

Reynolds J. M. (1982) Aphrodisias and Rome, *Journal of Roman Studies Monograph 1*, London.

Reynolds J. M. & Roueché C. & Bodard G. (2007), *Inscriptions of Aphrodisias* (2025, Şubat 17) https://insaph.kcl.ac.uk/iaph2007/ adresinden alınmıştır.

Rickman, H.P. (1960). The Reaction Against Positivism and Dilthey's Concept of Understandin. *The British Journal of Sociology, 11(4).* 307-319.

Ricoeur, P. (1971). The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text. *Social Research Journal,* 38, 3, 529-562.

Rifaioğlu M.N. & Şahin Güçhan N. (2008). Understanding and Preserving the Spirit of Place by an Integrated Methodology in Historic Urban Contexts, *16th General Assembly and Scientific Symposium of ICOMOS,* 29 September-4 October, Quebec City, Canada.

Roueché C. (1979). New Inscription from Aphrodisias and The Title *pater tes poleos. Greek, Roman and Byzantine Studies 20,* 173,185.

Roueché C. (1989). Aphrodisias in Late Antiquity The Later Romans and Byzantine Inscriptions Including Texts from the Excavations at Aphrodisias conducted by Kenan. T. Erim. *Society for the Promotion of Roman Studies Journal of Roman Studies Monographs 5,* 77-79. London.

Roueché C. M. (1991) Inscriptions and the Later History of the Theatre. *Aphrodisias Papers 2 (Supplementary Series, Vol.2),* 99-108. Journal of Roman Archaeology.

Roueché C. (1993). Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods. *Journal of Roman Monographs 6,* London.

Roueché C. (1997). Benefactors In The Late Roman Perıod: The Eastern Empire. M. Christol and O. Masson (Edt.), *Actes du Xe congrès international d'èpigraphie grecque et latine (1),* 353-368. Publications de la Sorbonne, Paris.

Roueché C. (1998). The Functions of the Governor in Late Antiquity: Some Observations. *Antiquité Tardive,* 31-36. Brepols Publishers.

Roueché C. (2004). *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions,* revised second edition (2025, Şubat 17). https://insaph.kcl.ac.uk/ala2004.html adresinden alınmıştır.

Roueché C. (2009). A World Full of Stories. P. Rousseau and M. Papoutsakis (Eds.), *Transformations of Late Antiquity Essays for Peter Brown,* 177-186. Ashgate Publishing.

Russel J. (1986). Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence, G. Vikan (Ed.), *The 17th International Byzantine Congress: Major Papers,* August 3-8, 137-153. New York.

Sağocak Duran M. (1999). *Mimarlığı Anlama ve Yorumlama Bağlamında Kavramsal Bir Model*. İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.

Saradi-Mendelovici, H. (1988). The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Medieval City in the Eastern Roman Empire. Echos du monde classique:Classical views col. XXXII, 7(3), 365-401.

Saradi-Mendelovici, H. (1990). Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 44 (1990), 47-61.

Saradi H. (1995). The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality. *Gesta*, 34(1), 37-56.

Saradi H. (2006). The Byzantine City in the Sixth Century, Literary Images and Historical Reality. *Society of Messenian Archaeological Studies*. Athens.

Savaşır G. (2020). *İzmir Kemeraltı Kültürünü Haritalamak.* Yedi (23), 59-73.

Schiesaro A.(2016). Bacchuss in Roman Drama, S. Frangoulidis, J. Harrison, G. Manuwal (Eds.), *Roman Drama and its Contexts*, 25-42. Berlin.

Seamon D. (2017). Hermeneutics and Architecture: Buildings-in-Themselves and Interpretive Trustworthiness. B. Janz (Ed.), , *Hermeneutics, Place and Space,* 347-360. Springer Publishers.

Sear F. (2006). Roman Theaters An Architectural Study. J. Bennet, J. Boardman, J. J. Coulton, D. Kurtz, R.R.R. Smith, M. Steinby (Eds.), *Oxford Monographs On Classical Archaeology*, Oxford University Press, New York.

Smith R. R. R. (1987). The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias. *The Journal of Roman Studies 1987*, Vol. 77, 88-138. Society for the Promotion of Roman Studies

Smith R.R.R. (1992), Aphrodisias 1990. *XIII Kazı Sonuçları Toplantısı*, vol. 2, 141–154. Ankara.

Smith R. R. R. & Ratte C. (1995). Archaeological Research in Caria,1993. *American Journal of Archaeology,* Vol.99, No. 1, 33-58. Archaeological Institute of America.

Smith R. R. R. & Ratte C. (1996). Archaeological Research in Caria,1994. *American Journal of Archaeology* , Jan., 1996, 100(1), 5-33.

Smith R. R. R. & Ratte C. (1998). Archaeological Research in Caria, 1996. *American Journal of Archaeology*, Vol.102, 225-50. Archaeological Institute of America.

Smith R. R. R. (1999). Late Antique Portraits in Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A. D. 300-600, *The Journal of Roman Studies,* Vol. 89, 155-189. Society for the Promotion of Roman Studies.

Smith R. R. R. & Ratte C. (2000). Archaeological Research in Caria, 1997 and 1998. *American Journal of Archaeology*, Vol.104, 221-253.

Smith R.R.R. & Jacops I. vd. (2022). Aphrodisias'ta Güncel Çalışmalar.Lycus Dergisi, Aralık, 6, 25-63.

Sokolicek A. & Aurenhammer M. (2011). The Remains of the Centuries. Sculptures and Statue Bases in Late Antique Ephesus. The Evidence of the Upper Agora, O. Dally , C. Ratté (Ed.), *Proceedings of the Symposium Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity Michigan 2008*, Kelsey Museum Publications 2011.

Spawforth A. (1989). *Hellenistic and Roman Sparta: A Tale of Two Cities*, Routledge.

Söğüş E. (2019), Kutsal Alanların Geç Antik Dönem'deki İkincil Yaşamları: Kiliseye Dönüşüm ve Ad Sanctos Gömüler, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (19): 85-98. İstanbul.

Staebler D. D. (2008). The City Wall and The Making of A Late-Antique Provincial Capital. C. Ratte and R. R. R. Smith (Eds.), *Aphrodisias Papers 4 New Research on The City and Its Monuments*, 285-318. Portsmouth, Rhode Island.

Şahin D.(2017). *Roma Mitolojisi*. İstanbul.

Şahin N. (1993). Beyaz Lekythos'lar Işığında Klasik Devirde Atina'da Ölüm İkonografisi ve Ölü Kültü, *Arkeoloji Dergisi*, 1-6, 143-167. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.

Şahin S. (1984). 1983 *Yılında Bithynia ve Lycia- Pamphylia'da Yapılan Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları II. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 113-117. İzmir.

Şenyiğit Ö. & Tefek G. T. (2019), Mimariyi-Kenti Anlama ve Yorumlama Yaklaşımında Hermenötik Metin Okuma (Kafamda Bir Tuhaflık Romanının İrdelenmesi),*Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 48(1), 397-418.

Şenyiğit, Ö. (2021). Ekfrasis ve Hermenötik Kavramını Araçsallaştırarak Mimarlık Eğitiminde Temsili Mekân Üretimi, *Journal of Qualitative Research in Education,* 25, 295-310.

Şimşek C., & Sezgin M. A. (2011). Laodikeia Kuzey Tiyatrosu. *Olba, XIX*, Mersin Üniversitesi Kılıkıa Arkeolojisini Araştırma Merkezi (Kaam), 173-203. Ege Yayınları, İstanbul.

Şimşek C., & Kaçar T. (2018). Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi. C. Şimşek ve T. Kaçar (Ed.), *Laodikeia Çalışmaları Ek Yayın Dizisi 1*, Ege Yayınları. İstanbul.

Şirvan B. (2013). Dionysos Kültü. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 143 (Mayıs-Ağustos 2013), 113-122.

Takács S. A. (2000). "Politics and Religion in the Bacchanalian Affair of 186 B. C., *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 100, 301-310.

Tanyeri, E. T. (2018), Günden Kalanlar: Anadolu'nun Camiye Dönüştürülen Kiliseleri, Yalman S. ve Jevtic I. (Eds.), *Devşirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu*, 75-98. Anamed Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul.

Tefek G. T. (2020), *Kentsel Bellek Bileşenleri Üzerine Hermeneutik Okuma: Adana Atatürk Caddesi Örneği*. Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adana.

Teraman, Ö. (2007), *Roma Dönemi Tiyatro-Tapınak Kompleksleri ve Anadolu'daki İzdüşümleri.* Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Thomson G. (1990). *Aiskhylos ve Atina* (Çev. Doğan M. H.), Payel Yayınevi, İstanbul

Uçar M. & Rifaioğlu M. N. (2011). Yerel Kimliğin Mekansal Temsili. *İdeal Kent Dergisi,* 3, 62-81.

Urhan, V. (2010), *Foucault,* Say Yayınları, İstanbul, 92.

Uzdurum M. (2017). Şeyler, Değişen Zaman ve Arkeolog. *Arkeolojik Şeyler, Tematik Arkeoloji Sersi 2*, 67-81.Ege Yayınları, İstanbul.

Urciuoli E. R. (2021). A Tale of No Cities Searching for city-spaces in Augustine's City of God, Y. Lätzer- Lasar & E. R. Urciuoli (Eds), *Urban Religion in Late Antiquity,* Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston.

Veneri A. (1986). Dionysos, *LIMC III/1*, 414-514. Zürich.

Vürtheim J. (1920).The Miracle of the Wine at Dionysos' Advent; On the Lenaea Festival. *The Classical Quarterly*, 14(2), 92–96.

Ward–Perkins, J. B. (1955).Early Roman Towns in Italy. *The Town Planning Review*, 26(3), 126–54.

Krinzinger F. & Ruggendorfer P. (2017). *Das Theater von Ephesos: Archäologische Befunde, Funde und Chronologie (1st ed.),* 475–512. Austrian Academy of Sciences Press.

Welch K. (1998). The Stadium at Aphrodisias, *American Journal of Arcahaeology 102*, 547-569. Archaeological Institute of America.

Whittow M. (1990). Rulling the Late Roman and Early Byzantine City: A Continuous History. *Past and Present,* 129 (1), 3-29.

Wilson A. (2018). Earthquakes at Aphrodisias. C. M. Draycott, R. Raja, K. Welch and W. T. Wootton (Eds.), *Visiual Histories of Classical World Essays in Honour of R. R. R. Smith,* 469-489. Brepols Publishers, Belgium.

Yegül F. (2006). *Antk Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma.* (E. Erten, Çev.), B. Avunç (Ed.), Homer Kitabevi, İstanbul.

Yıldırım Ş. (2021). Geç Antik Kentlerinde Pagan Mekanların Korunması ve Kullanımı Üzerine Görüşler, *Journel of Turkish Studies,* 16 (7), 379-394.

Yücel Ç. (2015). Dionysos Bayramları ve Şenlikleri. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 4*, 151-164.

URL-1. (2023, Mayıs 5). Aphrodisias Antik Kenti Hava Fotoğrafı https://aphrodisias-excavations.com/citygrid/ adresinden alınmıştır.

URL-2. (2023, Temmuz 13). Aphrodisias Antik Kenti Tiyatrosu ve yakın çevresi https://aphrodisias-excavations.com/tetrastoon/ adresinden alınmıştır.

URL-3. (2023, Ağustos 2). Pompeius tiyatrosu https://ancienttheatrearchive.com/theatre/pompey-theatre/ adresinden alınmıştır.

URL-4. (2024, Nisan 30). Aphrodisias Antik Kenti konumu https://www.harita.gov.tr/ adresinden alınmıştır.

URL-5. (2023, Temmuz 13). Aphrodite Tapınağı ve Kuzey Agora' yı gösteren hava fotoğrafı https://aphrodisias-excavations.com/tr/agora/# adresinden alınmıştır.

URL-6. (2023, Temmuz 13). Tiyatro Binası hava fotoğrafı https://aphrodisias-excavations.com/tr/tiyatro/ adresinden alınmıştır.

URL-7. (2023, Temmuz 13). Heykel Atölyeleri https://aphrodisias-excavations.com/tr/heykel-atolyesi/# adresinden alınmıştır.

URL-8. (2023, Ocak 30). 4.yy'da Anadolu'daki imparatorluk eyalet sınırları ve Aphrodisias Antik Kenti'nin başkent olarak Karia eyaletindeki konumu https://darmc.harvard.edu/ adresinden alınmıştır.

URL-9. (2024, Eylül 20) Aphrodisias Prehistorik yerleşime dair Tiyatro Tepesi (Akropolis) ve Pekmez Tepesi https://earth.google.com/web/ adresinden alınmıştır.

URL-10. (2023, Mayıs 8) Tiyatronun Akropolis tepesinin topografik çizgilerine göre konumlanışı https://aphrodisias-excavations.com/tr/tiyatro/ adresinden alınmıştır.

URL-11. (2024, Ağustos 1). Sebasteion'un Geç Antik Dönem'de ticaret amaçlı kullanılan zemin kat mekanları https://aphrodisias-excavations.com/tr/sebasteion/ adresinden alınmıştır.

URL-12. (2024, Ağustos 1). Güney Agora (Kent Parkı/Palmiyeli park) Tetrapylon Caddesinden girişi ve girişin rekonstrüksiyon çizimi https://aphrodisias-excavations.com/propylonofdiogenes/ adresinden alınmıştır.

URL-13. (2024, Ağustos 1). Tetrastoonu gösteren hava fotoğrafı https://aphrodisias-excavations.com/tetrastoon/ adresinden alınmıştır.

URL-14. (2024, Ağustos 1). Tiyatro Hamam Kompleksi hava fotoğrafı https://aphrodisias-excavations.com/theatre/ adresinden alınmıştır.

Antik kaynaklar

Anonim (1952). *The Theodosıan Code And Novels And The Sirmondian Constitutions Codex Thedosianus*, (C. Pharr, Çev.), Princeton University Press.

Anonim (2016).*The Codex of Justinian 3 Volume Hardback Set: A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*, B.W. Frier, S. Connoly (Eds.), (Trans. Fred H. Blume,), Cambridge University Press.

Diodorus Siculus. (1933). *Library of History, Volume I : Books 1-2.34* (C. H. Oldfather, Trans.). Harvard University Press.

Hesiodos (2019). *Theogonia - İşler ve Günler*, (A. Erhat ve S. Eyüpoğlu Çev.), İş Bankası Yayınları.

Procopius. (2001). *Bizans'ın Gizli Tarihi*. (O. Duru, Çev.). Türkiye İş Bankası, İstanbul.

Procopius (1971). *Buildings*, E. H. Warmington (Ed.). Harward University Press.

Vitruvius (1998). *Mimarlık Üzerine On Kitap*. (S. Güven, Çev.), Şevki Vanlı Yayınları.

7. EKLER

Ek Tablo 1. Yorumbilim yaklaşıma dair incelenen örneklerden elde edilen bütün kavramlar

Mekanın mimari üzerinden okunması		**Mekanın metinsel zemin üzerinden okunması**		**Mekanın arkeolojik miras üzerinden okunması**	
Örnek Yorumbilim Yaklaşımlı Çalışma	**Öne çıkarılan kavramlar**	**Örnek Yorumbilim Yaklaşımlı Çalışma**	**Öne çıkarılan kavramlar**	**Örnek Yorumbilim Yaklaşımlı Çalışma**	**Öne çıkarılan kavramlar**
Seamon (2017)	-İnsan deneyimi -mekan algısı -etkileşimli ilişki	Şenyiğit ve Tefek (2019)	-Yaşam deneyimleri -metin ve mimari -metin ve mimarinin yaşantının kültürel ve toplumsal yansıması olması	Duru ve Özbaşaran (2014)	-Tarih öncesi toplumların sosyal kurgularını anlama -Mimari kalıntılar ve ev sakinleri ilişkisi -Mimari kalıntıların sadece fiziksel eleman olmaması -Mimari kalıntıların insani unsur olması -Mekan yerleşimi oluşturan dinamikler -İnsan ve mekan etkileşimi -Mekan içindeki eylemler -Deneyim -Mekan dinamiği -Mekanda hareket -Mekan ve insan yaşam öyküsü -Eylem ve mekanın etkileşimi
Savaşır (2020)	-Deneyim -etkileşim -kültür, -insanın yer algısı	Şenyiğit (2021)	-Yazınsal kavramın fiziksel mekana dönüşümü -kavramın yeni bir yer ve anlam edinmesi -metinsel temsil -temsili mekan -dinamik bir temsil ve söylem alanı	Mısırlı (2019)	-Değişim -Dönüşüm -Kent merkezi -Yapı ve yaşamın kent kurgusu ile etkileşimi

Ek Tablo 1'in devamı

Mekanı nmimari üzerinden okunması		Mekanın metinsel zemin üzerinden okunması		Mekanın arkeolojik miras üzerinden okunması	
Örnek Yorumbilim Yaklaşımlı Çalışma	**Öne çıkarılan kavramlar**	**Örnek Yorumbilim Yaklaşımlı Çalışma**	**Öne çıkarılan kavramlar**	**Örnek Yorumbilim Yaklaşımlı Çalışma**	**Öne çıkarılan kavramlar**
Akçay Paç (2020)	-Mekanın anlamı -işlevsel kurgunun deneyimlenmesi -özne-nesne ilişkisi -diyalog -mekanın barındırdığı yaşantı -yaşantıyla gelen yeni anlamlar -dinamik yapı			Erkmen (1998)	-Kültür bağlamı -Tarihselliği -Mekânsal kurgunun imgesel değeri -Mimari ürünün içinde bulunduğu Bizans anlam dünyası içindeki yeri
Tefek (2020)	-Deneyim alanı -çevrenin ve mimarinin bilgisini edinmek -algılama -zihinde oluşan imgeler -anlamların nedenleri			Işık (2008)	-Kent planında dönemin yaklaşımlarının etkisi
				Söğüş (2019)	-Dönüşüm -Değerini yitirme -Kültürel dönüşüm
				Uzdurum (2017)	-Geçmiş toplumların iç dinamikleri -Değişim ve dönüşüm etkenleri -Kurgulanma biçimleri -Aktörler -Eylemler -Geçmişe kendi zamanından dahil olma -Değişen mekan algısıyla yeni anlam yükleme

Ek Tablo 2. Değerler ve Kentsel Dil üzerinden yapılan çıkarımların örtüşme çizelgesi

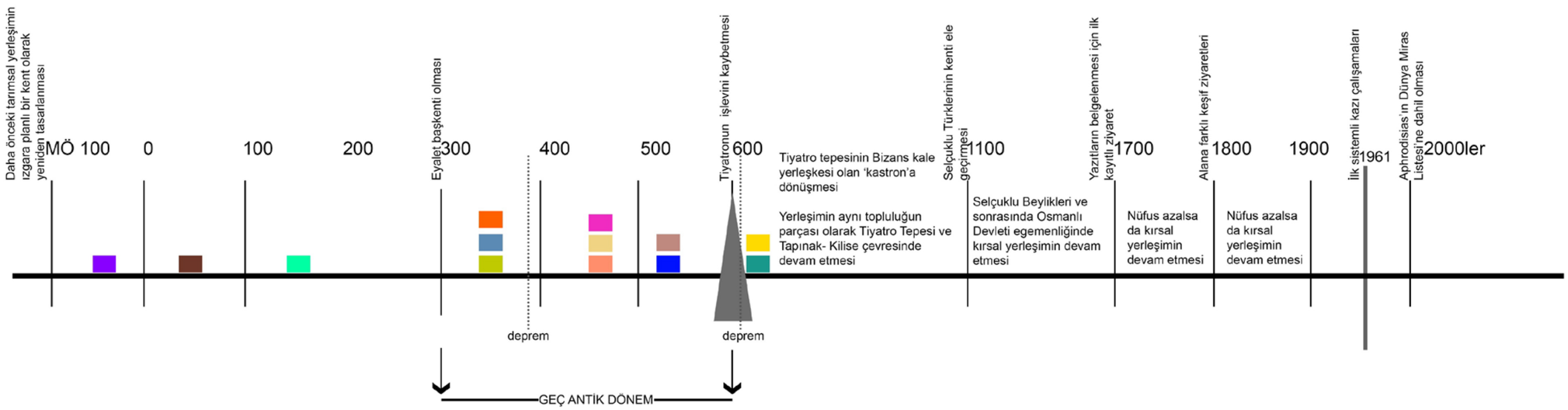

ÖZGEÇMİŞ

Beyza ATALAY YILDIRIM, 2006-2007 öğretim yılında Anadolu Üniversitesi Mühendislik- Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü'nde lisans eğitimine başladı. 2011 yılında mezun oldu. 2012-2013 öğretim yılında Bahçeşehir Üniversitesi Conservation of Cultural Heritage tezli yüksek lisans programında (Burslu) lisansüstü eğitimine başladı. 2014- 2015 öğretim yılında, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü'ne araştırma görevlisi olarak atandı ve aynı öğretim yılı içerisinde tezli yüksek lisans eğitimine Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı'nda devam etti. 2016 yılında, 'CBS Ortamında Kentsel Sit Alanlarındaki Arkeolojik Değerlerin Algılanabilirliği; Side Antik Kenti Örneği' başlıklı yüksek lisans tezini tamamlayarak doktora eğitimine başladı. 2014- 2022 yılları arasında, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak görev yaptı. Çalışmalarına arkeolojik alanlarda mimari koruma üzerine devam etmektedir. İyi derecede İngilizce bilmektedir.